

**NA GRANICAMA ORIJENTA:  
PREDSTAVE O SRBIJI U ENGLSKIM I AMERIČKIM PUTOPISIMA  
IZMEĐU DVA SVETSKA RATA**

**PREDGOVOR**

Ova knjiga je rezultat istraživanja slika Srbije, načina na koji je ona diskurzivno i simbolički proizvedena u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama, zemljama koje još uvek dovodimo u vezu sa tehnološkim napretkom, ekonomskom i socijalnom stabilnošću, otkrivajući tako predstavu Zapada koja dominira u samoj Srbiji i u drugim delovima Balkana. Naizgled nerazmrsivi problem pozicije Balkana i Srbije u njegovim geosimboličkim okvirima, bio je jedan od podsticaja za pokretanje ovog istraživanja. Kao 'tradicionalna', uvek aktuelna, primarno politička tema, Balkan i sa njim povezani balkanizam, balkanistički diskurs, a u njega smeštena balkanizacija ili balkaničnost i dalje su geosimbolički problemi, oni na koje kao da nema konačnog odgovora, ali koje je važno pokrenuti, kako zbog naučnog značaja, tako iz političkih razloga.

U proteklih tridesetak godina, iznutra, kroz kanale socijalizacije naglašavana je čas važnost geografske pozicije koju Balkan zauzima, čas simbolička i politička neutralnost koja iz nje proizilazi, a ona je, istovremeno, označavala i stalnu izloženost neprijatnim istorijskim događajima koji su pak, kao da je reč o nekakvom procesu individualnog razvitka doprineli simboličkom, političkom i kulturnom usavršavanju balkanskih zemalja i njihovog stanovništva. Kao posebnost se izdvajao kako nesigurni status granice, tako afirmativno odnošenje prema ambivalentnosti identiteta. Ponekad se o Balkanu govorilo kao o geografskoj odrednici: on je povlačio diskurse poput snage, kulturne mešavine, hrabrosti, etničkog šarenila, ponekad su diskursi o ovoj geosimboličkoj odrednici dobijali novu boju i novo značenje. Početkom devedesetih godina, to više nije bilo obično poluostrvo, gubeći geografsko, dobijalo je sve jača simbolička značenja. Balkan je postajao oznaka kulturne pripadnosti, privlačeći značenja poput netrpeljivosti, mržnje, represije, totalitarizma, sankcija, bede, prljavštine. Tako je jedan jedan deo Evrope, postajao čas ambivalentan, čas negativno određivan, a za govorom o poluostrvu odjekivalo je mnoštvo pitanja, onih na koje ni danas nema nedvosmislenih odgovora.

Šta je Balkan; gde se prostire; gde je njegov početak, a gde kraj; je li on nekakva geografska ili politička odrednica; sa čim smo asocijali a sa čim asocijamo njegovo ime; hoćemo li prestati da se osećamo neprijatno ili osramoćeno zbog njegovog imena, njegovog opasnog prisustva na ravni političkog; njegove zabačenosti u skrivene kutke Evrope; njegove konstruisane ružnoće, ekonomskog siromaštva i krajnje drugosti u odnosu na Zapad, Evropu, 'ostatak sveta'? Zašto je taj odbačeni, konstruisano neprijatni, zaostali, ružni i stoga, sakriveni deo tela Evrope služio kao objašnjenje za nesreće, ratove, katastrofe, i istovremeno bio povod za hvalisanje, samoočuđavanje, pisanje poezije i proze o sopstvenoj različitosti, snimanje filmova o veličanstvenosti poroka i odsustva razuma i bio popularno-političko objašnjenje razloga za sukobe i mržnju?

Ova pitanja koja smo isprva postavljali sebi, ili o njima započinjali polemike, duže od dvadeset godina izranjaju iz popularne štampe, političkih debata i naučnih radova, odakle se sredinom devedesetih godina, najpre tiho, a potom, sve smelije obraćaju interpretatori i kritičari zapadne literature o Balkanu. Iz ove literature; iz pokušaja da se Balkan razume i objasni nastali su i oni kojima je cilj bio prikupljanje i interpretacija putopisne literature: itinerera, dnevnika sa putovanja, mapa i putopisnih beležaka u kojima čitalac prepoznaje nastojanje da se bliže objasni jedan deo sveta, ucrtava ga na mape i odredi njegovu simboličku poziciju. Takvim pokušajima da se jedan deo sveta objasni pripadaju i dela u kojima se autori bave konstruisanom liminalnom i simbolički dvostrukom pozicijom Balkana, predstavom o geografskom području koje, premda je deo evropskog kontinenta ostaje neka vrsta unutrašnje suprotnosti, nekakvog evropskog političkog, ekonomskog i kulturnog alterega koji od početka devetnaestog veka u delima zapadnih putnika nosi predznak negativnosti, dobija oblik demonskog, mračnog i zaostalog. Putopis, više od drugih narativnih formi reflektuje slike drugoga, daje efekat ogledala koji uspostavlja okvir za nametanje, a potom i internalizaciju takvih predstava, postajući deo nekritičkog evropocentrizma i samoočuđavanja.

Pitanje tih teško razdvojivih slika, deo je pokrenutog problema predstava o Srbiji kao dela Balkana koji je u proteklih dvadesetak godina igrao jednu od glavnih 'balkanističkih' uloga u medijima zemalja Zapada i među prvima izlagan procesima konstruisanja balkanske stvarnosti kao nestvarne, Evropi daleke i nerazumljive. U njoj je bilo poigravanja diskursima o primitivizmu i varvarstvu, o zaostalosti, siromaštvu,

brutalnosti, nasilju i brojnih drugih, svih onih lako uklopivih u balkanistički kontekst. Slični diskursi koji sugerišu zaostalost i, uopšte, drugojačijost u odnosu na evropski model u okviru njega samog, prisutni su na Balkanu i u govoru o Balkanu od devetnaestog veka, a markiraju se u talasima koje pokreću političke, ekonomske i kulturne krize. Prva takva kriza javlja se krajem devetnaestog veka, kada se Srbija oslobađa otomanskih uticaja i kada je od strane zapadnih putnika podvrgavana orijentalizaciji. No, Balkan u putopisima iz devetnaestog veka, obrađivan je, interpretiran, a predstave o hibridnosti i unutrašnjem Orijentu izlagane su kritici. Predstave o Srbiji iz tog perioda bile su analizirane u istoriografskoj i antropološkoj literaturi. Ipak, međuratni period ostao je do danas zanemaren, poput pukotine u vremenu, ignorisan od strane istraživača, a putopisi, izuzev retkih, poznatih dela Rebeke Vest i Meri Daram, uporno prećutkivani. To je pokrenulo poslednji motiv da se u ovoj knjizi ne bavim predstavama o Srbiji krajem devetnaestog veka, ili danas, već onim o kojima se nije govorilo nastojeći da tako izmirim dug prema prećutkivanom dobu. Zanemareni putopisi su postepeno izranjali iz privatnih zbirki; arhiva, ili britanskih i američkih knjižara, a u njima kao da je bilo nečega o čemu nije trebalo govoriti; možda sećanja na vreme najizrazitije hibridnosti, i stoga fazu okcidentalnih uticaja: najvećih uspeha bioskopa i stranih časopisa, mustri iz evropskih zemalja, odlomaka iz vremena bele kafe, svilenih mašni i šešira, izgradnje hotela, popločavanja ulica prestonice i prvih gužvi u saobraćaju, susreta konja i mercedesa, prvih pukotina na površini patrijarhalnog sistema, a docnije i narušavanja njegove unutrašnje strukture, kabarea, ali nadasve, iskrenog polaganja novih nada u kapitalističke odnose.

Koliko god bile iskrivljene ili izokrentute usled efekta putopisnog ogledala, ove slike se prepoznaju u preseku dvadesetih i tridesetih, ostavljajući utisak zemlje koja se pod pritiskom spoljašnjih faktora, koleba između prošlosti i budućnosti, čekajući na konačni odabir jačih. Počinjući okončanjem Prvog svetskog rata a okončavajući se novim kolebanjima, i uporednim prisustvom osećanja da je Srbija kako geografski tako simbolički deo Evrope, ovi utisci su suspendovani u trenutku kada počinje Drugi svetski rat. Ovaj rat je doneo novi materijal od kojeg su putnici gradili drugačiju Srbiju i drugačiji Balkan, iznova se poigravajući diskursima o graničnoj pozicioniranosti i neminovnosti prisustva nejasnih granica između žrtava i agresora.

Svakako, nove predstave su usledile po okončanju rata kada se govori o Jugoslaviji, njenim unutrašnjim podelama, ili o pozitivnim/negativnim aspektima njenog političkog opredeljenja, da bi nove slike nastale krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina u vreme ratnih sukoba na Balkanu i burnih promena u Istočnoj Evropi. Tu su i one koje će uslediti krajem devedesetih, kada se Balkanu vraća liminalna pozicija, a one svakako zavređuju nove istraživačke napore i knjige koje će te napore osvetliti.

Ova knjiga je adaptirano izdanje doktorske disertacije odbranjene 2010. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Katedri za interdisciplinarnu antropologiju, pod mentorstvom profesorke dr. Ivane Spasić. Istraživanje koje je prethodilo pisanju teze, sprovedeno je na projektu Dunav i Balkan: kulturno-istorijsko nasleđe, Balkanološkog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti. Najdublju zahvalnost za nastanak ove knjige dugujem mojoj mentorki, profesorici dr. Ivani Spasić koja mi je tokom rada pružala podršku i dragocene savete. Zahvalnost pripada i rukovodiocu projekta u čijem sklopu je ovo istraživanje sprovedeno, naučnom savetniku, dr. Đorđu Kostiću koji mi je otkrio čudesni svet putopisa.

## UVOD

Istraživači putopisne literature duže od dve decenije ukazuju na predstave o graničnoj pozicioniranosti Balkanskog poluostrva u evropskim i američkim književnim ostvarenjima ističući značaj konstrukta Balkana kao „neevropskog“ dela Evrope. No, oni pokazuju i da je međuratni period kao vreme promena i pripreme za ekonomske i političke potrebe čitavog sveta doprineo popularnosti i ekspanziji imaginarnih putopisa koji su nudili uzbudljiv materijal o „tajanstvenim zemljama“ Bliskog Istoka, gde je Balkanu dodeljivana uloga skrivenog, orijentalnog dela Evrope, jednako bliskog i dalekog Zapadu. Mada je sličnih ostvarenja bilo i pre međuratnog perioda, po okončanju Prvog svetskog rata, avanturistički imaginarni putopis, ili takozvana putopisna fikcija kojom se oslikavaju romantični pejzaži i egzotični ljudi koji naseljavaju „granice“ Evrope, doživljava, do tada, nezabeleženu popularnost. Ekspanzija ovog žanra kao da je zamaglila pogled istraživača na klasične putopise iz dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka; na „istinite“ priče i anegdote diplomata, obaveštajaca, novinara i avanturista koji su u to doba posećivali „skrivenu Evropu“. Tako je ostao u senci deo putopisnih refleksija koje su kod čitalaca formirale pojednostavljene predstave o balkanskom Drugome. Podstaknut zanimanjem za te predstave, ovaj rad je nastao kao rezultat istraživanja putopisa koje nazivamo klasičnim ili, u kolokvijalnom govoru, „stvarnim“. Dok o imaginarnim putopisima govorimo kada mislimo na avanturističke romane ili trilere napisane bez napuštanja svog kulturnog okruženja, uz neizostavno prostorno udaljavanje na nivou mašte i svesno iskrivljavanje imena, mesta, datuma i događaja, takozvani klasični putopisi nastali su iz pera stvarnih posetilaca zemlje koji pretenduju na objektivnost, dok zapravo podležu subjektivnosti, imaginaciji i suptilnoj egzotizaciji koje autor ne mora i najčešće nije svestan. Stoga se u njima otkriva nesvesni rad kulture koja se obraća kroz delo putnika dok on možda veruje da iznosi proverene informacije i objektivno sagledava život Drugoga.

Između dva svetska rata zamaskirani govor o hibridnosti „ulazi u modu“; u Srbiji, a naročito u njenim gradovima, najglasnije se počelo govoriti o životu na raskrsnici Istoka

i Zapada; o vrtlogu „najnovijih i najzastarelijih pojmova“; o „običajima koji prodiru u narod da bi razorili tradiciju“; „sukobu starijih sa mlađima“; „modernim zahtevima udobnosti i elegancije udruženim sa materijalnim siromaštvom Srbije“, o „davanju na modu Zapada“ koja se sudara sa tradicionalnim zahtevima. Ista predstava „raskrsnice“, „granice“, „vrtloga“, „praga“, i drugih simbola koji sugerišu prelazništvo, mešavinu ili neodređenost sreće se i u engleskoj i američkoj putopisnoj literaturi međuratnog perioda, dodajući „egzotičnu notu“ i svojevrsan „šarm“ Balkanu i njegovim gradovima zahvaćenim modernizacijom. Hibridnost, ili prisustvo prelaznih oblika koji spajaju tradicionalne i moderne elemente, možda je najupadljivija predstava putnika iz Velike Britanije i Sjedinjenih Država. Gradovi u kojima se mešaju elementi „orijentalne“ kulture i patrijarhalne, tradicionalne institucije, opstale pod vladavinom Otomanske imperije sa kulturom evropskih zemalja koje se sagledavaju kao „napredne“, „moderne“, ili pak, „civilizovane“, rezultiraju proizvodnjom predstave o prostoru kojim vladaju apsurd i paradoks. Time se otvara problem jednog stereotipa kojim je javnost Srbije dugo zasićena – problema simboličke graničnosti, ali iz, u domaćoj nauci, još nedovoljno istraženog ugla postkolonijalne kritike koja može pokazati udeo imaginacije Zapada u tvorenju ove geosimboličke slike. Oscilirajući između narcističke potrebe za preuveličavanjem sopstvenog značaja i težnje da se kompenzuje marginalnost, u Srbiji, govor o granici između Istoka i Zapada odjekuje poput magične formule kojom se sakralizuju prozaične političke, ekonomske i privredne teme. I zaista, kada je reč o „magičnosti“, ona postaje mit – narativ koji teži da preobrazi stvarnost, da te političke i ekonomske teme „očudi“ tako da društvu ponude ideološku utehu. Naravno, ne pripisuje se samo Srbiji granična pozicioniranost. U unutrašnjem javnom diskursu balkanskih zemalja, ona neretko apstrahuje druge predstave; pod nju se podvode mešanje tradicije i modernosti; izloženost društvenim krizama i političkim promenama. Taj se diskurs prepoznaje u istočnoevropskoj književnosti i do danas je jedno od glavnih objašnjenja kriza koje zahvataju zemlje Balkana.

Engleske i američke reprezentacije Srbije odabrane su kao proizvod Dominantnog, ili Centra, prihvatajući koncept sveta kao konfliktnog jedinstva centra, poluperiferije i periferije: suprotstavljenih, a povezanih strukturalnih delova koje dele i spajaju realne i imaginarne granice. Podvođenje engleskih i američkih reprezentacija o Srbiji pod „zapadne predstave“, takođe je oblik homogenizacije Drugoga, ali s obzirom da putnik

sebe imenuje kao deo „Zapada“, ovakva homogenizacija nalazi opravdanje u prirodi same građe te, putnikovom retoričkom pristanku na nju. Takođe sam svesna opasnosti koje nosi olako postavljanje engleskih i američkih putopisa u isti „okcidentalni“ korpus predstava, međutim, Velika Britanija, preciznije deo koji poznajemo kao Englesku, Sjedinjene Države i Francuska, o kojoj ovde nije bilo reči, direktno su uticale na politiku balkanskih zemalja između dva svetska rata, a danas, predstave koje potiču iz ovih zemalja oblikuju javni, bilo politički, bilo popularni diskurs o Balkanu. Analizujući diskurs o različitim predstavama balkanskih zemalja, a naročito hibridnosti, ili prelaznosti u ovim putopisima saznaje se značaj i udeo tog diskursa na Okcidentu.

Kao i druge imagološke studije, i ova identifikuje predstave upotrebom Fukoovog pojma diskursa kako je objašnjen u „Arheologiji znanja“ i pristupnom predavanju na Kolež de Fransu i objavljen pod naslovom „Poredak diskursa“. Ovo istraživanje zasnovano je na teorijskom i metodološkom uverenju da savremeni, imagološki pristup omogućava da kroz interpretaciju predstava o Balkanu u prošlosti, možemo razumeti procese konstruisanja rasa, nacija i tradicija, kakve poznajemo danas.

#### IMAGOLOGIJA I BALKANISTIČKI DISKURS: ORIJENTALIZACIJA, OKCIDENTALIZACIJA I BALKANIZACIJA

Govor o susretu imaginarnog i političkog, obavezivao me je da se, kao i mnogi pre mene, zapitam: “Može li se govoriti o kolonizaciji Balkana”? Posle kolebanja, i priznajem, čestog opiranja konačno sam se opredelila za put kritike kolonijalnog i postkolonijalnog stanja, shvativši je kao logičan izbor. U tom smislu, u ovoj knjizi, reč je o analizi diskursa moći i evropocentrizma kroz tematsku fokusiranost na Balkan kao marginalizovani deo Evrope. Problem terminološke i epistemološke upotrebe postkolonijalnog okvira tiče se nevidljive granice između kolonijalizma, neokolonijalizma i imperijalizma, a ambivalencija postkolonijalnog koju ističu pojedini autori, u prvi plan postavlja brisanje granice između kolonizovanog i kolonizatora. Takođe, prisustvo linearnosti i suspenzija istorije kao da zatvaraju istorijsku epohu i predstavljaju kolonijalizam kao okončanu pojavu u tokovima svetske istorije. No, iako se čini da postkolonijalno stanje označava ono što je prošlo, okončano, završeno, ovaj

termin ne mora podrazumevati periodizaciju. Upotreba prefiksa 'post' ne mora označavati samo kraj jednog perioda, nego i prisustvo, ili trajnost kolonizacije koja može biti samo formalno, politički i administrativno okončana. Istini za volju, postoje različiti oblici kolonizacije, pa su kako primećuje Stjuart Hol, Australija, Kanada, Nigerija i Jamaika, kolonizovane i kolonijalne na različite načine i stoga, nisu postkolonijalne na samo jedan način. Postkolonijalno stanje svedoči o generalnom procesu dekolonizacije i preokretanju starih binarnih opozicija u nove odnose, ono čita kolonizaciju kao deo transkulturnog i transglobalnog procesa i proizvodi decentralizovano ispisivanje ranijeg. Dakle, na pitanje „ko je postkolonijalan“?, autori najuticajnijeg dela u oblasti postkolonijalne kritike, „Imperija odgovara“ (*The Empire Writes Back*), možda ne odgovaraju direktno, ali podvlače da je strogo fiksiranje postkolonijalnog stanja kontradiktorno prirodi ovog pristupa. Ovo bazično delo, sugerše nam da postkolonijalizam zapravo obezbeđuje različite načine razumevanja kolonijalnih odnosa jer to više nisu proste binarne opozicije: crni kolonizovani od strane belih; Treći svet od Zapada, nego čitav spektar različitih manifestacija.<sup>1</sup> Pokušaj da se postkolonijalno definiše postavljanjem granica između onih koji se mogu nazvati postkolonijalnim i 'ostalnih', suprotno je zahtevu pristupa koji nastoji da demonstrira kompleksnost delovanja imperijalnog diskursa. Nemoguće je odrediti gde postkolonijalno počinje, a gde se završava. Svakako, ova teorija je obezbedila nove načine sagledavanja političkih odnosa u zemljama poput Irske, Velsa i Škotske koji su se donedavno podvodili pod okrilje Ujedinjenog Kraljevstva (ili) Velike Britanije. Zahvaljujući ponovnom iščitavanju istorijskih odnosa neke zemlje se sagledavaju kroz nove dimenzije postkolonijalne teorije, a ona je takođe uključena u praksu kako bi se ispitali raniji imperijalni i kolonijalni periodi i sagledala se imperijalna dominacija kako u Aziji i Africi, tako u Evropi i Balkanu kao njenom marginalizovanom delu. Putopisna literatura potvrđuje da se kolonizacija ne mora nužno svoditi na ekonomsku eksploataciju, već da su oblici kolonizovanja brojni i kreću se od one najuočljivije – fizičke, u smislu ekonomske, preko političke do intelektualne – narativne kao najsuptilnije. Devedesetih godina se pojavilo mnoštvo radova sa balkanskom problematikom, podstaknutih konceptom o balkanizmu kao ideologiji dominacije i eksploatacije, pa tako Balkan postaje predmet naučne oblasti u okviru postkolonijalnih

---

<sup>1</sup> Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin, *The Empire Writes Back*, Routledge, London and New York, 2002. 200.



studija.<sup>2</sup> Postkolonijalno stanje Balkana prepoznaje se u stigmatizujućim zapadnim etiketama kojima se predstavlja jugoistočni deo Evrope, kao mesto haosa, ratova, mržnje, separatizma, ekonomskog regresa, kao i u kreiranju htoničke aure koja formira polovični identitet kao deformisan i demonski. U takvom svetu, Balkan se kreira kao paradoksalno područje ispunjeno suprotnostima binarne balkanske logike koja oblikuje model sveta putem izraženih opozicija poput onih: rat/mir, muško/žensko, dobro/loše, život/smrt.

Dok je kolonijalna kritika usmerena protiv ideoloških iskrivljenja u društvenim naukama i otkriva mehanizme manipulacije i eksploatacije, postkolonijalna kritika se suprotstavlja negativnoj stigmatizaciji Balkana od strane Zapada. Bez teorijskog oslonca u ovoj kritici i rezultatima brojnih imagoloških studija bilo bi nemoguće uhvatiti se ukoštac sa interpretacijom tekstualnih reprezentacija Srbije u putopisima međuratnog perioda. Pre svih uticaja u postkolonijalnoj kritici, tu je Saidovo delo „Orientalizam“ koje je kritičare literature o Balkanu podstaklo na izdvajanje i interpretaciju njegovog tekstualnog predstavljanja kao evropskog Istoka, naglašavanja njegove drugačijosti u odnosu na Zapad, istočnosti u širom evropskom kontekstu.

Pojmom „orientalizam“, jednim od ključnih za ovaj rad, Edvard Said označava oblik kategorizacije jednog dela sveta koje postaje imperijalni projekt Zapada. Orientalizam je pokušaj da se istraži sva složenost moći i znanja kao i da se omogući razumevanje kolonijalizma na nivou reprezentacija. Kao što Said ističe, orientalizam ima tri međusobno povezana značenja. Prvo, on je specijalizovano polje zapadnog akademskog znanja koje za predmet istraživanja ima Istok. Drugo, orientalizam je zapadni način mišljenja koji usvaja dihotomiju Orijent/Okcident, i treće, orientalizam se prepoznaje kao diskurs u fukoovskom smislu. Ovo treće sadrži preostala dva i konceptualizuje orientalizam kao kompleks reprezentacija i materijalne prakse koji omogućuje Zapadu da koristi Orijent politički, sociološki, vojno, ideološki, naučno i imaginativno. Značaj Orientalizma se ne ogleda samo u činjenici da je prva kritika zapadnog kolonijalizma, nego u zapažanju da kolonijalizam, umesto kao vojna i ekonomska moć, može funkcionisati i kao diskurs dominacije.<sup>3</sup> U 'okvirima' poststrukturalističkog i

---

<sup>2</sup> Boguslav Žjelinski, „O kategoriji 'svoj' i 'tuđi' u kolonijalnoj i postkolonijalnoj kritici“, *Svoj i tuđ: slika drugog u balkanskim srednjeevropskim književnostima*, Insitutut za književnost i umetnost, Beograd, 2006. 55.

<sup>3</sup> Po-Lin Pan, „A Postcolonial Discourse Analysis of Wong Kai-Wai's Film“, *China Media Research*, 3 (2), Pan, A.2007. 54

antihumanističkog razumevanja veze između kolonijalne moći i zapadnog znanja i ubeđenja u političke obaveze kritičara dominirajućeg odnosa između centra i margine, Saidovo delo postaje klasik, katalizator i referentna tačka postkolonijalizma, usmeravajući se na diskurzivnu proizvodnju kolonijalnih značenja.<sup>4</sup> Za Saida, Orijent nije fiksiran geografski pojam, nego socio-kulturni oblik označavanja azijsko-afričkog regiona. Lične utiske putopisaca, Said dovodi u vezu sa erotikom i egzotikom, koje su oblikovale imperijalističku političku preokupaciju i opsesiju drevnim mitovima, u orijentalizaciju Orijenta.<sup>5</sup> No, pomoć orijentalizma u razumevanju Balkana se ovde ni izdaleka ne iscrpljuje. Iako je primena orijentalističke perspektive na Balkan podvrgavana kritici kao nedovoljno osnovana, ili kao odraz podložnosti autora iskonstruisanoj istočnosti Balkana,<sup>6</sup> potencijal primene ove paradigme jasno dolazi do izražaja u radovima autora koji se bave zapadnom percepcijom Balkana u devetnaestom i početkom dvadesetog veka. Poput *istočnjaka*, Balkanci su u ovoj putopisnoj literaturi predstavljeni kao detinjasti, lenji, iracionalni, strani, neobični drugačiji, ali nadasve, u putopisima iz devetnaestog veka i onih iz prve polovine dvadesetog veka, autori govoto bez izuzetka o Balkancima pišu kao o Istočnjacima. Oni su deo kompleksno shvaćenog Orijenta koji premda može biti geografski smešten u Aziju, ili Afriku, autori izmeštaju u Evropu.

Lari Vulfovo „Izmišljanje Istočne Evrope: karta civilizacije u duhu prosvetiteljstva“, približava nas konceptu Istočne Evrope kao mentalnom proizvodu Prosvetiteljstva. Za Prosvetitelje, Istočna Evropa je bila „neevropski deo Evrope“ koji omogućuje upoređivanje jer se njena zaostalost osvetljuje kontrastom sa „Genijem Evrope“ i „Anđelom Civilizacije“ u božanskoj religiji Zapada. U skladu sa tim, i Balkan je u referentnom okviru Istočne Evrope, filozofski i geografski projekt prosvećenosti.<sup>7</sup> Prosvetiteljski intelektualni hegemonizam praćen reprezentacijom superiornog/inferiornog na planu nacionalnih država, Balkan smešta u kategoriju nezrelosti i nedoraslosti evropskoj uzvišenoj mudrosti.

---

<sup>4</sup> Lila Gandi, „Edvard Said i njegovi kritičari“, *Polja, časopis za književnost i teoriju*, godina LIII/broj 452/jul-avgust 2008.

<sup>5</sup> Edvard Said, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.

<sup>6</sup> Ketrin Fleming, „Balkan: simbolička geografija: orijentalizam, balkan i balkanska historiografija“, *Filozofija i Društvo*, XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2004.

<sup>7</sup> Larry Wolf, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilisation in The Mind of Enlightenment*, Stanford University Press, California, 1994. 12-16.

Postavljajući Balkan u referentni okvir Istočne Evrope, Marija Todorova koja Balkanu ne pristupa iz postkolonijalnog ugla, na izveštajima i beleškama putnika i Vesna Goldsvorti koja je oslanjanjem na Orijentalizam, istakla tekstualnu kolonizaciju ovog poluostrva u imaginarnim putopisima, analizuju probleme koji prate njegovo simboličko smeštanje na Istok ili Zapad. Pitanje Balkana, „balkanizacije“ i „balkanizma“, prožimaju koncepti polukolonijalnog i kvazikolonijalnog, pa je za razliku od orijentalizma kao diskursa o imputiranoj opoziciji, balkanizam diskurs o imputiranoj dvosmislenosti.<sup>8</sup> Za Todorovu, Balkan je mesto propusnih granica, problem evropske epistemologije i diskurzivne formacije. Premda je za ovu autorku Balkan geografski i istorijski entitet, i premda ističe nepostojanje institucionalizovane i pravne razlike između Otomanske imperije kao osvajača i Balkanskog polustrva kao osvojenog, Todorova podvlači graničnu poziciju Balkana i njegovo izjednačavanje sa „skrivenom Evropom“.

Primarno se oslanjajući na Saida, Goldsvorti dokumentuje vezu između imperijalizma i imaginacije, te pokazuje na koji način je zapadna, preciznije, britanska popularna literatura konstruisala Balkan koristeći se predstavama obećavajućih pustolovina i kolonizovala ga kao jednu od glavnih sirovina za industriju zabave.<sup>9</sup> Vesna Goldsvorti se bavi britanskom „narativnom kolonizacijom“ Balkana koja je industrijama mašte obezbedila „neometan pristup sirovinama“. U odnosu na zapadnu kolonizaciju, pripovedni uticaj otomanske imperije, načinu na koji se Balkan poima, spolja je zanemarljiv. Britanski i američki ekonomski interesi na Balkanu bili su srazmerno mali posrednoj kolonizaciji i eksploataciji balkanske teme od strane britanske i američke industrije zabave. Umesto ekonomskih sirovina, Balkan je obezbeđivao egzotičnu pozadinu u putopisima, trilerima i političkim zapletima jer je do devedesetih godina dvadesetog veka, neposredna angažovanost Britanije i SAD u ovom regionu bila mala. Odsustvo ekonomskog angažovanja na Balkanu, podržalo je uticaj slika stvorenih na engleskom govornom području i pomoglo da se Balkan oblikuje na način koji se poima širom sveta. Kao „Ruritaniya“, Balkan je bio zanimljiv uglavnom u vreme ratova, dok je u miru prebivao na „rubovima percepcije“. Analizujući stereotipnu predstavu Ruritanije,

---

<sup>8</sup> V: Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.

<sup>9</sup> Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*, Geopoetika, Beograd, 2005. 57-58.

Vesna Goldsvorti nastoji da shvati stereotipne elemente zapadnog jezika o Balkanu, stvorene u Britaniji i Americi.<sup>10</sup>

Milica Bakić-Hajden, balkanističku retoriku preispituje na području orijentalističke fenomenologije, polazeći od pretpostavke da se balkanistički diskurs sa njom prožima, pa se ta interferencija sagledava kao odraz dve pojave čija je suština ista.<sup>11</sup> Baveći se specifičnim, neimperijalnim stanjem na Balkanu, Bakić-Hajden pokazuje da orijentalistička retorika zamagljuje granice između kategorija Istok i Zapad. Orientalistički diskurs koji podrazumeva kategorije balkanski mentalitet, primitivizam, zaostalost i druge stereotipe, upotrebljavaju oni „spolja“ i oni „unutra“, zatvarajući se u hegemonističke okvire autostigmatizacije. Snaga orijentalističkog diskursa ogleda se u fenomenu ugnježdenog orijentalizma (*nesting Orientalism*); onog koji ima moć da reprodukcijom stvori izvornu opoziciju na kojoj se orijentalizam zasniva unutar regiona koji je etiketiran kao orijentalni. Tako se orijentalizam može prihvatiti na lokalnom nivou jer diskursi okcidentalnog Drugoga bivaju interiorizovani na periferiji.<sup>12</sup> Proizvodnjom diskurzivnih praksi pomoću kojih se stigmatizuje periferija, dolazi do samoegzotizacije. U lokalnim autoegzotizovanim kulturama nastaje konstitutivna trauma („jesmo li u Evropi“) te ambivalentan odnos prema vlastitom.

Među najznačajnijim teorijskim iščitavanjima postkolonijalizma izdvaja se ono koje nudi Homi Baba, kritikom implementacije binarnih opozicija poput uobičajenih: centar/margina; civilizovano/divlje; prosvećeno/neprosvećeno. Smatrajući da se kulture neprekidno transformišu jer su u stalnoj interakciji, autor je interpretirao proizvodnju složenih figura razlike i identiteta, unutrašnjosti i spoljašnosti, uključivanja i isključivanja. Homi Baba zaključuje da kulturu odlikuje pogranični rad koji stvara osećaj za novo, obnavlja, preoblikujući prošlost kao kontingentan između prostor koji inovira i prekida sadašnjost. U nastajanju onoga što ovaj autor naziva „između prostorom“, u preklapanju i izmeštanju domena razlike posreduju intersubjektivna i kolektivna iskustva bivanja nacijom. U tekstovima, metafore tog između prostora mogu biti granice, stepeništa i slični prostori koji izazivaju asocijaciju na simboličku interakciju,

---

<sup>10</sup> Isto, XVI

<sup>11</sup> Milica Bakić-Hayden, *Varijacije na temu Balkan*, Filip Višnjić, Beograd, 2006. 20.

<sup>12</sup> Srđan Radović, *Slike Evrope: Istraživanje predstava o Evropi i Srbiji na početku XXI veka*, Etnografski institut SANU, Beograd, 2009. 22.

ili vezivno tkivo koje tvori razlike, ili pak, povezuje. Iako se u „Smeštanju kulture“ Homi Baba eksplicitno na bavi Istočnom Evropom, njegova interpretacija između prostora i proces preispitivanja pograničnog rada kulture, jedan su od najprovokativnijih terena za interpretacije reprezentacija Balkana.

## POJMOVNO-TEORIJSKI APARAT DISKURSI, NARATIVI, PREDSTAVE I STEREOTIPI

Opređenje za imagološku interpretaciju koja zahvata književnost u njenoj povezanosti sa ideologijom, na način kojim se ne poništava njena estetska autonomija, obavezuje na uvođenje operativnog pojma slike i/ili predstave. Narativ, slika, predrasuda i stereotip, ključni su analitički instrumenti koji omogućavaju tvorenje mentalne mape sveta. Reč je o ideologizovanim konstrukcijama stvarnosti koje proučava imagologija kao oblast komparativne književnosti i kombinujući interdisciplinarni pristup uzima u obzir rezultate istorije, antropologije, sociologije, psihologije i raznih paraliterarnih formi.

Dok su termini „slika“ i „predstava“, nedvosmisleni na polju vizuelnih umetnosti, u književnosti to nije slučaj. Autor koji posmatra neki predmet koristi reči da bi predstavio taj objekt i tako stvara verbalnu sliku. Između onoga što vidi i verbalno prenosi posreduju kulturna istorija i lična osećanja, pa je slika kao idejni konstrukt u složenom odnosu sa stvarnošću jer pitanje mogućnosti objektivnog razlikovanja između ja/mi i oni ostaje otvoreno. Zbog delovanja subjektivnosti, imagologija ne otkriva kakvi su i ko su „zaista“ pripadnici jedne grupe, nego kako se ona prikazuje, pa su ova istraživanja smeštena u polje metadiskurzivnosti.<sup>13</sup>

U imagološkom kontekstu, predstava ima široku receptivnu i informativnu moć, i obrazuje čitav niz srodnih termina, poput zabluda, predrasuda, stereotipa, mitova, velikih narativa, mentaliteta, drugosti, kao i zaseban krug „balkanoloških“ termina, među kojima posebno mesto zauzimaju termini: balkanizacija, balkanski model sveta, balkanski mentalitet, centar, periferija, kolonijalizam, varvarstvo. Slika, predstava i percepcija, podrazumevaju čin mentalne i emotivne reakcije; slika podrazumeva i lično

---

<sup>13</sup> Pavle Sekeruš, *Društvene predstave i proizvodnja značenja: slike Južnih Slovena u francuskoj kulturi XIX veka*. [www.ff.ns.ac.yu/stara/elpub/susretkultura/11.pdf](http://www.ff.ns.ac.yu/stara/elpub/susretkultura/11.pdf)

svedočenje i iskustvo preko putovanja, otkrivanja i posmatranja. Svaka slika je i poseban jezik; ona je metaforična, simbolična i ambivalentna; u njoj postoji hijerarhija predmeta i hijerarhija svetova; ona je preduslov formiranja modela sveta koji može da proizvede određeni imagološki konstrukt.<sup>14</sup>

Predstava i slika, naracija i percepcija, tesno su povezani u jezičkim medijima. Predstava neretko biva zamenjena terminom narativ zbog njegovog diskurzivnog obima; savremeni narativ se aktualizuje i manipuliše prošlošću. Narativno ustrojstvo različitih retoričkih lingvističkih, rodnih, etničkih i drugih stereotipa čini deo socio-kulturnih predispozicija. Da bi prerasli u model sveta, predstave-narativi moraju proći proces filtriranja, racionalizacije i uopštavanja. Svaka predstava zaseban je narativ, a svaki od njih podrazumeva neku sliku sveta. I najzatvoreniji tekst, nezavisno od diskurzivne pripadnosti je neka slika. Zadatak imagologije jeste da interpretira predstave; da „zaviri“ iza zvaničnog, opipljivog, jasnog i definisanog, tamo gde sežu mitovi i konstrukcije stvarnosti.

Socijalni psiholozi, inače prvi koji su se pozabavili problemima predrasuda i stereotipa se uglavnom slažu da je predrasuda stav prema nekom objektu koji ne određuje iskustvo sa njim, te koji ne izvire iz iskustva sa predmetom predrasude i stoga je teško promenljiv.<sup>15</sup> Reč je uopštenom stavu o nekom objektu, koji stereotip poput instrumenta racionalizuje. Naime, ako je Drugi označen kao inferioran, stereotip će argumentovati njegovu inferiorizaciju mobilisanjem druge grupe stavova. Klasična shvatanja stereotipa ističu njegov konzervativizam koji je ovde naglašen, jer u istorijskoj perspektivi ima dogmatičan ton i služi kao poštapalica hijerarhijskih odnosa. Premda se stereotipi najčešće dele na pozitivne i negativne, treba uvažiti ambivalentnost stereotipa jer ga ova osobina pušta u opticaj i osigurava njegovu ponovljivost u promenljivim diskurzivnim sklopovima, uobličava strategiju marginalizacije i proizvodi učinak probablističke istine. U imagološkom kontekstu, stereotip je neka vrsta „zamene za original“. Stereotipi su kategorije povoljne za imagološke prijekcije na etničke, rasne i verske zajednice. Oni služe pojednostavljanju složene stvarnosti, pa se tako i shvataju kao jednostavna mentalna slika jedne grupe. Delujući u skladu sa načelom pojednostavljenja, iskrivljavanja, generalizacije i karikaturalizacije objekta, stereotip pokazuje manipulativne predispozicije u trenucima kada se praktikuje etnička i verska

<sup>14</sup> Kata Kulavkova, „Balkanskot model na svet“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006. 23.

<sup>15</sup> Dušan Kecmanović, *Masovna psihologija nacionalizma*, Vreme knjige, Beograd, 1995. 66.

segregacija, ali i civilizacijsko devalviranje koje podstiče antagonistički stav prema etničkoj, ideološkoj ili rodnoj drugosti. „Rad“ predstave, stereotipa, predrasude, rasut je u diskursu koji je najznačajniji operacioni pojam u studijama ove vrste. Repräsentacija i stereotipizacija uspostavljaju nevidljiv tekst koji se provlači između napisanih redova. Tu nastaje diskurzivno polje koje zahvata iskaz u svedenosti i jedinstvenosti, utvrđuje njegove granice i ustanovljava njegove odnose sa drugim iskazima, otkrivajući jedinstvenu egzistenciju koja se javlja u onome što je rečeno i što je mogla biti autorova namera, možda projekat koji prožima njegovo delo.<sup>16</sup> U tom kontekstu reč je o preklapanju govora o granici i Balkanu ili pojedinačnim zemljama Balkana kao iz-među prostorima. U radu se ovaj pojam shvata, onako kako ga je Edvard Said preuzeo od Mišela Fukoa, smatrajući da se samo ispitivanjem diskursa može razumeti široka disciplina kojom je evropska kultura „proizvodila“ Orijent.<sup>17</sup> Koristeći se diskursom o liminalnosti i izmeštenosti u širem kontekstu orijentalizma, putnici između dva svetska rata, konstruisali su, ideološki i imaginacijski proizvodili Srbiju i njeno Podunavlje.

### Traženje paradigme

U pokušaju razumevanja koncepta propusnih granica u simboličkoj geografiji, istraživači literature o Balkanu, uglavnom polaze od pretostavke da jedno mesto na mentalnoj mapi dobija ulogu neke vrste neuređene ostave gde su predmeti simbolički izmešteni iz onoga što se tretira kao „prirodni kontekst“, ili gde su, kako nam reč sugeriše, privremeno ostavljeni, ili odloženi. Takvo prisustvo neodređenosti u govoru o Balkanu, dobija sve istaknutije mesto kao predmet analize u imagološkim studijama. Stoga se mentalna mapa sveta može uporediti sa domaćinstvom složene simbolike prostora, ali i prostora ostavljenog za rušenje simboličkog reda i sistematizacije. Prisustvo takvog prostora signalizuje i propuste u logici koja kreira binarne opozicije, jer ova logika kao da nije izvršila dovoljan pritisak na granice i rubove izostavivši jednako nametanje sistema neuređenom iskustvu.<sup>18</sup> Na naznake poređenja koje bi ovde moglo biti značajno, nailazi se u delu Marije Todorove koja izdvaja predstave Balkana

<sup>16</sup> Mišel Fuko, *Arheologija znanja*, Plato, Beograd, 1998. 33.

<sup>17</sup> Isto, 12.

<sup>18</sup> Meri Dagleas, *Čisto i opasno*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001. 13.

kao „tamne strane“ Evrope. Evropa je svoje nevolje i one postupke koje je sankcionisala, ali ih i sama činila, morala nekako ocepiti od sebe, pa je, u tom smislu, Balkan figura evropske Druge, „mračne“ strane koja se personifikuje u obliku otcepljenog bića, ili kao kolektivni singular sa oznakom inferiornosti. Ta strana, bar u međuratnom putopisu, ne sadrži samo „mračna“ ili „zla“, nego i detinjasta, Okcidentu „nedorasla“ svojstva koja mogu oživeti i ulepšati putnikov dan. U mnogo čemu ova infantilizacija Srbije i čitavog Balkana, podseća na govor o detetu kao marginalnom članu društva. Balkan se prepoznaje kao dete koje je vekovima bilo eksploatisano i čija su prava bila kršena. Ali, to podrazumeva i liniju razgraničenja između manjine, eksploatisane grupe i društvenog mejnstrima, i, naravno, odraslog i deteta, pri čemu su deca ta koja skreću pažnju na sebe tražeći svoja prava. Govor o Balkanu pod otomanskom vlašću, postaje govor o marginalizovanom članu društva, a između dva rata, kao da tek započinje oslobađanje od tog stanja. Zato je infantilizacija jedan od najmoćnijih stereotipa koji oblikuju graničnu poziciju Balkana. Ta mladost putnike privlači i odbija, ona oduševljava i izaziva nelagodnost, zbunjuje i rešava nedoumice koje su donete iz sopstvenog okruženja.

Na Balkanu, složenost problema pripadnosti Orijentu ili Okcidentu dovodi do jake napetosti. Magloviti, prelazni identitet Srbije se odražava na predstave granice između svetova napretka, urednosti, visoke kulture, civilizacije Zapada i Istoka, čije prisustvo na Balkanu, Okcident tretira kao ogledalo zaostalosti, nečistoće i haotičnosti, a ove pak, kao mladalačke osobine. To je zbunjujuće prisustvo nepotpunog Orijenta u Evropi, koje dobija granični identitet postajući opasno. Srbija dobija karakter nečega što jeste i nije Evropa, ali i jeste i nije Orijent. Ono je predstava još neformiranog što razbija ideju o postojanju monolitne evropske kulture. Manihejske podele na divljaštvo i civilizaciju gube snagu prilikom susreta sa svetom koji je isuviše otvoren prema tokovima modernizacije da bi ostao Orijent, ali nedovoljno napredan, razvijen, racionalan i nadasve, zreo da bi mogao biti označen kao Okcident.





## PUTOPISI IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

### Put kroz Srbiju

Putopisi su značajan izvor za utvrđivanje simboličke linije razdvajanja. Prelazak granice koja razdvaja dva sveta jedna je od omiljenih literarnih formi, a prelazak, putokaz simboličkog razdvajanja.<sup>19</sup> Kao što je rečeno, međuratni period je obeležen trendom pisanja imaginarnih putopisa poput romana Agate Kristi, Sakija i Dejvida Futmana, dok su oni biografskog karaktera, ili oni sa karakterom pustolovine i političke ispovesti ređi. U imaginarnim putopisima otkrivala se tajna dimnjaka, a u Orijent Ekspresu događala su se ubistva.<sup>20</sup> Balkan je samo u imaginarnim putopisima bio celina poput Sildavije ili Hercoslovačke, zamišljena zemlja kojom su vladali nasilje, misterije, razbojništva, špijunaža i atentati.<sup>21</sup> Na imaginarnom Balkanu borilo se protiv Turaka i lebdelo u vazduhu<sup>22</sup> dok su zabeleške stvarnih putnika bile ređe i otkrivale solidno poznavanje istoriografskih podataka, klimatskih i političkih prilika u Srbiji i drugim zemljama jugoistočne Evrope. Dolazak u prestonicu novostvorene države, putovanja Dunavom, posete Zemunu i Novom Sadu, nadasve otvaraju onaj metaforički jaz između dve kulture. Na čitavom Balkanu, kao da baš Dunav stvara najjaču napetost deleći i samo poluostrvo na dva sveta. Uznemirujuće Podunavlje koje je strano i blisko dobija epistemološki liminalni status. On je epistemološki kada putnici uočavaju da naselja uz Dunav, kao evropski gradovi ima najbolju geografsku poziciju jer „ona odgovara prekretnici Orijent/Okcident, a kulturni kada se u njemu primete stilovi života Zapada koji, kako su putnici rado pisali, „tek napušta srednji vek“.

<sup>19</sup> Marko Živković, „Nešto između: simbolička geografija Srbije“, *Filozofija i društvo*, Beograd, XVIII 73.

<sup>20</sup> Agata Kristi, *Ubistvo u Orijent ekspresu*, Narodna knjiga, Beograd, 1997.

<sup>21</sup> Agatha Christie, *The Secret of Chimneys*, New York, 1925. 106-107.

<sup>22</sup> Gotfrid August Birger, *Baron Minhauzen*, Magneta, Beograd, 1997. 44.

Srbija ostaje deo balkanističkog pačvorka, nekakvog polu-civilizovanog ambijenta u kojem se mešaju Orijent i Okcident pretapajući se jedan u drugi, ali zašto su putnici kao destinaciju odabrali baš Srbiju?

Putovanja imaginarnim predelima poput Hercoslovačke, Ruritanije, Vučinije, Kravonije ili Silarije, pratile su i posete nepostojećim mestima kakva su Slavna, Demlin, Mlavia i Danubia kojima vladaju arogantni kraljevi, a turistički vodiči deluju kao špijuni, ili su pak lutilice, lukavi i servilni kradljivci, koliko i mogućni Drakulini potomci.

Motivi koji su pokretali te stvarne putnike u Srbiju, bili su raznovrsni: političke misije; potraga za avanturom; klimatskom i socijalnom promenom; znatiželja; lek protiv depresije, koliko i potreba za nalaženjem vlastitog identiteta. Koliko su se razlikovali motivi, razlikovale su se i putanje kojima su engleski i američki putnici dolazili u Srbiju. Dok većina engleskih putnika beleženje započinje u Nemačkoj, nastavljajući ga u Mađarskoj, a potom, u Hrvatskoj i na kraju, Srbiji, bilo je i onih koji su poput Malkolma Bera i Harolda Spendera, krećući se Bajronovim stopama otputovali u Grčku da bi ih politička misija i druge, poslovne obaveze pozvale u Makedoniju i Srbiju. Tim putem u Srbiju dolaze i brojne engleske sanitetske ekipe koje su joj pružale pomoć u Prvom svetskom ratu.<sup>23</sup>

Nešto drugačija bila je staza američkih putnika koji su kao Aleksander Pael pošavši na Alpe, obišli Italiju, Dalmaciju, Crnu Goru i Srbiju ili poput Džordža Hornbija otputovali na Jadransko more da bi slikali „živopisne predele“. Srbija je bila ili među prvim zemljama u kojoj su se obavljale političke misije, ili jedna od poslednjih gde bi putnici doživeli razočaranje usled nedostatka priželjkivane egzotičnosti. Priručnici za putnike koji bi mogli pružiti precizne planove grada i opise spomenika kulture u engleskim i američkim putopisima iz dvadesetog veka gotovo da se ne pominju.<sup>24</sup> Putnici su stizali u Srbiju uz pratnju iz svoje zemlje ili u društvu diplomata iz drugih zemalja. Neki od njih imali su patioce, dodeljene u konzularnim predstavništvima, ili su polazili sa prijateljima koji su u Srbiju odlazili kao politički predstavnici svoje zemlje. Ređi su oni koji kao Dejvid Futman, budući britanski obaveštajac, ne iznose ove podatke, ili pak, započinju dela kao odlični poznavaoi geografije i društvenih prilika na

<sup>23</sup> Njihova dela su objavljivana krajem Prvog svetskog rata, izuzev autobiografije Flore Sends koja je između dva rata živela u Beogradu.

<sup>24</sup> Više o vodičima za putnike u: Đorđe S. Kostić, *Dobro došli u Srbiju*, Evoluta, Beograd, 2006. 11-17.

Balkanu koji precizno poznaju određena poput manjih gradova i sela. Jedno od čestih obrazloženja za putovanje na određeno mesto je i priča koju je putnik „čuo“ od značajne osobe, označenog dobrog poznavaoa regiona, ili „osobe od poverenja“.

### Međuratna engleska i američka putopisna literatura

Međuratni putopis ima svojevrstu strukturu: ukoliko nije imaginaran, on više nije klasični avanturistički roman, ili romantičarski izraz koji obiluje divljenjem prirodom: ovi putopisi više nisu ni nalik devetnaestovekovnim pričama za „laku noć“. Ako izuzmemo dela Džin Bejts i Grejema Džeksona, nailazimo na odsustvo estetike, taksativno nabranjanje događaja, ljudi, prizora, gradova, gde svako poglavlje čini ime jedne zemlje, a podnaslovi njene gradove, opšte podatke o stanovništvu i njihovoj istoriji, ili filozofskom razmatranju pitanja ljudske prirode. Ali, ovo je i jedno novo otkriće čoveka na račun devetnaestovekovnog otkrića prirode. Dok putopisi osamnaestog i devetnaestog veka obiluju opisima prirode, dvadesetovekovni putopis otkriva čoveka u tri sa vremenom. Izuzimajući retke opise Dunava i Save, Avale i nekoliko krošnji drveća, priroda ne samo da je potisnuta, postavljena u drugi plan, nego skoro da nestaje pretvarajući se u interesovanje za materijalnu kulturu, posebno arhitekturu, ekonomiju i političku kulturu, što se može sagledati kao posledica pojave novih kapitalističkih odnosa u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama. Formulacija koja se kroz putopise provlači kao opravdanje putnicima prethodnicima za izostanak dugih šetnji i vožnji čamcima i brodovima jeste: „izostanak slobodnog vremena“. Zbog izostanka slobodnog vremena, putopisci između dva rata su „na brzinu“ konstruisali evropskog Drugoga, bavili se njegovim svakodnevnim ekonomskim i političkim problemima, a umesto uživanja u prirodi, istraživanja balkanske kuhinje, mahom su ostajali u hotelskoj sobi, razmišljajući o putevima koji mogu da razmrse probleme dvadesetog veka. Izostanak bogatih opisa, taksativno nabranjanje, izostanak preciznih itinerera ne znače da nije bilo i romantičnog interesa za Drugoga. On je i dalje bio prisutan, ali u drugačijem obliku: onome koji je nametao kapitalizam kroz imperativ brzog podnošenja izveštaja o udaljenoj zemlji. Ukoliko su izostali detaljni opisi okoline, a uživanje u dokolici nestalo sa pojavom industrijskog društva, u ovim putopisima se

javlja nešto novo, što je izostalo u putopisu osamnaestog i devetnaestog veka-pragmatizam i potrošački mentalitet u sintezi sa pitanjem smisla političkog života i političke kulture u društvima koja više nisu „primitivna“, ali ni „civilizovana“.

Putnici su dolazili u Beograd, razgovarali sa političarima, obavljali poslovne sastanke i odlazili na balove ne bi li shvatili šta to odvaja politiku „malih naroda“ i „malih kultura“ od „civilizacije“. Njihova razmišljanja kretala su se u pravcu pokušaja da razumeju dinamiku odnosa tradicionalizma i modernosti, dakle, usaglašavanja starih normi koje dominantni mitovi i ideologija afirmišu sa preobražajem političke svesti.<sup>25</sup> Ova dela simbolički odslikavaju elemente prošlosti, pokazujući na koji način kultura postaje tranziciona. Fiktivnost istorijskog, njena izmena i prerada mitskih struktura daju kreativni odgovor na spoljašnje iskustvo.<sup>26</sup> Oslanjanjem na kombinacije istorijskog, mitskog, simboličkog i prostornog, ona ukazuju na prisustvo metastvarnosti koja kombinuje imperijalne fantazije, tradicionalne priče, vladajuću ideologiju moderne, estetiku egzotike i intelektualizam. Ovakav žanr obiluje razmatranjima na polju mentalne geografije, u njemu ima naznaka političke antropologije, ali i rasplamsavanja političke mašte u vremenu krize kada se izveštaj o stvaranju jedne kraljevine na jugoistoku Evrope može pretočiti u triler čija se radnja odvija u „haotičnoj ostavi Evrope“.

#### Engleski i američki putnici u Srbiji

Izuzimajući Meri Daram i Rebeku Vest, o engleskim i američkim putnicima koji su se našli u Srbiji između dva svetska rata, ne zna se puno. Čak i za ove putnice, javnost Srbije je doznala je tek krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina dvadesetog veka, a delovi njihovih putopisnih beleški tada su bili politički instrumentalizovani. U ovoj grupi putnika Amerikanci su ređi. Zapravo, pominju se samo tri američka autora: Aleksander Pael, Džordž Lester Hornbi i Rouz Lejn. Ne postoje dublji politički i geo-simbolički razlozi za izostanak većeg broja američkih putnika na Podunavlju Srbije. O ovom delu Balkana, beleške su pisali uglavnom evropski putnici, jer su evropske zemlje imale kulturni i politički uticaj na Balkansko poluostrvo. Treba uzeti u obzir i geografski faktor, u smislu realne udaljenosti, dakle dužine puta kao poteškoće na koju

<sup>25</sup> Žorž Balandije, *Politička antropologija*, XX vek, Beograd, 1997. 242.

<sup>26</sup> Filip Tju, *Savremeni britanski roman*, Svetovi, Novi Sad, 2006. 22.

su američki putnici morali naići. Ipak, kada je reč o orijentalističkom diskursu u američkim putopisima, značajno je uzeti u obzir i Saidovu konstataciju da postoji kvalitativna razlika između britanskog angažmana i delovanja SAD na Orijentu<sup>27</sup> i u Istočnoj Evropi pa, „liminalni Balkan“ i ovde ostaje primarno evropski kulturni poduhvat.

Valjalo bi pomenuti nekoliko istaknutih imena, autora čija su dela najčešće pominjana u radu: Malkolm Ber, Lavet Edwards, Harold Spender, Aleksander Pael, Lena Jovičić, Dejvid Futmen, Dadli Hitkot i Džejn Bejts, i čuvene spisateljice; Meri Daram i Rebeka Vest.

Meri Idit Daram (Mary Edith Durham) autorka je brojnih studija o Balkanu koje otkrivaju dobro poznavanje ovog poluostrva u više aspekata: istorijskom, etnološkom i lingvističkom. Osim dobrog poznavanja Balkanskog poluostrva, njena dela reflektuju ambivalenciju u odnosu na zemlje u koje je putovala, osećanja koja su se kretala od fascinacije do razočarenja. Do devedesetih godina dvadesetog veka o Meri Daram se nije puno govorilo i pisalo ni u Engleskoj, ni u Srbiji. Njena kontroverzna politička ubedenja, pred kraj života, učinila su da se sasvim povuče iz javnosti.

U tridesetosmoj godini, Meri Daram je pošla na putovanje koje se pretvorilo u pravu opsesiju zbog koje je tretirana kao merodavni stručnjak za Balkan i izabrana za članicu, a potom i potpredsednicu Kraljevskog antropološkog instituta.

Rebeka Vest (Rebecca West) čije je pravo ime bilo Sisili Izabel Ferfild (Cicely Isabel Fairfield) poznata je kao spisateljica, publicista, sifražetkinja i putnica koja je u svojim delima pokazala simpatije prema Jugoslaviji. Pored putopisa „Crno jagnje i sivi soko“ iz 1940. godine, autorka je brojnih novela i nekoliko romana: „Trska koja misli“ iz 1936. godine, „Izvor se preliva“, i „Ptice padaju“, 1965. Posthumno su objavljeni romani „Prava noć“, „Rođaka Rozamunda“ i „Suncokret“. Ideološki fokus i politički angažman ostavili su pečat na obimni putopis o Balkanu, a kao i drugi putopisci nije uživala povlašćen status u Jugoslaviji i Engleskoj. Njena politička aktivnost bila je okrenuta u korist rojalističkih snaga Jugoslavije koje, posle Drugog svetskog rata, napušta britanska spoljna politika. Neskriveno divljenje prema balkanskim narodima, neretko u formi

---

<sup>27</sup> Edvard Said, Isto, 12.

primitivističkih teza, okončalo se razočarenjem Rebeke Vest i njenim protestom protiv socijalističke politike Jugoslavije.<sup>28</sup>

Malkolm Ber (Malcolme Burr) je bio entomolog i član Kraljevskog naučnog društva, ali nadasve radoznali putnik i avanturista koji je na prvo dugo putovanje pošao još sa trinaest godina. Tada je otputovao u Rio de Žaneiro. Obišao je brojne evropske, afričke i azijske zemlje. Mada njegovo obimno, ilustracijama i mapama bogato opremljeno delo o Balkanu, „Meki šešir“ iz 1935. godine, u Engleskoj i Srbiji nije doživelo popularnost, za sobom je ostavio niz stručnih radova, prevoda i još nekoliko putopisa, od kojih je najpoznatiji „U boljševičkom Sibiru“, poznat širokoj čitalačkoj publici.<sup>29</sup> Dok je bio brućoš u Oksfordu, ukazala mu se prilika da otputuje u „tajanstveni deo sveta“- Balkan. Pošto je u Srbiji proveo nekoliko godina, učestvovao u Proboju solunskog fronta, vratio se u Englesku, a potom došao natrag, u Srbiju i kupio kuću sa imanjem u Beogradu gde je živeo neko vreme. Najobimnije delo, Meki šešir, Ber je posvetio Srbima koji su ga „zvali od detinjstva“, a posveta na primerku koji se nalazi u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu, ispisana je ćirilicom: „U skroman znak ljubavi prema srpskom narodu“. Na kraju knjige, umesto uobičajenog „The End“, Ber je napisao „Kraj“.

Lavet Filding Edvards ( Lovett Fielding Edwards) bio je novinar i prevodilac. Autor je šest knjiga o Jugoslaviji. Sa ovom ličnošću, javnost Srbije nije upoznata, a o njemu se malo može saznati i iz engleskih izvora. Brojne Edvardsove knjige i obiman etnografski materijal sakupljan više od jedne decenije, nedostupni su kako u Engleskoj, tako u Srbiji. Jedan od retkih domaćih poznavalaca njegovog dela, Svetozar Ignjačević, tvrdi da se praktično jedini podaci o ovoj ličnosti mogu naći na koricama međuratnih putopisa i u sećanjima beogradskih poznanika.<sup>30</sup> Lavet Edvards je imao pretežno lične razloge za putovanje u Srbiju. Posle završenih studija slavistike u Londonu, došao je u Jugoslaviju sa namerom da upiše Univerzitet u Beogradu. Kako je Univerzitet iz političkih razloga bio zatvoren, Edvards polazi u obilazak Kraljevine Jugoslavije. Kada je otpočeo Drugi svetski rat, postaje dopisnik listova Dejli Telegraf (Daily Telegraph) i

<sup>28</sup> Svetozar Ignjačević, *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu: moderni britanski pisci i jugoslovenska tematika*, Znamen, Beograd, 1994. 66.

<sup>29</sup> Svetozar Ignjačević, *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu (ponovo)* SKZ, Filološki fakultet, Beograd, 2000.87.

<sup>30</sup> Isto, 103.

Tajms (Times) i u Beogradu zasniva porodicu. Po svedočenju poznanika, bio je oženjen jednom od sestara Bajloni. Balkan u izvesnoj meri postaje Edvardsova romantična fascinacija zbog čega prolazi kroz lični proces identifikacije sa balkanskim Drugim, krsti se u Sabornoj crkvi u Beogradu, proširuje prijateljstva i otpočinje život u vinogradu koji je posle rata kupio u Grockoj. Ipak, posle izvesnog broja godina, vraća se u London i radi za Bibisi (BBC).<sup>31</sup> Edwards se izdvaja kao jedan od retkih međuratnih putnika čiji putopisi dosledno prate itinerer i koji nije uživao diplomatsku pratnju prilikom prvih poseta Balkanu. Iz međuratnog perioda izdvajaju se dela „Svetovno hodočašće“ (1938) „Skitnica u Jugoslaviji“ (1939) i „Dunavski tok“, objavljen 1940. godine koji je iste godine izlazio u nastavcima časopisa „National Geographic“. Ostale knjige koje obiluju deskripcijom, etnografskim i istoriografskim detaljima o Jugoslaviji, napisao je i objavio kasnije.

Harold Edvard Spender (Harold Edward Spender) je bio novinar i izveštač sa Balkana. Obrazovanje je stekao u Londonu i ubrzo započeo diplomatsku karijeru. Njegovo delo „Kotao Evrope“ iz 1925. godine sadrži eksplikaciju jugoslovenskih političkih problema. Pored ovog dela, autor je još nekoliko knjiga u kojima izražava svoje političke stavove. Spender je bio kandidat za mesto u Parlamentu, lični prijatelj i savetnik Lojda Džordža.<sup>32</sup> Bio je angažovan u pregovorima sa irskim predstavnicima i kao liberal, zalagao se za ograničenu autonomiju Irske. Njegovim najznačajnijim delom smatra se biografija Lojda Džordža, objavljena pod naslovom „Premijer“.<sup>33</sup>

Lena Jovičić (Lena Yovichich) je bila kćer srpskog diplomate i pisca Aleksandra Jovičića, autora knjige „Nedelja u Londonu“ i Škotlandanke koja je najveći deo života provela u Engleskoj. Lena Jovičić je često putovala u Srbiju s namerom da prikupi informacije o toj zemlji i sazna više o svom poreklu. O svom ocu piše kao o starom beograđaninu koji se seća turske vladavine u Srbiji, a sama se izjašnjava kao Engleskinja, koristeći se gotovo neizostavnom oznakom mi-Englezi. Život je provela u Londonu, često putujući u Škotsku i Srbiju. Autorka je brojnih knjiga o Jugoslaviji, pretežno geografskih priručnika, bedekera, itinerera, udžbenika za decu i studija o

<sup>31</sup> Isto, 104.

<sup>32</sup> Podaci su preuzeti iz knjige Harolda Spendera: *The Cauldron of Europe*, London, 1925.

<sup>33</sup> [www.nationalarchive.com/](http://www.nationalarchive.com/)



arhitekturi manastira u Srbiji. Najznačajnije delo putopisnog karaktera iz međuratnog perioda je „Kojekude po Srbiji“, objavljeno 1926. godine. U ovoj knjizi, Lena Jovičić ukazuje na probleme loše infrastrukture, nedostatka organizacije i siromaštva stanovnika Jugoslavije, posmatrajući Balkan kroz orijentalističku prizmu.<sup>34</sup>

Aleksander Pael (Alexander Powell) je bio američki major i autor nekoliko putopisa i ratnih memoara. Njegov prvi putopis napisan je kao sećanje na Alpe. U Srbiji je odlikovan Belim orlom, a putopis „Nove granice slobode: Od Alpa do Egeja“ iz 1920. kritički je osvrt na jugoslovensku politiku na osnovu koje autor gradi konstrukte “temperamenta” ili “karaktera jugoslovenskih naroda”.

Dejvid Futman (David John Footman) je kao učesnik u Prvom svetskom ratu, odlikovan i dobio čin kapetana Berkširske vojne jedinice.<sup>35</sup> Po završetku rata upisao se na Nju Koledž u Oksfordu i od 1929. godine bio službenik Levantinske konzularne službe u Egiptu i Jugoslaviji.<sup>36</sup> Od 1935. do 1953. godine radio je u MI-6 tajnoj službi britanskog Ministarstva spoljnih poslova koja je delovala u zemljama Levanta.<sup>37</sup> Kada je napustio MI-6 postao je član kolegijuma Koledža sv. Antonija u Oksfordu i do penzionisanja predavao istoriju Rusije. Zbog poznih dela prozvan je rusofilom i obaveštajcem koji je na Balkanu delovao po nalogu sovjetskih službi. Diplomatska iskustva iz Jugoslavije bila su podsticaj za pisanje nekoliko knjiga od kojih su popularnost dostigli imaginarni putopisi „Na pola puta ka Istoku“, 1935. i „Prase i biber“ iz 1936. gde naracijom u prvom licu opisuje ljubavne avanture engleskog diplomate u Vučiniji, prestonici imaginarne zemlje čijim opisima sugeriše da se nalazi na Balkanu. Iz ovog romana potiču opisi Černigrada koji autor smešta na ušće reka Dunava i Bine koje deli brdovite krajeve i prostranu ravnicu.<sup>38</sup> Nastavak ove knjige je roman Pemberton objavljen 1943. godine u kojem se odvijaju nove, sada ratne avanture engleskog diplomate, glavnog junaka imaginarnog putopisa „Svinja i biber“. Značaj ovih imaginarnih putopisa obrađen je u delu „Izmišljanje Ruritanije“, Vesne Goldsvorti. Najviše pažnje će biti posvećeno Futmanovom najpoznatijem putopisu Balkanski

<sup>34</sup> Podaci su preuzeti iz knjige, Lena Yovichich, *Here and There in Serbia*, London, 1926.

<sup>35</sup> [www.nationalarchives.com/](http://www.nationalarchives.com/)

<sup>36</sup> Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, Geopoetika, Beograd, 2005. 161.

<sup>37</sup> [www.nationalarchives.com](http://www.nationalarchives.com)

<sup>38</sup> David Footman, *Pig and Peper*, Robin Clark, London, 1990. 16-17.

praznik koje prati autorova putovanja po balkanskim zemljama tokom višenedeljnog odmora. „Balkanski praznik“ je možda najpreciznije i informacijama najbogatije delo o Balkanu između dva rata.

Drugi autori Srbiji posvećuju skromniju pažnju. Pretežno dolaze u kratke posete Beogradu, gde ne promatraju svakodnevicu, ali obavljaju pregovore i konsultacije sa jugoslovenskim zvaničnicima. Pored njih, tu su i oni koji prilikom kraćih turističkih poseta konstatuju liminalni položaj Jugoslavije, poput Rouz Lejn (Rose Lane) američke novinarka i autorke nekoliko romana, Hemiltona Fajfa (Hamilton Fyfe) američkog izveštača iz Istočne Evrope, koji je tokom Prvog svetskog rata pisao za časopis „War Illustrated“, Frančeske Vilson (Francesca Wilson) koja se bavila problemima socijalizacije i socijalne adaptacije ratne siročadi u Banatu, Ričarda Bemiša (Richard Beamish) i Frensis Marč (Francis March, učesnika Prvog svetskog rata i kolekcionara priča sa, kako se tada nazivao Balkan - Dalekog Istoka, poput Parkera Filmora (Parker Philmore), novinara Emila Houpa (Emile Hope) Džin Bejts (Jean Victor Bates) i drugih, za ovo istraživanje manje značajnih imena.

## MEĐURATNA KRIZA I DINAMIKA ODNOSA IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA: RUBNI INTERVAL

Istorijski kontekst: svet u krizi

Kretanja putopisaca odvijala su se u specifičnom društveno-političkom kontekstu od kojeg je zavisila recepcija ljudi i događaja. Iako mi nije namera da iscrpno izložem i interpretiram obilje historiografskih podataka koji bi išli u prilog shvatanju Balkana kao metafore Istočnog pitanja, korisno je podsetiti na socijalna zbivanja u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama i pomenuti da Balkan privlači pažnju drugih delova Evrope u periodu opadanja Otomanske imperije. Devetnaesti vek je obeležen britanskim naporima da se suzbije širenje ruskog uticaja na prostoru Osmanskog carstva, što se sagledava kao deo britansko-ruskog suparništva i njihove borbe za prevlast u Aziji. U dvadesetom veku, uočava se uključivanje Sjedinjenih Država i nastojanje Britanije i SAD da ostvare prevlast u Karipskom, Sredozemnom i Južnom kineskom moru.<sup>39</sup> Na Veronskom kongresu Svete alijanse, 1822. godine, Balkan je predstavljen kao žarište evropskih problema, pa evropske zemlje izražavaju zabrinutost šta će biti posle smrti „bolesnika na Bosforu“, dok strepnju pojačava izmešanost stanovništva, svest o nekadašnjim granicama pojedinih država, nepodudaranje etničkih i novouspostavljenih granica uz težnju novostvorenih država da se izbere za što veće teritorije, koja dovodi do zategnutosti, pa i otvorenog sukoba među njima.<sup>40</sup>

Interesovanje za „evropski istok“ izrazito je u britanskoj putopisnoj literaturi devetnaestog veka. Mada se o južnoslovenskim zemljama nije mnogo znalo, bili su retki putnici koji prilikom putovanja Turskom nisu posetili Balkan i ostavili beleške o zamršenom istočnom pitanju. U delima Edmunda Spensera, Herberta Vivijana, M. E. Daram, Džordžine Mekendzi, Adeline Irbi, Arčibalda Pejtona, Artura Evansa, Vilijama Dentona, Vilijama Milera, Artura Evansa, Voringtona Smita, Džona Simpsona,

<sup>39</sup> Dimitrios Pulakos, „Neki parametri istočnog pitanja“, u *Evropa i Istočno pitanje: političke i civilizacijske promene*, Istorijiski institut SANU, Beograd, 2001.399.

<sup>40</sup> Vojislav Stanovčić, Demokracija i manjine u jugoistočnoj Evropi, u *Perspektive multikulturalizma u državama zapadnog Balkana*, Centar za istraživanje etniciteta, Friedrich Ebert Stiftung, Biblioteka Etnos, Beograd, 2004. 12.

Gardnera Vilkinsona, Džemsa Mihina i brojnih drugih putnika, nailazi se na pokušaje razumevanja i rešavanja istočnog pitanja, dok se u njima prepliću nagomilane činjenice iz literature, nastojanja da se ostvari ideal objektivnosti, brojni dokazi sa terena kakve su grafike, fotografije, dokumenta, artefakti, studiozne analize i duhovite priče začinjene egzotizmom. Raspad Otomanske carevine se približavao, a politički interesi nalagali su Engleskoj da spreči širenje ruskih interesa na jug prema Sredozemlju.<sup>41</sup> Interesi zbog kojih je morala odlagati raspad Otomanskog carstva nisu poništili egzotizam „skriveno Evrope“, pa iako su nevoljno priznavali skori raspad carstva i odlazak Turaka, liberalno opredeljeni deo putnika je o Turcima pisao kao o nomadima, dvoumeći se između ispravnosti zvanične britanske politike i simpatija prema, kako se pisalo, porobljenim balkanskim narodima. U delima engleskih turkofila uočavaju se predstave o moćnom, bogatom i uzvišenom Otomanskom carstvu, dakle izrazi egzotizma jednako bogati, onima o jednostavnom, poštenom, civilizacijom neiskvarenom stanovništvu malih balkanskih zemalja koje su se nalazile pod vladavinom Turske.

Uporedo sa političkim interesovanjem za Balkan, javilo se interesovanje za „skriveno“, „egzotično“ delove Evrope: za Balkan, kao jedinstvenu celinu sa političkom i intelektualnom pozadinom koja omogućava kvalitet i karakter doživljaja jednog dela sveta.<sup>42</sup> Interesovanje za Balkan od prve polovine devetnaestog veka postaje sve snažnije i upadljivije da bi, tokom Prvog svetskog rata i po njegovom završetku, dobilo manje egzotično, a više, političkim razmišljanjima obojeno mesto u dvadesetovekovnoj putopisnoj literaturi. U narednoj generaciji putnika našle su se ugledne ličnosti Britanije koje su profesionalno i lično bile vezane za Srbiju, a koje su u prvim godinama rata organizovali, finansirali i upućivali sanitetske misije na Balkan. Osim prikupljanja humanitarne pomoći, upoznavali su britansku javnost sa kulturnim i političkim prilikama u Srbiji. Članovi humanitarnih i vojnih misija koji su boravili u Srbiji, u toku Prvog svetskog rata, inicirali su objavljivanje napisa i publikacija o Srbiji, organizovanja izložbi i predavanja. Danas su najpoznatiji rad i zapisi, putnica poput Elsi Inglis, Flore Sends i Lejle Pedžet, a među zagovornicima ideje jugoslovenstva koji su

---

<sup>41</sup> Ljubodrag Ristić, „Shvatanja i tumačenja istočnog pitanja u engleskim putopisima o sprskim prostorima (XIX vek)“ u *Evropa i istočno pitanje: političke i civilizacijske promene*, Beograd, 2001. 649.

<sup>42</sup> Edvard Said, *Orijentalizam*, XX vek, Beograd, 2008. 29.

bili lično vezani za Srbiju, našli su se Artur Evans, Robert Vilijam Siton Votson i Bertram Kristijan.<sup>43</sup>

Uslovna politička stabilnost zemalja iz kojih putnici dolaze, u smislu spoljno-političke doslednosti, ekonomske snage, a stoga i uloga u proizvodnji mape simboličke geografije, odredile su javni politički diskurs o Jugoistočnoj Evropi.

Tekstualne reprezentacije prvog velikog rata kao eliksira od krvi i čelika koji daje infuziju starom načinu života i obnavlja britansku imperiju<sup>44</sup> ukazuju na popularnost rata širom Britanskih ostrva. Ovo nisu bili stavovi ratom zaraženih nostalgičara jedne imperije, naprotiv, rat je u javnosti, shvaćen kao dužnost na koju je pozvan svaki „pravi britanski muškarac“.<sup>45</sup> Dok je kolonijalni projekt devetnaestog veka bio teren više i srednje klase, radnička klasa je u velikom ratu konačno videla priliku da se uključi u praksu imperijalizma dobijanjem punopravnog imena u istoriji Britanije.

Za Evropu i Sjedinjene Države, dvadesete godine nisu bile samo „zlatne“, kako ih predstavlja popularni narativ. Ovo je bio kraj jednog rata, trenutak predaha u kojem Okcident započinje kratkotrajnu stabilizaciju. Iako problemi koji su bili povod četvorogodišnjeg rata nisu rešeni, evropskoj srednjoj klasi se činilo da je otvorena nova era prosperiteta. Višegodišnju glad, pokušala je da utoli potrošačka kultura u veštačkoj euforiji koja je podstakla nova naučna otkrića; proizvodnju automobila; odlazak masa u bioskope i pozorišta, ali to je bila priprema za početak ekonomske krize praćene masovnom nezaposlenošću, pojavom siromašnih četvrti, propadanjem malih preduzeća, fabrika i banaka, što je naglo pomerilo temelje starih vrednosti na kojima je ležala Evropa. Istorijska kretanja u periodu između dva svetska rata, karakterišu se strukturalnom krizom kapitalizma, različitom od svih dotadašnjih kriza kapitalističke hiperprodukcije. Ova kriza zahvatila je sve sfere društvenog života, a njeno dejstvo ugrozilo je sam opstanak kapitalizma. Ona se očitovala u velikim društvenim

---

<sup>43</sup> Snežana Toševa, *prir. Srbija i Britanija: kulturni dodiri početkom XX veka*, Muzej nauke i tehnike SANU, Beograd, 2007. 47.

<sup>44</sup> Sydney Humphries, *Imperialism, Patriotism and the European Crisis*. Adam and Charles Black, London. 1914. Introduction, XIII

<sup>45</sup> Johan A. Hoglund, *Mobilising the Novel: The Literature of Imperialism and the First World War*, Upsala, 1997. 51.

talasanjima, pokušajima socijalističkih revolucija, čestim ekonomskim potresima, okončavši se Drugim svetskim ratom.<sup>46</sup>

Ekonomski i politički problemi Evrope i Amerike postali su uočljivi posle kratkotrajnog entuzijazma, a prelazak iz jednog rata u drugi i kratka pauza između njih, obeleženi su političkim promenama, izmenama na planu rodni odnosa, onima u pravnom i ekonomskom sistemu. Agnosticizam i ateizam više nisu bili ekstravagantni elementi književnosti kao u viktorijansko doba; na socijalnom planu, porodica i druge institucije se sve glasnije javno kritikuju. Pomeranje starih vrednosti nije bilo dovoljno, ono je izazvalo strah pojedinca od društva, mašine čiji zupčanici mogu samleti ne samo sujeverje i neznanje, nego i svog tvorca – nauku. Rasuđivanje, logika, kategorije vremena i prostora, počinju izgledati samo kao pogodni okviri, praktična i privremena sredstva za preživljavanje. To je vreme kada se postavljaju pitanja o granicama saznanja, granicama svemoćnog razuma koji postaje nemi optuženik koji i na umoru grčevito pokušava da očuva svoju vladavinu.<sup>47</sup> Evropa, Sjedinjene Države, čitav svet, nalaze se pred nizom pitanja na koji nemaju odgovor, oscilirajući između želje da odbace empiriju, ili se vrate u prošlost koja je obećavala pobjedu kulture nad prirodom; civilizacije nad divljaštvom i čoveku garantovala moć.

#### Velika Britanija i Sjedinjene Države pred novim političkim izazovima

Viktorijanska ekonomija Velike Britanije je slomljena pre Prvog svetskog rata, iako engleska srednja klasa iz koje su uglavnom putnici poticali, ni u doba kolonijalnog uspona, nije doživela ekonomski procvat.<sup>48</sup>

Između 1927-1928. dolazi do visoke inflacije, a 1929. godine, Evropu i SAD zahvata monetarni haos. Kriza je zahvatila čitavu Veliku Britaniju, u kojoj je bila najveća koncentracija američkog kapitala. Banke naglo propadaju, kriza se širi obuhvatajući sve oblasti privrede, sve evropske zemlje i kolonije, različite profesije i socijalne slojeve. Do tada, lider u svetskoj proizvodnji Velika Britanija pada na trećinu nekadašnje industrijske

<sup>46</sup> Žarko Gudac, Miroslav Đorđević, *Savremena politička istorija*, Zavod za udžbenika i nastavna sredstva, Beograd, 1996. 78.

<sup>47</sup> Moris Nado, *Istorija nadrealizma, XX vek*, Beograd, 1980. 20-21.

<sup>48</sup> J. F. C. Harrison, *Early Victorian Britain, 1832-1851*. Harper Collins Publishers, Glasgow, 1988. 32-33.

proizvodnje što je veliki procenat stanovništva dovelo na rub egzistencije.<sup>49</sup> Konflikt između ideala socijalne politike i stvarnosti sa kojom se radništvo suočavalo postaje najuočljivije dvadesetih godina. Socijalne probleme prate pokušaji stranke Sinn Fein da organizuje Nezavisnu Irsku Republiku, pa se između 1920-1923. smenjuju pregovori i otvoreni konflikti između Iraca i Britanaca.

Međuratna Britanija je bila zemlja dva suprotna sektora ekonomije, padova i uspona koji su zavisili od velike akumulacije kapitala u vreme kolonijalnog procvata, pojačane intervencije vlade u periodima krize i uspeha u svetu liberalnog kapitalizma čiji su nefunkcionalni ostaci pali kao teret na radničku klasu. Liberalna ekonomija se rušila između 1929-33. godine i bila bespovratno uništena neposredno pred Drugi svetski rat.<sup>50</sup> Slom starog, liberalnog sistema je pogodio najosetljivije društvene slojeve, ali nada da će duh stare imperije oživeti britansku ekonomiju, obavijao je zemlju kao mit.<sup>51</sup>

Anksioznost, melanholija, skepticizam i pozitivistička vera u nauku koji su bili uočljivi i u rano-viktorijanskoj fazi, ukidaju tradicionalni verski moral i prate nastanak tada moderne slike sveta. Stari autoriteti se dovode u pitanje, pa raznolikost mišljenja pojačava osećanje izolovanosti koje stvara novi prostor za dogmatizam, antiintelektualizam i poricanje važnosti novih naučnih teorija. Političke okolnosti pojačavaju šovinizam i rasizam.<sup>52</sup> Društveni paradoksi se lome na srednjoj klasi koja se pripremala za odbranu od loših, ali ipak poznatih vrednosti. Sklanjanje nezadovoljstva u dvorane za zabavu pomera probleme iz fabričkih hala i dnevnog radnog vremena u večernje časove, ali rastući strah od neprijatelja i panika koja se širi Evropom, ojačavaju ideje o rasnoj superiornosti čija se destruktivnost već pokazala u Prvom svetskom ratu. Suprotstavljeni mitovi o superiornosti Tevtonaca i superiornosti Anglosaksonaca postaju tema kvazi-naučnih studija stvarajući ratnu atmosferu. Mit o anglosaksonskoj rasi i anglosaksonskom karakteru uočljivi u viktorijanskom društvu koje je podsticalo, a kasnije, pažljivo čuvalo evolucionizam ostaju opravdanje društvenih paradoksa koje se postepeno oslobađa epskog prizvuka. Ova mitologija

---

<sup>49</sup> Ejza Bigiz, *Društvena istorija Engleske*, Svetovi, Novi Sad, 2001. 344.

<sup>50</sup> E. J. Hobsbawm, *Industry and Empire from 1750 to the Present Day*, Penguin Books, London, 207-208.

<sup>51</sup> J. B. Priestley, *The Edwardians*, London, 1970. 88.

<sup>52</sup> Walter Houghton, *The Victorian Frame of Mind 1830-1870*. Yale University Press, New Haven and London, London, 1968.

omogućuje da se dobar deo engleskog društva oseća kao delilac pravde i čuvar malih naroda koji su pokušavali da se oslobode otomanske vlasti. Pridržavajući se spoljno-političkog načela da nijednoj velikoj državi ne treba dopustiti prevlast u Evropi, britanski vladajući krugovi su kroz devetnaesti vek čuvali tursku vladavinu na Balkanu. Kako bi sprečila Rusiju da iskoristi uticaj na Južne Slovine i spuštanjem u Sredozemlje ugrozi „imperijalni put“ koji je preko turskih oblasti vodio u britanske kolonijalne posede u Aziji, Velika Britanija je ometala oslobodilačke pokrete hrišćanskih naroda pod Turskom. Od dvadesetih godina devetnaestog veka, liberalni deo britanske javnosti zahteva zaštitu britanskih interesa na Istoku zalažući se za slobodu balkanskih naroda. Podela velikih sila početkom dvadesetog veka primorala je Britaniju da formalno, prihvati načelo „Balkan balkanskim narodima“.<sup>53</sup> Nesumnjiva ekonomska prednost nad malim zemljama ojačava ideje o vitalnosti, trezvenosti, racionalnosti, utilitarizmu, prakticismu, političkoj stabilnosti i doslednosti britanske spoljne politike kao ideala koji treba da slede ne samo evropske zemlje, nego čitav svet. Konstruisanje ili rekonstruisanje Orijenta u Evropi, nije bio samo još jedan kulturni projekt, nego i odraz potrebe za idejnom sigurnošću, potvrda dominacije i potkrepljenje autostereotipa poput onih o privredno i tehnološki jakom Okcidentu koji i sam sadrži svoju Drugost, onu koja se može disciplinovati, prevaspitavati ili je polje još neiskorišćenih resursa, od prirodnih do socio-kulturnih modela koji omogućavaju okrepljenje prošlošću Evrope.

Obležena sekularizovanim mitom o Obećanoj zemlji, Amerika je uprkos dramatičnoj ekonomskoj krizi kojom je bila zahvaćena u međuratnom periodu, ostala simbol demokratskog uzora, roditelja i delioca pravde malim zemljama. Koncepti poput pravdoljubivosti, jednakosti, neinstitucionalizovane religije i slobode, temelji su ove političke mitologije koja ukazuje na rasep između liberalne ideologije i političke prakse Sjedinjenih Država. Na nivou narativa, orijentalizacija balkanskih zemalja je, u delima američkih putnika, tek sekundarna i postiže se usklađivanjem sa idejama koje stižu iz Zapadne Evrope. Tek po okončanju Drugog svetskog rata, može se govoriti o američkoj književnoj proizvodnji Orijenta u Evropi jer tada Sjedinjene Države zaista započinju vladavinu Orijentom i pristupaju mu na način na koji su to činile nekadašnje

---

<sup>53</sup> Enciklopedija Jugoslavija, II deo, Prosveta, Beograd-Zagreb, 446.



kolonijalne sile Britanija i Francuska.<sup>54</sup> Ipak, Sjedinjene Države se na Balkanu angažuju već po okončanju Prvog svetskog rata, otvarajući polje projekcija iz kojeg će tek nastati orijentalistički korpus.

### Pozicija Srbije u svetskoj krizi i njeni unutrašnji problemi

Kao povod za Prvi svetski rat, poslužio je atentat Gavrila Principa na austrougarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda 28. juna 1914. godine, ali su njegovi uzroci bili dublji, te se u istoriografiji, traže u sukobu interesa između dva bloka imperijalističkih sila, Antante ( Francuske, Velike Britanije i Rusije) i Trojnog saveza ( Nemačke, Austrougarske i Italije). Prihvatajući ratni izazov, velike sile prihvataju, „usvajaju“ Srbiju i po okončanju Prvog svetskog rata, tretiraju je i, na nivou narativa, proizvode kao sveznicu iz Velikog rata, iako je svaki politički prestup Srbije u putopisima između dva rata, bio praćen opaskom da je izazvala „najkrvaviji rat u evropskoj istoriji“. U tom kontekstu, iako je bila tretirana kao Saveznica iz Prvog svetskog rata, diskurs o njoj širi se na region kao opasno mesto iz koga eskaliraju konflikti. Odnos prema Srbiji i drugim balkanskim zemljama je zaštitnički, koliko i ambivalentan. Potreba da se balkanski narodi zaštite pravda se njihovom nesamostalnošću i nezrelošću, često u formi primitivizma, dok kao „nedovoljno civilizovani“ i nedovoljno „okcidentalni“, povlače diskurse o divljaštvu, varvarstvu, ali i egzotičnoj ratničkoj hrabrosti i neiskvarenosti civilizacijom.

Međuratni period je na Balkanu bio obeležen težnjom za nezavisnošću od starih imperija i ujedinjenjem južnoslovenskih zemalja, još u prvoj polovini devetnaestog veka prepoznatljivoj u ideologiji Ilirskog pokreta. Kada se završio Prvi svetski rat, došao je trenutak ostvarenja političkih zahteva i težnje za ujedinjenjem južnoslovenskih naroda. Na diplomatskom polju, Srbija se suočavala sa teškoćama u sprovođenju ujedinjenja južnoslovenskih naroda, ali u pretposlednjoj godini rata, jula 1917. godine, predstavnici srpske vlade i Jugoslovenskog odbora formiranog 1915. godine, a sastavljenog od jugoslovenskih političara u emigraciji sa sedištem u Londonu, usvojili su Krfsku deklaraciju o jugoslovenskom ujedinjenju na osnovu načela nacionalnog i

---

<sup>54</sup> Edvard Said, *Orijentalizam*, 2008. 13.

državnog unitarizma, parlamentarne monarhije, ravnopravnosti imena, vere i pisama. Srbi, Hrvati i Slovenci su proglašeni „troimenim narodom“ koji se može nazvati i Jugoslovenima.<sup>55</sup> Stvaranje jugoslovenske države tokom prvog svetskog rata nije bilo deo planova sila Antante, a tajni sporazumi, uključujući Londonski ugovor, išli su na račun teritorije ove monarhije, ne dovodeći u pitanje njen opstanak. U vreme rata, srpska vlada je planirala stvaranje Jugoslavije koja bi išla na račun Austroougarske, a šanse za to su pojačane nakon Proboja Solunskog fronta, koji je ubrzao proces raspadanja Austroougarske.<sup>56</sup> Politički predstavnici buduće države Srba, Hrvata i Slovenaca su tražili međunarodno priznanje ali ga u prvi mah nisu dobili. Tek početkom 1919. godine, američki državni sekretar Vudro Vilson pozdravlja ujedinjenje. Iz obzira prema Italiji koja je imala nerešene granične sporove sa novostvorenom državom, Britanija i Francuska su potpisale priznanje tek u Versaju četiri meseca posle Sjedinjenih Država. Prihvativši Vilsonovu liniju, jugoslovenska delegacija se odrekla maksimalnih zahteva i Kraljevina SHS je formalno priznata, pa putnici koje je u Srbiju dovela diplomatska misija, polažu nade u očuvanje ove političke tvorevine. Za engleske, pre nego za američke putnike, Jugoslavija je bila naslednica Srbije, saveznice iz tek završenog Velikog rata.<sup>57</sup> Stvaranje Kraljevine Jugoslavije bilo je početak jednog dvadeset godina dugog procesa modernizacije koji su prekidali trenuci diktature Karađorđevića, ubrzavali trendovi donošeni iz Zapadne Evrope, u koju se tada češće putovalo. To je bio period ekonomskih uspona i padova, političkog osciliranja između Francuske i Britanije, sporazuma i sporova sa susedima i na kraju složenog pitanja opredeljenja između saveznica i sila osovine o kojem je najmanje odlučivala sama Jugoslavija. U celini, historiografija svedoči da je Velika Britanija, tokom međuratnog razdoblja imala afirmativan stav prema Kraljevini SHS a potom, Kraljevini Jugoslaviji i tretirala je kao naslednika balkanske saveznice. Interes za očuvanje Jugoslavije pripisuje se političkom interesu Britanije na Balkanu jer su države centralne i istočne Evrope igrale ulogu brane protiv sovjetskog boljševizma i Nemačke, dok je ekonomija tražila stabilne političke prilike.<sup>58</sup>

---

<sup>55</sup> Mihailo V. Popović, *Nacionalna katastrofa i političko otrežnjenje*, Plato, Beograd, 2002. 87.

<sup>56</sup> B. Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države: 1918-1941*. Grafika, Zagreb, 60-63.

Žarko Gudac i Miroslav Đorđević, *Savremena politička istorija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1996. 72.

Pred kraj međuratnog perioda, politička kolebanja i talasanja velikih sila odrazila su se i na spoljnu politiku Kraljevine Jugoslavije. U spoljnopolitičkoj aktivnosti, zvanično se isticala želja da se ostane po strani od sporova velikih sila i proklamuje neutralnost Jugoslavije koja je dugo isticana. Ipak, kada je Nemačka zauzela Norvešku, Holandiju i Belgiju a Francusku prinudila na kapitulaciju, situacija se izmenila. Nemački pritisak na Jugoslaviju postajao je sve jači krajem 1940. godine. U zvaničnim jugoslovenskim krugovima vladala je neodlučnost, ali i želja da se održe korektni odnosi sa Nemačkom i tesne veze sa Velikom Britanijom. Budući da je Velika Britanija nastojala da uvuče Jugoslaviju u rat na svojoj strani, a Nemačka vršila pritisak da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, u Beču, 1941. godine je potpisan ugovor o suverenitetu i teritorijalnom integritetu Kraljevine Jugoslavije, uz uslov prolaza i prevoza nemačkih trupa preko njene teritorije. Ubrzo je izvršen državni udar i obrazovana nova vlada. Na kraju, nemački napad, bez objave rata doprineo je konačnom opredeljenju Jugoslavije da se priključi saveznicama.

Na ekonomskom planu, između dva svetska rata, Srbija je bila nerazvijena, a tempo njenog razvitka spor. Svetska privredna kriza pogodila je seljačka društva Jugoistočne Evrope, a nacionalne privrede su zapale u dugotrajnu depresiju, koja je u Jugoslaviji potpuno izbila 1930. godine. U leto te godine, naglo je pala cena poljoprivrednih proizvoda, što se odrazilo i na ostale sektore. Jugoslavija je pretrpela teške finansijske gubitke, a u najtežoj poziciji našli su se seljaci. Nedostaci unutrašnjeg tržišta i nedovoljan kapital došli su do izražaja u vreme svetske krize. Zaduženo stanovništvo pokušavalo je da, kreditima nadomesti nedostatak prihoda, pa je zaduženost brzo rasla. Intervencionističkim zahvatima u liberalni sistem vršio se prelaz u etatističku privrednu politiku, ali socijalni problemi, ovim merama, nisu mogli biti značajnije ublaženi. Vlada je uvećavala prihode povećanjem poreza, a da bi nadoknadila manjak sredstava, državna blagajna je prenela visoke namete na protrošače, porezom na dodatnu vrednost što je dovelo do poskupljenja fabričkih proizvoda. Dok su predlagane mere štednje, zemljom je zavladao strah od inflacije. Isuviše zaduženi kod stranih finansijera, mali preduzetnici su do tog trenutka bili dovedeni na rub egzistencije, a produženi gubitak kupaca i kreditni deficit zadali su najteže udarce proizvodnji. Godine 1933. industrijske grane u Jugoslaviji dotakle su dno depresije, a oporavak je započeo u sekundarnom

sektoru.<sup>59</sup> Demografski rast je pojačao nezaposlenost, a uporedo sa ovim problemima sve više stanovnika se prelivalo iz sela u grad, gde je umesto očekivane egzistencijalne sigurnosti, uglavno nalazilo teške uslove života. Nezaposlenost, opadanje dohotka i njegova neredovna isplata doveli su do pojave sitnog kriminala, a napokon i do opšte krize socijalne politike države. Tek kasnih tridesetih odigrao se napredak na planu sistema socijalne zaštite, kada je konačno, došlo do porasta nadnica i kada su uvedeni penzijsko i invalidsko osiguranje. Od 1937. godine, došlo je do kvalitativnog poboljšanja života u zemlji, ali do kraja tridesetih godina, socijalna davanja ostala su daleko ispod zapadnoevropskih standarda.<sup>60</sup>

No, ovo je vreme kada se težilo za pripadnošću Evropi i kulturnom bliskošću sa njenim Zapadom. Ona je, uprkos krizama, proširila je obrasce ponašanja, običaje, moderni komfor i tehničke prednosti i bila izjednačena sa pojmom civilizacija. Pripadnost Evropi doživljena je kao naročito zadovoljstvo, a još od početka devetnaestog veka termini izvedeni iz geografskog pojma Evropa, kao što su „evropeizam“ i glagol „evropeizovati“ upotrebljavaju se sa značenjem za specifično evropski 'ukus' i svedoče o svesti da se svetu donosi najbolja civilizacija. Sa nadmenošću se govori o evropskoj superiornosti u odnosu na svaku drugu civilizaciju, dok su neevropski narodi i neevropske rase smatrani inferiornima. Evropa je označavala uglađenost, zdrav razum, civilizaciju, a biti Evropljanin, značilo je dostići ideal natprosečnosti, svestranosti i postavljanja u Centar sveta. Evropa veruje da je nosilac civilizacijskog poslanja, a Sjedinjene države odabrana zemlja i politički mesija. Stoga ne čudi što se na Balkanu težilo da se izgleda, ponaša, misli i deluje evropski, ili okcidentalno.<sup>61</sup> Uprkos siromaštvu, svakodnevnica se modernizovala, a društveni život transformisao, što postaje uočljivo kada pratimo otvaranje restorana, hotela, bioskopa i pozorišta. Siromaštvo nije sprečilo stanovnike Podunavlja Srbije, a naročito Beograda i Novog Sada da postane deo ove sveukupne transformacije koja se kretala u pravcu Okcidenta. Lena Jovičić je u više navrata ukazala, da stanovništvo Beograda uporno pokušava da nadoknadi sve što nije imalo u vreme vladavine Turaka, ili tokom Prvog svetskog rata.

---

<sup>59</sup> Mari Žanin Čalić, *Društvena istorija Srbije. 1815-1941*. Clio, Beograd, 2004. 340.

<sup>60</sup> Isto, 409.

<sup>61</sup> Edgar Moren, „Temelj bez temelja“, u *Čovek Evrope*, prir. Tomislav Gavrić, Prometej, Novi Sad, 1994. 74.

<sup>62</sup> Sa ovom težnjom da se bude deo Evrope, da se potvrdi evropski identitet, Srbija je kao skup simbola, pre nego stvarno geografsko područje sa određenom istorijom, u putopisima iz međuratnog perioda, Srbija postaje predmet identifikacije, kvazi-glorifikacije, kritike ili detonator konflikata zadržavajući epistemološki liminalan status: između Istoka i Zapada, ruralnog i urbanog; romantičnog i racionalnog; prošlosti i budućnosti, a sa ovim liminalnim statusom nije mogla biti smeštena u čvrste i jasne kategorije kakve kao imperativ postavlja istoriografija.

Dok je Srbija težila da se približi Evropi, da se evropeizuje, „civilizuje“, a opet, očuva tradicionalne elemente života, koji su u javnom diskursu predstavljani kao autentičnost i posebnost, putnici su politički život Srbije i njenu kulturu, uopšte, sagledavali kao dečija posla i dečije tvorevine, pripisujući joj mladost, nezrelost i neiskustvo. To je i prvi, najjasniji i najtrajniji stereotip koji se uočava u engleskim i američkim putopisima sa Balkana, dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka.

Ma šta se činilo i o čemu god se pisalo, diskurs o infantilnosti bio je prisutan u javnom i običnom, svakodnevnom životu Srbije.

---

<sup>62</sup> Lena Yovitchich, *Pages from here and there in Serbia*, State Printing Works, Belgrade -London, 1926. 74.

KONSTRUISANJE DETETA:  
GEOSIMBOLIČKA INFANTILIZACIJA SRBIJE U PUTOPISNOM DISKURSU

Infantilizacija Balkana podstaknuta političkim prilikama s početka dvadesetog veka, prepoznaje se kroz upade orijentalističkog diskursa. Balkan postaje mesto na kojem se još uvek sreću egzotičnost, neiskvarenost, uspomene i pejzaži kakvi postoje samo u kolektivnim uspomenama čovečanstva, postepeno dobijajući specifičnost, nijanse kojima se diferencira od Orijenta, i oblikujući svoju konačnu formu kroz predstave o graničnoj poziciji. Naracijom o zemlji koja usled viševekovnog robovanja Orijentu razvojno kasni za Okcidentom, čitaocima putopisa se predstavlja unutrašnja drugost Evrope: zaostala i egzotična: nezrela i spontana kao suprotnost visoko civilizovanoj Evropi i trezvenim Sjedinjenim Državama. Manje eksplicitan, ali svakako prisutan u različitim segmentima društvenog života Srbije, diskurs o infantilnosti će se javljati u poglavljima o svakodnevicu, balkanizaciji, ratništvu, romantičnosti i drugim stereotipnim tačkama koje sačinjavaju geosimboličku mapu Srbije.

Diskurzivno redukovanje grupe posredstvom kategorija „nezrelosti“ i „neukosti“ praćeno je stereotipnom viktimizacijom Srbije koja usled viševekovnog ropstva razvojno „kasni“ za Evropom. Njome se u putopisima objašnjavaju vrednosti, sklonosti, kulturna praksa i materijalne okolnosti međuratne Srbije i započinje geosimboličko smeštanje Balkana i Srbije na rubove evropskog kontinenta. Srbija se smešta u premodernu stanje; fazu koja prethodi izlasku iz kulturne „maloletnosti“. Još uvek nesposobna da se služi vlastitim razumom bez vodstva Okcidenta, tretira se kao dete kojem je teško da se oslobodi tog stanja.<sup>63</sup> Obrisu ovakve recepcije javljaju se još u najranijim zapisima iz Istočne Evrope, a postaju uočljiviji u vreme nacionalnih revolucija južnoslovenskih naroda. Pitanje vaspitanja balkanskog deteta uobličilo se kao Istočno pitanje, a u značenju problema opstanka otomanskog carstva u Evropi, odnosno borbe za njegovo balkansko nasleđe. Do početka nacionalnih revolucija balkanskih naroda, za to pitanje su se borile Austrija i Rusija, da bi se, ubrzo, uključile Britanija i Francuska. Predstavljeni kao nerazvijeni, nesposobni, nacionalno nekonstituisani,

---

<sup>63</sup> V: Imanuel Kant, Mišel Fuko, Jirgen Habermas, *O prosvetljenosti*, Zavod za kulturu Vojvodine, Novi Sad, 2004. 7.

razjedinjeni, međusobno zavađeni sopstvenim lokalnim nacionalizmima, stigmatizovani zaostalošću institucija, a najviše, neobično opasnom geopolitičkom pozicijom, južnoslovenski narodi su učvrstili ovakvo mišljenje samopoimajući se kao potpuno zavisni od značajnih Drugih. Odista, akteri Istočnog pitanja nisu uspevali da se oslobode vodećih faktora međunarodne politike, učvršćujući poziciju večitog deteta koje se drži za skute velikih sila, nesposobno da vodi računa o sebi.<sup>64</sup> Tražeći pomoć i razumevanje Zapada, balkanske zemlje će tek u dvadesetom veku pokušati da u uslovima imperijalističke trke za preraspodelu sveta, iznutra reše Istočno pitanje, što će u putopisima biti okarakterisano kao izazivanje sukoba svetskih razmera sa milionskim žrtvama. Unutrašnjepolitički obračuni na Balkanu, išli su u prilog predstavi južnoslovenskih zemalja kao infantilnih, onih kojima nedostaje identitet, pa čak i razum odraslog, što je uz potčinjenost stranom kapitalu moglo samo utemeljiti koncept nesamostalnosti koja izvire iz nesposobnosti da se živi u skladu sa principima koje nalaže „Civilizacija“. Čak i konačno prihvaćeno progresivno načelo „Balkan balkanskim narodima“, pre 1914. godine počelo se razumevati kao prepuštanje opasnog oružja detetu, ono se, u putopisnim beleškama, izjednačava sa neeksplozivnom bombom<sup>65</sup> ili kotlom koji ključa u skrivenom delu evropskog kontinenta.<sup>66</sup>

Uprkos „nestašlucima“ i političkoj nezrelosti, „čarima balkanske dece“, putopisci su teško odolevali, pa u putopisima ima saosećajnosti prema balkanskom Drugome koji, kako se činilo Meri Daram ima „zločine i poroke“, ali i „iskonske vrline“. Srbija se smešta između prirode i kulture, ili kulture i civilizacije, u njoj je kao i u drugim delovima Balkana bilo „darežljive dece koja daju svoje slatkiše; poverenje i odanost; i tajanstvenih samo njoj poznatih igara koje odrasli ne može razumeti“.<sup>67</sup> U putopisima iz dvadesetog veka, Balkan se konstruiše kao kraljevstvo dece, ili društvena igra za decu. Na njemu putnik susreće utvare, vukove, fantome i brkate oficire koji vode stvarne i imaginarne balkanske ratove.<sup>68</sup> U engleskim i američkim putopisima dvadesetih i tridesetih godina, Srbija i mladost imaju bar jednu zajedničku osobinu. To je neodređenost: ono je na granici, ne samo geo-simbolički, nego kulturno i politički, pa

<sup>64</sup> Čedomir Popov, „Evropske sile i srpsko pitanje 1878-1914.“ *Evropa i istočno pitanje, političke i civilizacijske promene*, Beograd, 2001. 28.

<sup>65</sup> V. Jean Bates, *Our Allies and Enemies on the Near East*, Richard Clay and Sons, London, 1920. VII

<sup>66</sup> V. Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, H. F. & G. 1925. 6-7.

<sup>67</sup> Mary Edith Durham, *High Albania*, Virago Press, 1985. London, 118.

<sup>68</sup> Saki, *The Toys of Peace*, Gutenberg e-project, Release date, 19. April, 2005. str.42-43.

izmiče preciznoj klasifikaciji; Srbija i dete su negde između, zatvoreni u opasnom, dramatičnom stanju na putu da ostave ono što su bili i postanu nešto još nepoznato.

### Civilizacijski zamor i putovanje na Balkan

Liminalna područja koja naseljavaju „manje civilizovani“, kojima ne manjka „dečija prirodnost“, mogu se pokazati kao okrepljujuća za putnike koji osećaju civilizacijski zamor ili požele da se odmomore od „diktature dosade“. U atmosferi trijumfa prirodno-naučnog znanja, opao je evropski entuzijazam i vera u metode koji obezbeđuju najbolja rešenja za važna ekonomska, politička i socijalna pitanja. Industrijalizacija i mehanizacija podstiču nostalgiju za „manje civilizovanim“ vremenima u kojima još uvek žive preindustrijska – agrarna društva. U toj društvenoj klimi, povratak u detinjstvo, bio je efikasni lek kratkog delovanja koji je zamenio stari model putovanja na Istok, jer od smrti „bolesnika sa Bosfora“, Balkan više nije bio Istok, ali nije bio ni Zapad. Bila je to prednost i mana; dar i prokletstvo poluostrva smeštenog na rubove Evrope, a putovanje na Balkan, povratak u opasnu mladost sa koje se lako može skliznuti u ponore idealizma i opasnosti individualističkih „poroka“. Od ozloglašanih mašina i gradske vreve koju donosi civilizacija, bežali su mnogi engleski putnici, ali su retki o takvom bekstvu sanjali od detinjstva. Poput Bajrona koji je odlučio da putuje u nadi da će pobeći od komercijalne malograđanštine i naći heroizam na Istoku<sup>69</sup>; otkrivajući potpuno zasićenje tada aktuelnim stanjem koje podstiče žeđ za novim iskustvima, Malkolm Ber teži da na Balkanu nađe ispunjenje junačkog epa. Ideja o bekstvu na to poluostrvo javlja se u njegovom detinjstvu, a potom u prelomnim životnim trenucima. Berova fascinacija Balkanom - tema njegovog putopisa „Meki šešir“, počela je u detinjstvu još dok je sakupljao poštanske marke iz udaljenih krajeva sveta i jednom prilikom kupio neku od najtajanstvenijih, u Engleskoj tog vremena najređih poštanskih marki, sa Bliskog Istoka, pod koji je tada podvođen Balkan. Bila je to stara marka Crne Gore sa portretom kralja Nikole. Ber ostaje opsednut ovom markom, traži njeno poreklo, saznaje za Balkan i sanja o putovanju u udaljenu, egzotičnu kraljevinu u nekoj nepoznatoj tački Evrope, gde se graniče junački epovi Zapada sa šarenilom i opojnim

---

<sup>69</sup> Božidar Jezernik, ur. *Imaginarni Turčin*, XX vek, Beograd, 2010. 128.



mirisima Orijenta. U Srbiju je došao nekoliko puta. Prvi put, prilika za to mu se ukazala, tokom studija. Ubrzo je počeo svetski rat i Ber je ponovo došao na Balkan kako bi proživio neku vrstu junačkog epa o kojem je u detinjstvu maštao gledajući egzotičnu poštansku marku. Neposredno pred okončanje rata, napustio je Bakan, kako bi u Londonu preuzeo novi politički zadatak. U engleskoj prestonici proveo je nekoliko godina ali, umorivši se od civilizacije ubrzo odlučio da se vrati u Beograd. Tada piše sećanja na balkansku avanturu, otkrivajući da Balkan, na simboličnoj raskrsnici Orijenta i Okcidenta, može obuhvatiti „knjige za dečake“<sup>70</sup> poput slikovnica sa ilustracijama kraljeva u čudnoj odeći, romantične pustolovine i igračke oružjem u ratovima koji se vode za oslobađanje i osvajanje stvarnih i imaginarnih prostora.

„Dečačka lutanja, sakupljanje insekata, učenje jezika, proučavanje naroda Rumunije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, a posebno Crne Gore, uzbudiće mladalačke duhove kojima ova imena otkrivaju tek uspomenu na prošlost, punu romantičnog uzbuđenja“<sup>71</sup>

Ovako počinje „Meki šešir“, putopisna ispovest o balkanskoj avanturi posvećena Srbima, narodu koji je autora vratio u „romantična i nežna sećanja na detinjstvo“, „bezbrizno doba u kojem nije bilo mašina, zagađenja, ulične buke“, svega što je, činilo se Beru, otežavalo svakodnevicu u Londonu.<sup>72</sup> Prolazile su godine u Londonu, a Ber je osećao nezadovoljstvo koje je opisivao kao „iscrpljujuće osećanje bezizlaznosti, besmisla i dosade kojem nema leka. Nijedna nova „politička avantura“, ni zasnivanje porodice, ili odlasci na balove i večere nisu mu pomogli da se oslobodi anksioznosti i melanholije. Izbavljenje od civilizacije nudio je samo Balkan.

„Balkanci su me zvali od dečaštva; ispunjavali me romantičnim, dečačkim snovima, još dok je Sultan Abdul Hamid vladao balkanskim prostorima, kada je Južna Bugarska bila istočna Rumelija; Albanija, turska provincija, a Bosna i Hercegovina još pod okupacijom Austrougarske; u vreme kada je Srbija bila kraljevina od tri miliona slobodnih ljudi, a Jugoslavija živela u glavama političkih sanjara.“<sup>73</sup>

<sup>70</sup> Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, Geopoetika, Beograd, 2005. 114.

<sup>71</sup> Malcolme Burr, *The Slouch Hat*, George Allen and Urwin, LTD, Museum Street, London, 1935.11.

Ovo je predgovor Lord Milne-a maršala koji je učestvovao na Solunskom frontu.

<sup>72</sup> Isto, 11.

<sup>73</sup> Isto.

Ispod afekata poput ljubavi prema jednostavnim ljudima i fascinacije prirodnim stanjem, Ber sugerše neodređenost Balkana i Srbije, neretko ih smeštajući u prostor imaginarnog i pripisujući imaginativnost stanovnicima ovog poluostrva. Ljubav i fascinacija osciliraju između strepnje za opstanak jednostavnog i prirodnog mesta pred nadirućom civilizacijom, u jednoj, i kritike usmerene na nemogućnost razgraničavanja političke stvarnosti i imaginacije, u drugoj tački.<sup>74</sup> To osciliranje postaje metafora neodređenosti Balkana i Srbije iz nekoliko aspekata: iz aspekta neodređenosti geosimboličke pozicije, neopredeljenosti između mašte i stvarnosti, kolebanja između koncepta detinjastog deteta i deteta zatvorenog u telo odraslog.

Argument o dečijem karakteru Balkana, Ber pokušava da potvrdi uvođenjem figure „tipičnog Srbina“ – Koste koji se snalazi samo u ratovima, dok gubi orijentaciju i identitet u periodu mira. Ova predstava „ratnika-mesečara“ koji u miru spava, a živi dok se vode ratovi za oslobođenje, javlja se u britanskoj putopisnoj književnosti, u vreme Balkanskih ratova, inspirisana još Gledstonovim dugim govorima o „mučeničkoj hrabrosti“ južnoslovenskih naroda. U figuri ratnika Koste, prepoznaje se dimenzija infantilnosti, nesamostalnosti i uopšte, odsustva „zdravog razuma“, na koje, Zapad polaže narativno pravo. Prilikom šetnje Terazijama, u društvu engleskog prijatelja, Ber sreće svog starog ratnog druga Kostu, kojim personifikuje Srbiju. Kosta je već rano ujutru bio pijan, ili pod dejstvom rakije od prethodne noći na koje je dolio „par čašica“. Ugledavši na ulici kapetana kojeg nije video više od deset godina, salutirao je, približio se, a potom, stegao njegovu ruku, počeo da je ljubi i naslonio je na srce levom, gestikulirajući desnom rukom, što je Bera dovodilo u neprijatnu situaciju. Još neprijatnije bilo je Kostino neobično izražavanje turskih misli na srpskom jeziku.

„Njegove reči su bile srpske, a misli turske, jer se izražavao frazeologijom Orijenta, dok je evocirao sećanja na dane koje smo zajedno proveli u Makedoniji. Situacija je bila neprijatna; graničila se sa komedijom, jer me je držao kao zarobljenika na zaprepašćenje mog prijatelja iz Londona.“<sup>75</sup>

---

<sup>74</sup> Isto, 267-278.

<sup>75</sup> Isto, 287.

Beru se čini da je njegov ratni drug ostao bez svakog oslonca i suočen sa novim zahtevima bežao u novo ropstvo. Reči su bile srpske, a misli turske? Kosta, metafora Srbije - ratnog siročeta, zemlje čiji je orijentalni roditelj politički mrtav, još uvek je razmišljala u kategorijama prošlosti nastojeći da koristi jezik svoje samostalnosti. Pijana i nekontrolisana, Srbija traži oslonac u svom engleskom prijatelju, držeći se čvrsto za nju, tražeći emocije na pogrešnom - političkom planu. Ali, emocionalno stanje u kome je Kosta, i političko stanje u kome su se našle Srbija i Jugoslavija, nije kao u vreme kada je umesto Balkana odluke donosila Otomanska imperija. „Nije Osman što je bio“, iznenada je rekao Ber koristeći se „orijentalnom frazeologijom“, koju njegovi saborci još uvek najbolje razumeju. „Vidiš li Kosta kako je moja ruka bela, kako je bleđa od života u gradovima? Vidiš li kako bleđa izgleda u tvojoj tamnoj, dlakavoj šapi“? Na Berovo pitanje: Kosta će odgovoriti: „Ah, gospodine kapetane, nije tako davno vaša ruka bila tamna kao moja; nije prošlo puno otkako smo bili ratni drugovi u Makedoniji; kada smo prolazili kroz šume i planine, spavali na tvrdoj, crnoj zemlji sa puškama kraj tela, sa konjskim pokrivačima umesto ćebadi i sedlima umesto jastuka“.<sup>76</sup> I dok Kosta objašnjava kako jaz između Prirode/Balkana i Civilizacije/Engleske nije tako veliki i da vreme nije tako brzo proteklo, Ber će se odmaći, zaključivši da je Kosta, poput deteta nerazuman, da je njegov novi roditelj postala rakija u koju su se utopila sva sećanja. Srbija je još uvek Priroda, dok dlakava šapa steže bleđu ruku Civilizacije izmučene industrijalizacijom, Ber izražava nadu da će Okcident povremeno moći da pobegne u taj drugi, detinjasti svet koji *ratio* još uvek nije sasvim izmenio, ali i strepnju da će možda upasti u bure rakije gde će zauvek nestati balkanski snovi o slobodi. Novi politički roditelj zahteva trezvenost, stanje potupune svesnosti o događajima i njihovim posledicama, to više nije dremaljivi Orijent, ali ni okrutni roditelj koji kažnjava, nego onaj koji detetu pokazuje političke smernice i menja ga na način, na koji čovek Kulture menja Prirodu. Civilizaciji odgovara jedan dobro odmeren odnos prema prirodi, postizanje svesti o racionalnom korišćenju prirodnih resursa. Ona se racionalno ophodi prema prirodi, koristi je i distancira se od nje. Ali, priroda, dobra, teško ukrotiva i nerazumna, pijana je od slobode. Zato što se meša sa prirodom, balkanska drugost ima elemente životinjskog, kakva je dlakava šapa. Ali, životinja pripada i onome protiv-

---

<sup>76</sup> Isto, 287-288.

prirodnom, negativnosti koja ugrožava red i dovodi u opasnost.<sup>77</sup> Balkanska drugost je ovde koncept u kojem se mešaju životinjska nerazumnost ili bezumnost i civilizacijska razumnost.

„Jadni stari Kosta, nosio je oružje od petnaeste godine, a sada ima šezdeset. Nenaviknut na atmosferu mira, koju je prvi put osetio, ostao je zbunjen. Jedan prolaznik je imao pravo. Rakija je sada njegova majka“<sup>78</sup>

Bio je to susret Imperije i Balkana; Koste – Srbije i Bera - Imperije, Civilizacije. Kosta je bio „jadan“, a imperija strog i trezven roditelj koji nije popuštao detetu. Zapadna recepcija istorije Balkana, putopisnim jezikom saopštava o narodima koji su, premda, vekovima nesamostalni imali bar roditelja, vodiča koji je umesto njih donosio odluke, budući da su sami bili nesposobni za to. Tada se nije morala snositi odgovornost za političke poteze. Zato Ber zaključuje da je u Srbiji teško podneti slobodu jer prelazak iz kulturnog i političkog detinjstva u kulturnu i političku adolescenciju, a potom i zrelost nije za svakoga jednostavan proces. Njima se, dakle, mora vladati, ali ne na okrutan način kako su to činile prethodne imperije, nego suptilnim, savremenijim sredstvima. Orijentalne imperije su tridesetih godina dvadesetog veka, za putnike sa Okcidenta, bile simbol prošlosti, proverenih neefikasnih institucija i prevaziđenog sistema vrednosti koji je morao biti zamenjen modernim institucijama. Srbija je pak, jedna od onih balkanskih zemalja koja ne može odgovarati sama za sebe jer političku odraslost i kulturno-istorijsku neodređenost statusa teško podnosi, a iako rat nije bio rešenje, u njemu je bilo lako stopiti se sa masom i rizikujući život zaboraviti na potencijalne odgovornosti. U ratovima, oni mogu ostati to što jesu-deca. Percipirani kao inferiorni u odnosu na Okcident, narodi Balkana su se borili za slobodu, ne znajući šta ona donosi. Sloboda je donosila novine stanovništvu koje je u svom detinjstvu moglo da komunicira sa prirodom, kojem su životinje i biljke bile bliže od okcidentalne racionalnosti i discipline.<sup>79</sup> Berov Srbin je dakle, bezazleni Balkanac, dlakavi čovek priprostog ponašanja, dopadljiv, prirodan i jednostavan, ali zavisan od roditelja. Kultura i vaspitanje koje nude stare, velike imperije. zahtevaju da se ponaša uljudno i reaguje

<sup>77</sup> Mišel Fuko, *Istorija ludila u doba klasicizma*, 1990. 86.

<sup>78</sup> Malcolme Burr, navedeno, 288.

<sup>79</sup> Isto, 263.

onako kako nalažu društvene okolnosti. On je dete koje još uvek nije dostiglo stupanj integracije koji bi bio preduslov za introjekciju Okcidenta: roditeljske figure Civilizacije.<sup>80</sup>

Kao personifikacija Srbije, Kosta igra ulogu „tipičnog“ Srbina i „tipičnog“ Balkanca čime Ber diskuzivno viktimizuje Srbiju i Balkan kao mesto ropstva, nesreće i stalnog sukoba koji je sprečavaju da se civilizacijski razvije. Naracija o Kosti sugerise još jedan stereotipni obrazac predstavljanja Balkanaca. Reprzentacija „pijanog Balkanca“, jedno je od moćnih retoričkih sredstava s ciljem homogenizacije balkanskog Drugoga.<sup>81</sup> „Balkansko pijanstvo“, ovde je pre oznaka odsustva razuma, svesnosti o vlastitim postupcima, nego pokušaj da se Drugi generalizuje kao „negativac“. Naprotiv, stanje „pijanstva“, uz sliku, često dobroćudnog alkoholičara, suprotstavlja se stereotipnoj slici o „trezvenom“ zapadnjaku, pa je u tom smislu doprinos strategiji podele sveta na „nas“ i „Druge“. Stoga što „pijanom“ nedostaje sposobnost racionalnog rasuđivanja, on je inferioran poput deteta, njemu treba pokazati put, vaspitati ga, ili otrezniti.

Iako je Ber desetak godina priželjkivao povratak u Srbiju ne bi li se odmorio od civilizacije i pored prvobitne topline i iskonske dobrote koju je tamo osetio, vratiće se u London jer je jaz između detinjstva i stanja u kojem je odrasli isuviše dubok. Tragične slike sa Solunskog fronta su iščezle, a na njihovo mesto došlo sećanje na stanje koje je zauvek napušteno: vera u slobodu koja je donela nesigurnost. Srbija je izgubila starog roditelja i umesto njega dobila tutora - Zapad koji Srbiju i Jugoslaviju uči novim obrascima političkog života. Sloboda je napokon i Srbiji donela nešto od onoga što je Bera nagnalo na emigraciju iz Civilizacije. Stanovništvo Beograda se našlo pred novim zahtevima, pred složenošću urbanog života koje je donosilo nove stilove, a za Srbiju, urbanizacija je bila zastrašujući gubitak oslonca u prirodi, haosu i zahtevima novog roditelja. Zataškavanje političkih problema pred kojima se našla kraljevina Jugoslavija i obrazlaganje nezadovoljstva Berovih saboraca odsustvom evropske, roditeljske brige, ostaje utemeljeno u prirodi deteta i zaustavljenog mehanizma njegovog političkog razvitka koji, kao da, omogućava očuvanje sreće u stanju dečije nesvesnosti.

<sup>80</sup> Up. Melanie Klein, *Ljubav nije dovoljna*, Naprijed, Zagreb, 1983. 291.

<sup>81</sup> Up. Jovo Bakić i Gazela Pudar, „Ratovi za jugoslovensko nasleđe i rat za simboličku hegemoniju“, u *Intima javnosti* (ur.) Gordana Đerić, Reč, Beograd, 2008. 270.

## Detinjstvo i poluvarvarstvo

Želeći da zapadnom čitaocu objasni obrasce socijalizacije dece na Balkanu i otkrije uzroke njihove rane smrti, bolesti, siromaštva i neobrazovanosti, Frančeska Vilson povlači demarkacionu liniju između civilizovanog sveta umivene, očesljane i obrazovane dece Zapada i zapuštene, gladne i prljave dece Balkana. „Deca u Srbiji rastu gladna i prljava. To su siročići na neizbežnom putu ka poluvarvarstvu“.<sup>82</sup> Ali, to poluvarvarstvo nije bilo samo budućnost dece u Srbiji, u poluvarvarskom stanju, bili su i putevi, mostovi, gradovi i, na kraju, ljudi koji su tu živeli.<sup>83</sup>

Glavni grad kraljevine SHS, u beleškama Frančeske Vilson predstavljen je kao mračan i zastrašujući, obavijen maglom; u kućama su živeli čudni ljudi, neshvatljivih srodničkih odnosa i komplikovane srodničke terminologije, u čijim okvirima je bilo „lako pomešati svekrvu i psa, ili se izgubiti u neobičnoj konceptualizaciji prostora gde se nije znalo šta je spavaća soba, a šta štala, jer su muve jednako obletale krevete i stoku“.<sup>84</sup> Osim što unosi nemir i zbunjenost prosvetlene Evrope, ovakva reprezentacija konceptualizacije prostora i komplikovane srodničke terminologije mobilize neke od stereotipnih predstava o prljavom i haotičnom Balkanu na kojem su izmešteni prostor i uloge, obraćajući se jezikom kolonijalizma koji pravi distinkciju između civilizovanog Zapada sa uređenim sistemom i strukturom i haotičnog, primitivnog društva.

U Beogradu su se hoteli zatvarali rano, po „orijentalnom običaju“, a pratioci koji su garantovali bezbednost, putnicu su plašili koliko i grad. Poslednje mesto koje bi posle zalaska sunca bilo otvoreno za prenoćište čuvalo bi stvorenje strašnog izgleda i imena koje je bilo nemoguće izgovoriti, kao što je njen domaćin podsećao na gnoma, a prezime mu je bilo jedno od onih, za Srbiju uobičajenih, „Somethingovitz“.<sup>85</sup>

„Približio mi se mali čovek izbačene brade, a ja sam ugledala stvora koji je podsećao na gnoma, zboranog lica, mršave pojave, u civilnoj, verovatno činovničkoj odeći“<sup>86</sup>

Invazija ovakvih, gotskih figura u engleskoj književnosti s početka dvadesetog veka uključuje reprezentaciju stranog monstruma, često fizički degenerisanog bića koje

<sup>82</sup>Francesca M. Wilson, *Portraits and Sketches of Serbia*, Swarthmore Press, Ltd, London, 1920. str. 4-6.

<sup>83</sup> Isto. 8.

<sup>84</sup> Isto, 73.

<sup>85</sup> Isto. 74.

<sup>86</sup> Isto. 74.

reflektuje strah od invazije svega nepoznatog. No, čitav Balkan je od 19. veka, u putopisima predstavljan kao stecište „degenerisanog“, „asimetričnog“, „hendikepiranog“; svega što je Drugi u svom okruženju odbijao da vidi. Ulicama Balkana šetali su džinovi i patuljci, ljudi osakaćeni u brojnim ratovima, ili bolesni zbog stupanja u seksualne donose sa bliskim srodnicima. Ružnoća i bolest bili su i narativna oznaka moralnog pada Otomanske imperije, njene prevaziđenosti ili dokaz pogrešnosti njenih institucija, onih koje je nametala osvojenim narodima Balkana. Ima nečeg sumnjivog kod svakog stranca kojeg engleski putnik sreće, on obično potiče iz kolonizovanih zemalja, kao figura reverzibilne kolonizacije. Gotski intruder je najčešće kontinentalni Evropljanin koji živi u nestabilnim vremenima, na nestabilnom području preteći svojim nerazumljivim jezikom, šireći stravu svojim neljudskim ili poluljudskim izgledom.<sup>87</sup>

Distinkcija između „srpskog gnoma“ i gotskog intrudera, uočava se tek kada Frančeska Vilson bliže upozna svog domaćina Danila koji se transformiše i zrači detinjstom toplinom. Dajući mu šansu da se približi ljudskosti, Vilson na mesto mitologizacije Danila, postavlja drugu strategiju-infantilizaciju. Isprva, Danilo je jedna od, za Istok karakterističnih, čudnih i zastrašujućih pojava, oko koje bi se raspršila sva strahota izgleda kada bi shvatila njegovu dobronamernost. Ovo senovito biće se kao i mali, nezreli, ružni i detinjasti Balkan često javlja u vidu bezazlenog čoveka bliskog prirodi. On nije zao, naprotiv, on je jednostavan i sadrži instinktivne i animalne reakcije koje putnik krije iza maske moralne, fizičke i političke superiornosti.<sup>88</sup>

Gnom se u bajkama pojavljuje kao manji od ljudi, a veći od patuljaka, živi u rudnicima, pećinama i procepima u zemlji.<sup>89</sup> On je na granici ljudskog i neljudskog, a što je ovde najvažnije, živi na rubnim područjima, onim opasnim mestima čijoj se energiji izlažu pojedinci i grupe koji treba da napuste jedan status zarad prihvatanja drugog. Oni pomažu poznatima, ali nemaju poverenje u nepoznato i novo, pa sve nepoznato, nejasno, može stradati na njegovoj teritoriji, kada ovo mitsko biće pokrene odron kamenja. Nisu ambivalentna samo područja koja gnomi naseljavaju, nego i njihov karakter, on je dobar, pomoćnik i poznavalac kamenja i stena, ali, budući ambivalentnih

<sup>87</sup> Johan A. Høglund, *Mobilising the Novel: The Literature of Imperialism and the First World War*, Uppsala, 1997. 129.

<sup>88</sup> Frejzer Boa, *Mari Luiz fon Franc o jungovskom tumačenju snova*, As-Sovex, Beograd, 2005. Str. 87.

<sup>89</sup> Endru T. Kamings, *Sve o simbolima*, Alfa, Beograd, 2004. 144.

crta, lako može postati ubica. Predstave gnoma i maglovite noći naj snažnije su impresije koje je Frančeska Vilson ponela iz Beograda, pa ako je Kosta, kod Malkolma Bera, metafora Balkana kao prirode, Danilo, možda gnom, a možda čovek, oznaka je kulturne ambivalencije jugoslovenske prestonice. Predstava beogradskog domaćina pokazuje kako se strategija infantilizacije ne upisuje samo u kategorije poput „temperamenta“ i/ili „mentaliteta“, već se upisuje i u telo evropske drugosti. Upisivanjem infantilizacije, ne samo u Danilovo „gnomsko“ telo, nego i u Kostinu „dlakavu balkansku šapu“ koja se rukuje sa civilizacijom, pokazuje nam da u imperijalnoj književnosti, individualno telo Drugoga čini neizostavnu komponentu njegovog društvenog tela. Gnomsko lice i dlakava šapa inkorporirani u kulturno-političko telo Srbije omogućavaju ideološku konstrukciju drugosti.

Sledeći profesionalni zadatak, radeći na poboljšanju uslova u kojima odrastaju deca na Balkanu, napustila je srpsku prestonicu i otišla u delove nekadašnje Austrije koji su obećavali čistoću i sigurnost civilizacije. Ulazak u banatska sela bio je početak nove avanture u ambijentu iz dečije slikovnice sa komično jednostavnom arhitekturom. Stanovnici severnih krajeva, Banata i Bačke delovali su joj ekonomski naprednije i kulturno zrelije od ostalog stanovništva Srbije, te im je poverena briga o ratnoj siročadi iz Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Međutim, Frančeska Vilson će ubrzo shvatiti da nema velike razlike među stanovništvom Srbije i, uopšte stanovnicima Balkana. Svi oni govore „varvarskim i grubim jezikom neobičnog bogatstva i grotesknog siromaštva“, koje prati „orijentalan, neodoljiv i omamljujući zvuk“.<sup>90</sup> Razlike između dece i odraslih gotovo da nema, jer svi su polu-varvari, uprkos prenaplašenom gostoprimstvu i nastojanju da deluju evropski i učtivo.<sup>91</sup> Mada su spolja „Prečani“ delovali superiorno u odnosu na druge Srbe, a njihove kuće bile čiste, fasade svetle i crkve bele, bliže upoznavanje sa njihovim životom, otkrilo je naličje: naizgled uredni, oni su živeli među kokoškama i svinjama, a spavali u krevetima punim muva.<sup>92</sup>

„Na severu je sve drugačije. Kuće su nalik na one sa dečijih crteža; pravougaone, sa dva prozora, vratima i dimnjakom na sredini krova. Konstrukcija je drvena, ali je glavni materijal za njihovu izradu blato. Podovi su retko prekriveni parketom, a među ostalim

---

<sup>90</sup> Francesca M. Wilson, Isto, 9.

<sup>91</sup> Isto. 7-8

<sup>92</sup> Isto. 84.



ukućanima, sreću se svinje i kokoške. Enterijer ne otkriva ostatke turske kulture, tamo nema tapiserija i ćilima koji su česti u Srbiji.“<sup>93</sup>

Jednostavnost kuće, nalik na onu iz slikovnice može biti i uvod u narativ o izostanku perspektive. Taj „izostanak perspektive“, postaje upadljiv kada F. Vilson oseća usklađenost između „ambijenta“ i „temperamenta“. Kretanje lošim, oštećenim putevima na koje neprekidno izleću svinje, preteći da putnica sa knjigama i beleškama upadne u blato, neposlušnost, tvrdoglavo istrajavanje na iracionalnim postupcima, navode je na pomisao da, u toj sredini, između odraslih i dece, nema jasne razlike. Mada roditelji formalno odlučuju o deci, teško je zaključiti da su zreli kao evropski roditelji.<sup>94</sup>

„Odrasli se raduju i smeše kao deca. Srbi su mladi, a mladima je lako oprostiti. Kao deca, raduju se kada se ne naljutite na njih.“<sup>95</sup>

Iako je njihov „zaustavljeni razvoj“ simpatičan, Frančeska Vilson veruje da treba dublje sagledati njegove uzroke, da ga treba lečiti, a ne negovati i podsticati. I dok, poput Malkolma Bera, uzroke nezrelosti Srba traži u viševekovnoj vlasti imperija koje su im nametale pogrešne obrasce življenja, čini joj se da pravog i efikasnog leka još uvek nema. Ta bolest joj je poznata: „Dugo sam pretpostavljala da je ovaj narod (ovde uopštava identitet kao „balkanski“) u nekom srodstvu sa Ircima“, ali za razliku od Iraca, čini se da su ova deca svesna svojih nedostataka, nezrelosti i iracionalnosti, jer „sami, posramljeno priznaju nedostatak iskustva, kao uzrok vlastitog neznanja“<sup>96</sup>. Njene sumnje kao da opravdavaju sami stanovnici Balkana, koji potvrđuju kulturnu superiornost Okcidenta, dopuštajući putnici da očuva dominaciju nad njima: „Vi Englezi i Francuzi ste pametni, vi ste mudri, zreli narodi, a mi, mi smo još zeleni“<sup>97</sup> rekao joj je jedan banatski seljak, potvrđujući njene pretpostavke. „Oni ispravno zaključuju“, piše Frančeska Vilson, „da je uzrok njihove zaostalosti viševekovna vladavine neadekvatne kulture - austrijske“<sup>98</sup>.

---

<sup>93</sup> Isto, 84-85.

<sup>94</sup> Isto, 86-87.

<sup>95</sup> Isto, 84.

<sup>96</sup> Isto, 39.

<sup>97</sup> Isto, 91.

<sup>98</sup> Isto, 92.

Vilsonova, svoje sagovornike ne lišava intelektualnih sposobnosti, reč je pre o neadekvatnosti, neupućenosti i neznanju, kao posledicama stanja ropstva u kojima su ih držale ranije imperije. Stoga, putnica Austriji pripisuje „zločin“ evolutivnog kočenja Srba, pridružujući se već oblikovanoj viktimizaciji Srbije pod viševekovnom Otomanskom imperijom. I seljaci bi joj rado odgovarali da je u pravu, ponavljajući „Šta možeš? Bili smo pod Austrijancima“<sup>99</sup>, mirio se seljak sa prilikama.

Iako je Frančeski Vilson poznat „problem zaustavljenog kulturnog razvitka“ i iracionalnosti, ona ne ulazi u detalje njegovih simptoma, osim kada govori o šteti koju je prouzrokovao rat ostavivši za sobom razorene drumove i mostove koji se sporo popravljaju usled nedostatka materijalnih sredstava. Ono što se može izdvojiti kao simptom, jesu deci svojstvena tvrdoglavost, koju je primetila dok je vozaču fijakera objašnjavala kuda treba ići, dok je on uporno insistirao na svom, po nekom dečijem pravilu, pogrešnom; nenaviknutost na higijenu koju poznaje Zapad i rano stupanje u brak. Ta paradoksalno dodirna tačka sa Ircima, rano stupanje u brak i nepoznavanje principa, ili odbijanje da se prihvati princip ograničavanja broja članova domaćinstva, svodi se na nerazumno rađanje velikog broja dece sa kojim tako nezreli ljudi kakvi su Srbi i Irci ne znaju šta će. „Uzimaju se mladi, pa dobijaju između petoro i desetoro dece koju ne mogu da izdržavaju“. Budući iracionalni, Irci i Srbi se prosto razmnožavaju ne razmišljajući o posledicama na način na koji bi to činio razuman čovek za Zapada.<sup>100</sup> Reč je o neukosti koja ih je zadržala u stanju poluarvarstva, pre nego o već postojećem odsustvu nekakvih prirodnih predispozicija kojima bi se mogla objasniti inferiornost. Uzork ove nerazumnosti, za putnicu je viševekovna vladavina Turaka, Austrougara, a karakter srpskog stanovništva najbliži karakteru Iraca, Frančeska Vilson ne postavlja pitanje postoji li možda sličan uzrok irske nerazumnosti i detinjastosti, oni ostaju zatvoreno poglavlje, nepopravljivo nestašna deca sa kojom mudri roditelj ne zna šta će.<sup>101</sup>

---

<sup>99</sup> Isto, 93.

<sup>100</sup> Isto. 90.

<sup>101</sup> Pojedini postkolonijalni kritičari smatraju da je Irska prva zemlja koju su Englezi kolonizovali. U vezi s ovim vode se brojne polemike, jer je postkolonijalni pristup Irskoj i Škotskoj problematičan. Irska se sve više izučava iz aspekta postkolonijalne kritike, dok se Škotska uglavnom zanemaruje. O postkolonijalnoj kritici u Irskoj videti: Graham C. & W. Maley, *Irish Studies and Postcolonial Theory*, 1999. *Irish Studies Review* 7, pp. 149-151. i Graham C. *Deconstructing Ireland: Identity, Theory Culture*, Edinburg, Edinburg UP, 2001.

## Kvazisuperiornost primitivnog

Rebeka Vest je iznenađeno posmatrala grupu ljudi koja se, u vozu, brižno ophodila prema starcu. Njena razmišljanja o balkanskoj politici, iznenada su prekinuta dirljivim prizorom: „Gledala sam kako su bili divni prema starcu“, pisala je o grupi Srba koja je pomagala starijem saputniku, „presavijali su svoje kapute i ogrtače da bi mu napravili ležaj, prinosili su bocu s vinom i komadiće hleba njegovim usnama i uzvikivali kako je sramota što mora bez hrane tumarati okolo po takvom danu. A onda, jedna od mojih saputnica reče: 'Da, takvi su, isprva su divni prema ljudima koji se nađu u nevolji, ali brzo se zamore, kao deca. Taj i taj, iz britanske kolonije u Atini razboleo se od groznice dok je šetao planinama. Primili su ga neki seljaci i divno ga pazili nekoliko dana, a onda su ga izbacili'.<sup>102</sup>

Ovaj prizor joj je omogućio spoznavanje razlike između civilizovanog i primitivnog, u korist primitivnog ponašanja. To detinjasto zasićenje nije bilo ništa do primitivnog - realnog sagledavanja situacije. Ovo bi značilo da je za Rebeku Vest primitivnost u sinonimnom odnosu sa osećanjem za realnost, što povlači izostanak trajnijih osećanja koja bi mogla proizići iz stvarne empatije. Pomoć koju pružaju nezreli, “deca”, kratkotrajna je i ne zadire u dublje emocije. Ona je praktična i svodi se na kratkotrajno zadovoljenje osnovnih potreba onih koji su izloženi životnoj opasnosti i stoga je, u neku ruku, pre instinktivno nego nastalo civilizacijskom “nadgradnjom”. Nastavljajući u romantičarskom maniru, Vest sugerise inverziju uobičajene interpretacije civilizovanog kao superiornog nad primitivnim-inferiornim. Biti primitivan znači biti jednostavan i pribran, pružiti mogućnost za opstanak onome kome je to odista potrebno i ko, u evolutivnom nizu, treba da opstane. Ono je neka vrsta primarnog zdravlja, nasuprot stečenoj sentimentalnosti koju nameće civilizacija, ali i prirodna superiornost deteta nad odraslim.

„To mi je otvorilo oči; mislim da je to ono što pokazuje razliku između primitivnog i civilizovanog postupanja, koja, gledajući u celini, ide u prilog primitivnom. Ima mnogo više kratkotrajnih bolesti od dugotrajnih, barem, u onim slučajevima u kojima se čovek iznenada nađe u situaciji da zavisi od nepoznatih ljudi; čini mi se da ima više mesta

---

<sup>102</sup> Rebeka Vest, Crno jagnje i sivi soko, Mono i Manana, Beograd, 2004. 356.

saosećanju kada je u pitanju akutan bol nego dugotrajna patnja, a to daje čoveku priliku da se pribere.“<sup>103</sup>

Engleski roman s početka dvadesetog veka se prema detetu odnosi kao prema biću u postajanju, nečemu što još uvek nije, ali treba da postane punopravni član društva. Ono ima utemeljenje u teorijama koje detinjstvo vezuju za socijalizaciju. Ideja progresa je jedna od dominantnih tema dvadesetog veka inkorporirana u paradigmu razvojne teorije. Posmatrajući pojedinca kroz prizmu rasta i razvoja, nameće mu konotaciju prirodnosti, iracionalnosti i nezrelosti koji se shvataju kao proces socijalne adaptacije. Dete se svodi na pasivan objekt nesavršene društvenosti ili na biće koje tek postaje. Koncept socijalizacije je upućen na budućnost, dakle na postajanje društvenim bićem. Koncept detinjstva, kakav se uočava kod M. Bera i F. Vilson, otkriven je u dvadesetom veku kojim još vlada moderna, pa se ono i posmatra u skladu sa ovom ideološkom pozicijom. U vreme kada su putnici kroz tekstualne reprezentacije otkrivali Srbiju kao dete Evrope postulirana je ideja da su deca članovi društva sa nesavršenom društvenošću zbog kojih zavise od odraslog.<sup>104</sup>

Glorifikacija kvazisuperiornosti deteta u afektivnom stavu, njegova kreativnost, prirodnost i idealizacija jednostavnog i prirodnog nije puko nasleđe ideje o dobrom divljaku, pre je posledica strepnje od novina izjednačenih sa civilizacijom; tokova industrijalizacije krajem devetanestog i početkom dvadesetog veka. Preplitanje neoromantičarskih i neoprosvetiteljskih reprezentacija o detinjstvu, otkriva ambivalenciju u odnosu na dete/Srbiju koja pravi greške usled nezrelosti ili sporog sazrevanja, ali ukazuje i na potrebu engleskog društva za samodopadanjem. Odnos između roditelja i deteta kao Evrope i Balkana je odnos moći, odnos između stare kulture, imperijalne prošlosti i mladosti/nezrelosti tek formiranih hrišćanskih država koje su bile pod otomanskom vlašću. Ovom, u političkom smislu, tek rođenom detetu, potreban je tutor koji će ga učiti kako da vlada sobom i kako da se razvija u pravcu civilizacije. Odrastanje je iz aspekta „civilizovanog“ gotovo tragična neminovnost jer će tim putem utočište civilizacije biti bespovratno uništeno. Dete će biti socijalizovano u skladu sa vrednostima stare Evrope, ali će morati da napusti stanje naivnosti i detinjaste

---

<sup>103</sup> Isto, 356.

<sup>104</sup> *Sociologija detinjstva*, prir. Smiljka Tomanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004. 34.

kreativnosti. Kao i u procesu biološkog razvitka, ono će se menjati, ili nestati. Taj proces podrazumeva brojne promene s obzirom da se dete shvata kao malo, slabo, nezaštićeno i od spoljašnjih faktora ugroženo biće kome su potrebni zaštita i pomoć da bi preživelo i odraslo. Sve dok ne bude uvedeno u zajednicu odraslih, spoljašnji svet je opasan po njega, ali je i ono opasno po taj svet, budući da još nije postalo odrasli, socijalizovani član šire zajednice.

### Buntovnički karakter Beograda

Za Laveta Edvardsa odrastanje je pitnje kidanja veza sa Otomanskom imperijom i od nje neodvojivom orijentalizacijom Beograda. To je grad snažnih kontrasta što odgovara njegovoj poziciji: vratima između Istoka i Zapada.<sup>105</sup>

„Beograd je grad sa vrlinama i porocima mladih. Energičan je, aktivan, nemaran; ne misli o posledicama. U njemu ćete naići na trenutke lepote praćene vulgarnošu i prostotom. Prepun je grandioznih planova koja kvare osrednja postignuća; uvek biva uništen i iznova postaje nov; njegova tolerancija na sve što ga se direktno ne tiče je neverovatna, a opet, on vri od fanatizma.“<sup>106</sup>

Poremećena politička ravnoteža i adaptacija na nove uslove jača idealizam, buntovništvo, grubost i stidljivost. „On je nepažljivi adolescent“, piše Edwards o Beogradu<sup>107</sup> Izjednačen sa adolescentom, Beograd se našao na prekretnici između starog i novog, infantilnog i zrelog. Njegova arhitektura je fizičko prilagođavanje novim potrebama i novom stilu, a novi način života varira između različitih moralnih, ideoloških i drugih vrednosti. Kao privredni, kulturni i politički centar kraljevine, Beograd prolazi kroz promene u socijalnim imperativima postizanja autonomije od Orijenta kroz traženje novog identiteta u presudnom vremenu. Kako ga ova konfuzija ne bi odvela u regresiju na orijentalne obrasce života, on mora da postigne ravnotežu

<sup>105</sup> Lovett Edwards Filding *A Wayfarer in Yugoslavia*, London, 1939.

<sup>106</sup> Isto, 230.

<sup>107</sup> Isto, 231.

između unutrašnjih i spoljašnjih zahteva koje postavljaju još uvek nepoznati politički trendovi kao što je onaj za demokratizacijom. Ovo stanovište jasnije predočava Aleksander Pael.

Dok šeta beogradskim ulicama, američki major Pael prepoznaje divlje i neobuzdano rušilaštvo koje proističe iz buntovničkog karaktera stanovnika Srbije. Ovo uočava gledajući u Beograđane koji, kao da svakim pokretom izazivaju ostale.

„Čini mi se da je temperament Srba, njihova sklonost ka konfrontaciji i iracionalno buntovništvo, glavna osobina. Dok ih gledam kako se kreću, čini mi se da nose ordenje izazivajući druge da ih skine. Oni moraju da se raspravljaju i nemoguće je ubediti ih da nisu u pravu. Najmanje protivljenje njihovim argumentima dovodi ih do napada dečijeg, histeričnog besa.“<sup>108</sup>

„Oni stvari vide na samo jedan način - svoj način, a u polemikama su toliko nasilni da je najmudrije ne raspravljati se sa njima“<sup>109</sup>

Ako ne nađe objektivni razlog za ispoljavanje agresivnosti, nesposoban da komunicira u svetu razumne odraslosti, Beograđanin će, čini se Paelu pronaći razlog u iracionalnom konfliktu zbog kojeg baš na Balkanu, kao po nekom pravilu, ratovi poput plamena zahvataju sve okolne zemlje. Razlog za ispoljavanje tih impulsa je obično od drugorazrednog značaja, jer bilo šta može postati povod njihovoj agresivnosti, a kada nema neprijatelja, Srbi će se odati autodestrukciji, jer svaki rat koji su započeli završio se destruktivno i po njih same.<sup>110</sup>

Analizirajući „prećutno izjednačavanje“ pojedinih naroda Balkana i dece, Vesna Goldsvorti primećuje da se svi politički i ekonomski problemi na Balkanu, od ratova i revolucija, preko stvaranja novih država, tretiraju kao „dečija posla“, a to gledište ostaje zajedničko za pobornike i za protivnike intervencije zapadnih političara u spoljašnja i unutrašnja pitanja balkanskih zemalja.<sup>111</sup> Infantilizacija i egzotizacija balkanskog

<sup>108</sup> Alexander Powell, *The New Frontiers of Freedom*, Charles Scribners Sons, New York, 1920.262.

<sup>109</sup> Isto. 262-263.

<sup>110</sup> Isto. 255.

<sup>111</sup> Vesna Goldsvorti, navedeno, 148.

Drugog su strategije marginalizacije na političkom, ekonomskom i kulturnom planu, a stanovništvo Srbije izjednačeno je sa infantilnim, pri čemu su predstave koje nam daju putnici jednake onome što bi izložila personifikovana civilizacija, bilo da je reč o Beru koji gaji simpatije u odnosu na kvazi-superiornost Balkanaca ili o Frančeski Vilson i Paelu čiji su utisci iz „dečijeg sveta“ obojeni didaktičkim tonom. Roditelj sa Zapada zastupaće interese infantilizovanog Balkana, jer kako Said ističe, govoriti u ime malih, značilo bi reći šta bi oni mislili kada bi imali tu sposobnosti; šta bi rekli kada bi umeli da govore, ili šta bi osećali kada bi bili sposobni za to. Podređenima bolje vladaju oni koji ih bolje poznaju nego što će oni poznavati sami sebe i koji će uvek bolje znati šta je dobro i korisno za njih, a putnik kao predstavnik najboljeg u istoriji sveta, najpraktičnijeg i najefikasnijeg, najracionalnijeg u ekonomiji i politici, zna šta je u interesu lokalnog stanovništva.<sup>112</sup>

#### Degeneracija i regeneracija: Evropa i Orijent

Retorička infantilizacija nije bila posebna strategija osmišljena za Balkan. Interpretirajući Floberov enciklopedijski roman „Buvar i Pekiše“, Said ukazuje na obrise ideja o degeneraciji Okcidenta: paradigme uobražene, samozadovoljne buržoazije koja pada kao žrtva sopstvene nesposobnosti i mediokritetstva. Satiričnim tonom, Flober će skicirati utopističku ideju romantičara o Aziji koja je sposobna da regeneriše Evropu. Iako ova Floberova satira nije razvijena do kraja, Said u njoj prepoznaje devetnaestovekovnu sklonost za obnovu sveta u skladu sa vizijom imaginacije. Ove revizionističke ambicije imaju romantičarske korene u osećanju zamora i dosade koje su Evropi donele nauka i tehnika. Šlegel i Novalis podsticali su Evropljane da proučavaju Istok ne bi li otkrili recept za revitalizaciju svog kontinenta. Ispostaviće se da ispod projekta Evrope koju regeneriše Azija vreba opasan hibris. Obe su kroz tehniku vizionara pretvarane u entitete kojima treba ovladati.<sup>113</sup> Ideja o regeneraciji ocrtala je strukturu orijentalizma kao discipline među sekularnim verama Evrope. Sve što se nalazilo izvan Evrope označeno je kao Orijent, a znanje koje je to područje imalo, tretirano je kao neistraženo polje ideja kakve mogu unaprediti Evropu. U devetnaestom

<sup>112</sup> Edvard Said, navedeno, 51.

<sup>113</sup> Edvard Said, Isto, 156.

veku, ruganje entuzijastičnoj evropskoj nauci i njenom mesijanizmu; propalim revolucijama i izgubljenim ratovima, oživljavalo je u periodima kriza.

U engleskim i američkim putopisima između dva rata, Balkan je predstavljen kao mladi i neuki deo Evrope. U njemu se ne traži eventualni skriveni naučni potencijal koji bi mogao da unapredi Okcident, ali se nalazi „prirodno stanje“, što podrazumeva egzotizam čak i kada se prema njemu ne ophodi sa divljenjem ili obožavanjem te primitivnosti. Infantilizacija Balkana isprepletana je sa idejom o njegovoj primitivnosti, ne za Orijent karakterističnoj skrivenoj mudrosti i senzualnosti kakvu može imati stari kontinent. Iako je Balkan na taj način izopšten iz Orijenta koliko i iz Okcidenta, romantizam koji se u Srbiji gradio bez uobičajenog temelja postavljenog u kritici moderne, oživeo je ideju o mogućoj regeneraciji Evrope posredstvom simboličke „oplodnje“ svojim kulturno „mladim“ poluostrvom. Ove romantičarske ideje, verovatno su preuzete kako bi se izgradio kulturni identitet koji bi kompenzovao osećanje nepripadanja i kulturne inferiornosti. Iako bi, u grubim crtama i ovo bila neka vrsta bifokalne percepcije, za Okcident, mladost Balkana značila je tek ostvarenu relativnu samostalnost, dok je na Balkanu ona bila shvaćena kao stanje večne mladosti usled sposobnost stalne regeneracije. Kao i kod evropskih romantičara, ovaj mit je blizak slikovnosti smrti i ponovnog rođenja. U bifokalnoj percepciji, on će se javljati u predstavama Beograda-Feniksa, ali sa izrazitim stavom o Evropi kao pokroviteljski procesa novog rođenja.

#### Internalizacija predstave o infantilnosti

Prećutno ili eksplicitno prihvatanje stereotipa o mladalaštvu, formiralo je podlogu za jačanje predstave o mladosti i detinjastosti. Ono što danas poznajemo jeste Zapadna Evropa koja je pre balkanskih zemalja imala učionice, beležnice, dnevnike i memoare, a u njima skice sveta koji je drugačiji zato što je infantiln/inferioran, bilo da u okvirima romantizma igra ulogu utočišta od zamorne civilizacije ili u evolucionističkoj slici sveta čini ono što se i danas označava kao zaostalo. O mladosti i vitalnosti koliko i drevnosti Balkana nemamo empirijske dokaze, ne postoje univerzalna merila na osnovu kojih se može zaključiti ko je stariji, ko trezveniji, ili racionalniji, a ko inferioran u političkom, a superioran u afektivnom smislu. Autoreprezentacija Srbije otkriva priču o narodu koji je



„najstariji, ali i najmlađi i najsvežiji, nudi klicu evropskog preporoda, jer živi po strani od istorijskog vremena, pa istoriju ne troši.“ Budući u vremenu večne sadašnjosti, istovremeno je star i mlad; u jedinstvu mrtvih, živih, nerođenih.<sup>114</sup>

Ovaj segment političke mitologije, kojim ću se detaljnije pozabaviti u odeljku o konstruisanju karaktera, za početak, otkriva internalizovani stereotip koji je prošao kroz prikladnu modifikaciju sadržaja i smisla. Predstava Srbije kao neeksplodirane bombe čija će budućnost pokazati da li je reč o opasnoj tvorevini Evrope, ili njenoj nadi, aktualizuje se i revitalizuje u srpskoj mitopolitičkoj naraciji o truloj Evropi koja živi od vitalnosti, snage i krvi jednog naroda, sposobnog da živi u vremenu sadašnjem, narušava predstavu o linearnom toku istorije, nastojeći da tu svoju mitologizovanu politiku dokaže u praksi. Za engleske i američke putnike, Srbija nije dostigla nepohodan nivo kulturne zrelosti koji možemo čitati kao „polnu zrelost“, da bi svojim genima moglo ojačati umornu, iscrpljenu Evropu. Nedovoljno snažno, bez duhovne i emocionalne dubine, ono ostaje predmet vaspitanja, a ne deo sa kojim Evropa treba da se sjedini. Mentalna proizvodnja jednog geografskog dela Evrope koji je pretio da se pretvori u uvredu o inferiornosti, pretočen je u racionalizaciju kojom se ta mladost pravda, ali i diferencira od ostalih kako bi se divilo sebi samome. Umesto da ostane pogrdna etiketa, infantilizacija se u procesu internalizacije pretvara u uvredu na račun „ostarele Evrope“, dobijajući raznovrsne, vulgarizovane oblike: od demokratske do seksualne vitalnosti. Ove ideje postaju popularne i među avangardnim umetnicima međuratnog perioda; onima koji su prvi organizovali izložbe neetabliranih umetnika, ali i predstavili modernu umetnost Kandinskog, Moholja, Arhipenka; bili tvorci avangardnih pozorišnih komada i autori članaka u kojima se obračunavalo sa građanskim vrednostima. Dvadesetih godina dvadesetog veka, u uredništvu Ljubomira Micića izlazio je časopis „Zenit“ kao revija za umetnost i kulturu, a iz kruga saradnika kao što su Stanislav Vinaver, Boško Tokin, Miloš Crnjanski, Rastko Petrović, Ivan Gol, nastao je avangardni pokret u znaku kritike evropske civilizacije nudeći panbalkanski kulturni koncept. Micićeve ideje o balkanizaciji Evrope, barbarogeniji, Balkanu kao šestom kontinentu, propasti Zapada i Antievropi na ekperimentalan način se odražavaju na vizuelnu umetnost. Kao jugoslovenska varijanta ekspresionizma, zenitizam izražava vitalistički i borbena-ekspresionistički karakter domaće književnosti, a u Manifestu

---

<sup>114</sup> Ivan Čolović, *Politika simbola*, Samizdat, Beograd, 1997. 13.

zenitizma, verbalizovan je avangardistički program sa krilaticom o preporodu Evrope koju omogućuje „goli čovek Barbarogenije“, dospeo iz dalekih i mističnih predela kakav je Balkan. Po pristalicama ovog pokreta stvaranje jedne vrste bratstva među umetnicima Evrope, omogućila bi „sveža krv“ koja dolazi sa Balkana, jer Balkanac je Barbarogenije; neiskvaren, došao sa čistog prostora i kao takav suprotstavlja se iscrpljenoj evropskoj civilizaciji.

Stereotip o infantilnosti postaće značajan deo srpske autoreprezentacije. Među takozvanim kolektivnim osobinama, često se izdvajaju i one pojedinačne, karakteristične za period adolescencije. One imaju nekoliko komponenti: inat, impulsivnost, buntovništvo, izostanak odgovornosti i druge koje se pripisuju balkanskoj sudbini i genima koje pravda politički mit o zemlji na raskršću. Paradoksalno, internalizacija i inverzija stereotipa o mladosti mobilisana je kao odbrana od orijentalističkog diskursa. Gledajući u pravcu Zapada, Srbija je pošla putevima modernizacije i urbanizacije, mada je ona sprovedena nedosledno, ostavljajući za sobom naslage svega što je Okcident konstruisao kao infantilno. Evropska kritika orijentalnog nasleđa, koja se u javnom diskursu Srbije interpretirala kao uvreda propuštena je kroz filter racionalizacije: „Ako me Zapad ne prihvata, ja ću ga odbiti“. Tako se gradilo mi-balkanstvo detinjastosti, a pozicija deteta je u političkom smislu mogla biti „funkcionalna“ za Srbiju koliko i za Evropu. Na taj način, za Balkanca, Evropa postaje nedostižna želja pretapajući se u mit o majci Civilizaciji koja umesto da postane brižna hraniteljica, postaje oznaka hladnoće i nedodirljivosti, a nasuprot njoj, Istok, odraz goruće emocionalnosti, strastvenosti i požrtvovanja, jednako udaljen i teško dostižan. Stoga je „dete“ nastavilo da skreće pažnju kulturnim nestašlucima i političkim užasima produbljujući jaz između sebe i roditelja.

Govor o internalizaciji poziva da ukažem na nešto što će biti naknadno razmotreno: društvo odraslih je ono koje konstruiše dete i određuje puteve njegove socijalizacije. Bilo da se ono razume kao žrtva internalizacije društvenih normi, ili kao celina sa vlastitim potrebama, dete uči ko je kroz interakciju sa Drugim. Ovo znači da od društva odraslih zavisi spoljašnji-socijalni i unutrašnji preobražaj tog deteta, i hoće li ono postati punopravni član zajednice. U međuratnom periodu, u Srbiji počinje sazrevati jedan od glavnih mehanizama razvoja-identifikacija sa tim roditeljem, a potom i ugledanje na njega. Ako je dete malo i ne jako, ako ne poznaje svet u kome se nalazi, Odrasli je tu da

ga podučiti. On je njegov Civilizator koji će odrediti smer razvoja i omogućiti, ili oneomogućiti mu da postane odrasla i socijalno zrela osoba.

Pozicija superiornosti koja omogućuje pristup instrumentima marginalizacije, ili je prosto podrazumeva, argumenuje se jednostavnim, lako shvatljivim tvrdnjama, binarnim strukturisanjem sveta koje se ne dovodi u pitanje. Identitet Srbije varira kao odgovor na to kako je Okcident konstruiše. Ono što je čini detetom je pomanjkanje odraslosti koje se može odrediti kao nedostatak i nepovoljnost.<sup>115</sup> Infantilizovati Drugoga, znači isključiti ga iz društva onih koji mogu odlučivati sami za sebe i u svoje ime, kako bi se proizveo prostor za mentalno oblikovanje i idejno eksploatisane. Dakle, po logici civilizatora, jedni vladaju, a drugima se vlada, njihovi poslovi se moraju strogo kontrolisati, disciplinovati i vaspitavati. Infantilizacija Drugoga je oprobana strategija: Civilizator poziva Drugoga da bude human kako bi postao jednak njemu. Semantika civilizatora oslanja se na prosvećenost i ideju progresa kada na polju materijalne kulture označava razvoj nauke i tehnologije. Civilizator sebi pripisuje ulogu roditelja koji se kontrastira sa drugošću zasnovanoj na stereotipima nepripadanja civilizaciji, na aksiomatskoj kulturnoj inferiornosti.<sup>116</sup> Međutim, dete u balkanističkom diskursu ima nešto drugačije značenje od klasične „orijentalne infantilnosti“: Njega ne odlikuju sjaj, lukavstvo, ono ekonomski nije sasvim doraslo Orijentu, pa se proizvodnja stereotipa o infantilnom Balkanu može shvatiti kao podvrsta Orijeentalizma. Dakle, to nisu bili trenuci kada je Balkan orijentalističkim diskursom laskao sebi samome. Balkan se reprezentuje kao geosimboličko područje koje „kasni“ u razvoju, dakle, kasni za civilizacijom i njenim predstavnicima što se naglašava upotrebom pedagoške terminologije. Telo balkanskog deteta nije dovoljno razvijeno da se može ekonomski, dakle fizički eksploatisati. Još uvek nema zrelost i sjaj, a budućnost će tek pokazati hoće li naslediti više zapadnjačkih ili istočnjačkih osobina. Budući da je marginalno, dete je opasno jer je njegov status nabijen nejasnoćom koliko i zato što je tanka linija razgraničenja između deteta i demona. Sve strukture ideja ranjive su na marginama, jer margine prekoračuju granice, a s obzirom da je još rano za ritual spajanja koji bi Srbiji

---

<sup>115</sup> Beri Mejel, „Deca na delu u porodici i školi“, *Sociologija detinjstva*, ur. Smiljka Tomanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004. 232.

<sup>116</sup> Bogoljub Šijaković, *A Critique of Balkanistic Discourse: Contribution to the Phenomenology of Balkan Otherness*, Serbian Literary Company, Toronto, 2004. 53.

dodelio konačan status pripisuju joj se nepostojanost i nestašluk.<sup>117</sup> Treba se prisjetiti da je konceptualni sklop kojim se opisuju stanja prelaska, zone haosa i antistrukture najčešće ilustriran jednim ritualnim prelaskom. To je ritual napuštanja starih prepubertetskih socijalnih uloga, čiji je glavni akter dečak, a zadatak: prelazak iz stanja dečastva u odraslost.

Za prosvetitelje i romantičare, dete je bilo liminalno, a uprkos njegovoj glorifikaciji u afektivnom stavu, ono se ne tretira kao punopravni član društva; može biti predmet divljenja ili vaspitanja, ali daleko od onoga što je Okcident konstruisao kao razumno. Prosvetiteljska predstava deteta odgovarala je jednoj u nizu sukcesivnih etapa životnog doba, a svakoj od njih odgovarao je određeni društveni tretman. Možda su se Balkanci rodili kao Evropljani, ali im to ne garantuje okcidentalnu premoć. Oni moraju učiti da bi delovali kao Zapad. Simbolički, unutar sakralizovane sfere političkog u kojem Srbija opstaje, postoje tri segmenta, marginalni, koji traje do prekidanja veza sa otomanskom imperijom i susreta sa novim, okcidentalnim učiteljem; liminalni koji podrazumeva iskušenišvo u političkom vakuumu između prošlog i sadašnjeg, starog i novog i agregativnog koje će označiti trenutak kada Srbija bude spremna da se postane deo Civilizacije.

Uprkos brutalnost i paranoji koji se neprekidno šire Balkanom, spletkama, špijunažom i aferama, Balkanci su za razliku od Orijentalaca predstavljeni kao hrabri, nesebični, tvrdoglavi i entuzijastični čega se marginalizovani Istok lišava u engleskoj i američkoj putopisnoj književnosti. Time se i na polju infantilizacije zadržavaju neke balkanske specifičnosti kojima im se obezbeđuje identitet unutrašnje Drugosti, unekoliko različite od Orijenta kao krajnje Drugosti.

Tek ako nastavimo interpretaciju u pravcu svakodnevice Podunavlja Srbije uočićemo koliko orijentalnih elemenata američki i engleski putnici prepoznaju u malom 'balkanskom' danu. Možda je analiza tekstualnih reprezentacija svakodnevice kao mešavine lenjosti i entuzijazma, straha i hrabrosti, ruralnog i urbanog, tačka u kojoj se sreću orijentalni i zapadnjački Balkan-mesto puno mračnih kutaka u kojima vrebaju igračke balkanskog deteta: od oružja preko pletenih korpi, do idiličnih prizora prodavaca šarenih slatkiša. Ali, ovo će pokazati i da je, za putnike, Srbija bila odraz

---

<sup>117</sup> Meri Daglas, *Čisto i opasno*, XX vek. Beograd, 2001. 178.

premodernog stanja; onog u kojem se tek čeka na jasne znake prostora otvorenog ka prosvjećivanju, ili izlasku iz maloletnosti.<sup>118</sup>

---

<sup>118</sup> Imanuel Kant, Mišel Fuko, Jirgen Habermas, *O prosvjećenosti*, 2004. 16.

## DISKURSI O TRADICIJI I MODERNOSTI

Međuratni period u Srbiji predstavljen je kao vreme kada je razvoj velikih gradova nastavljen, a patrijarhalna kultura počela gubiti ulogu vladajućeg društveno-kulturnog sistema. Slikom gradova počinju dominirati zaposleni i užurbani stanovnici, pa celokupan javni i privatni život postaje sve sličniji onom koji se viđao u drugim evropskim prestonicama. Između dva svetska rata Beograd je bio izložen procesu društvene transformacije koji je obuhvatao urbanizaciju, industrijalizaciju, društvenu specijalizaciju, demokratizaciju i druge pojedinačne procese. Jedan od najčešće korišćenih naziva za ovakvu transformaciju jeste modernizacija.<sup>119</sup> To je vreme kada preovladavaju prelazni, ili hibridni oblici spajajući tradicionalne i moderne elemente, ali i period nekritičkog, čak emotivnog prihvatanja elementa kulture koja stiže sa Zapada, uz jednako ili izraženije, emotivno odbacivanje onih institucija koje su proglašene za prevaziđene ili zaostale. Beogradom je zavladao hibridnost : kompleksan proces mešanja različitih i simbolički suprotstavljenih elemenata kulture na način koji onemogućava njihovo stapanje u harmoničnu i produktivnu celinu. Hibridnost se u putopisima javlja kao paradigma kolonijalne strepnje jer mešanje i podstiče ambivalenciju kolonijalnih subjekata dovodeći u pitanje njihovu moć i njihov autoritet. Stoga, ono što uznemirava i plaši putnika jeste uporedno prisustvo modernog spoljnog izgleda sa vrednostima koje su preovladavale u prošlosti, što proizvodi sinkretističku kombinaciju takozvanih tradicionalnih modela i onih modernih, kako su nazivani kulturni proizvodi koji su došli iz zemalja Zapada. Upravo je hibridnost ono što između dva svetska rata, privlači pažnju putnika na Balkanu, a njeni materijalni izrazi prepoznatljivi na ulicama velikih balkanskih gradova i danas se smeštaju u diskurs o antagonizmu između tradicije i modernosti, deleći društva na Balkanu. Za putnike, ovo je faza u kojoj se najjasnije očituju problemi „odrastanja“ balkanskih društava. Tako manifestacija hibridnosti deluje kao ismevanje dominantnih zapadnih vrednosti u kulturama koje su vrednosti Istoka počele doživljavati kao niže vredne ili prevaziđene.

---

<sup>119</sup> Predrag Marković, „Društvo međuratnog Beograda – grad prelaznih“, *Automobil u Beogradu 1918-1941*. Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 2002. 17.

Izmene u svakodnevici srpskih gradova, putnici sagledavaju kao nespretni ulazak u svet napretka koji je u sinonimnom odnosu sa geosimboličkim prostorom Evrope. Dramatične promene kojima je Srbija bila izložena u „prelomno doba“ bile su praćene strahom, neizvesnošću i napetošću koje su se ogledale u svakodnevici. Na prizore iz gradova, utiskivane su nove norme i zahtevi koji bi ih izveli iz stanja nereda i konfuzije, a potom uveli u poželjni red i novu stabilnost, što je obeležilo prisustvo novih objekata, novih obrazaca življenja sa novim značenjima koja su omogućavala da se dotadašnji doživljaj sveta reorganizuje na novoj osnovi.

Ulazak u prelomno doba, ili fazu koju su savremenici i putnici nazivali 'prelazništvom' doprinosi učvršćivanju stereotipne predstave o infantilnom Balkanu. Umesto pohvale rušenju „orijentalne prošlosti“, koju Balkan očekuje od Zapada, putnici uočavaju nestanak starog „balkanskog duha“, Orijenta u Evropi, poslednjeg evropskog sela: jednog romantičnog utočišta na čije mesto dolazi ruglo nedosledno sprovedene modernizacije. Posmatranje promena u svakodnevici Srbije rezultiraće konstatacijama o „glupom“ kopiranju i nekritičnom prihvatanju trendova sa Zapada<sup>120</sup>, kao kod Rebeke Vest; negativnoj oceni promena na planu političkih institucija<sup>121</sup> i brojnim kritičkim ocenama na račun „nedoslednosti“, „lenjosti“, „aljkavosti“, „sporosti“ kod Hitkota, Spendera i Edvardsa.<sup>122</sup> Tada nastaje ono po čemu će Balkan kasnije biti prepoznatljiv u literaturi Zapada – predstava karikature, neuspele kopije, ili nikada do kraja načinjenog plagijata. Jedno od glavnih obeležja Balkana, tako postaje odsustvo originalnosti, a on tretiran kao skup pozajmljenih predmeta i osobina, kombinovanih na nedozvoljen ili loš način; jasno i „logično“ na Balkanu postaju haotično i aljkavo; uredno se približava neurednom; čisto se pretvara u prljavo; simetrično u asimetrično; jednostavo u kitnjasto. To nije slučaj samo sa arhitekturom, nedoslednosti su se prepoznavale u disfunkcionalnosti državnog aparata; bilo ih je na odeći balkanskog stanovništva koje je pokušavajući da kopira evropsku modu putnicima delovalo smešno koliko i kada bi ručalo u otmenom restoranu; odsedalo u evropskom hotelu; plesalo uz moderan zvuk.<sup>123</sup> Poput deteta koje imitira odraslog, ono je komično; imitira ga na neadekvatan način, nedostaju mu originalnost i vlastiti ukus, a predmeti koje preuzima od roditelja ne

<sup>120</sup> Rebeke Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, Mono i Manana, Beograd, 2004. 367-368.

<sup>121</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, William Heineman, London, 1936. 199.

<sup>122</sup> V: Fielding Edwards, 1939. Dudley Heathcote, 1925.

<sup>123</sup> Božidar Jezernik, „Europeanisation of the Balkans as the Cause of its Balkanisation“, *Europe And Its Other: Notes on the Balkans*, Filozofska Fakulteta, Ljubljana, 2007. 17.

pristaju mu. Arhitektura i odeća Zapada, čini se putnicima, nisu po meri balkanskog deteta; koliko i obrasci ponašanja koje ono imitira. Umesto pohvale, Balkan u fazi prelazništva dobija kritike, opomene, a putnik ga izlaže očuđavanju i ironizaciji.

Odist, historiografija svedoči da je dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka u Kraljevini Jugoslaviji sazrevala potreba za reorganizacijom i transformacijom svakodnevice. Napokon, više od pola veka posle prvih pokušaja uređivanja gradskog života, 1923. godine, Beograd je dobio svoj prvi Generalni urbanistički plan.<sup>124</sup> Pod uticajem trendova koji stižu sa Zapada, gradski život se postepeno transformiše; od 1921. godine, uređuje se gradski saobraćaj po ugledu na „Evropu“<sup>125</sup> a sredinom dvadesetih godina dvadesetog veka, sastavljaju se zakoni i uredbi koji imaju za cilj bolju organizaciju javnog života.<sup>126</sup> Kafane se menjaju ugledajući se na evropske modele, a njihovo radno vreme se ograničava na bi li se očuvao javni mir. Ulični prodavci koji su glasno nudili peciva, kuvana jela, slatkiše, voće, pečeno meso a neretko i živu stoku, ostaju neke od glavnih osobenosti prestonice što postiže javnu kritiku i zgražavanje putnika, čuđenje stranih diplomata i aktivizam engleskih boraca za prava životinja.<sup>127</sup> Ipak, po prvi put, čiste se ulice i to u strogo propisano vreme, insistira se na čuvanju klupa u parkovima i očuvanju čistoće u javnim toaletima, a nepoštovanja podležu kaznenim zakonima. Između dva svetska rata, državna orijentacija ka kapitalističkom modelu ekonomije, privlači u Beograd strane investitore što doprinosi asimilaciji navika iz evropskih zemalja. Podunavska prestonica postaje veliko gradilište na kojem je tridesetih godina podignuto više kuća nego što ih je bilo pre rata, a sa novim idejama i planovima, poput izgradnje oblakodera, dočekan je Drugi svetski rat. Izgradnja višespratnica, bila je praćena sve brojnijim automobilima na beogradskim ulicama i dinamičnijim društvenim životom.<sup>128</sup>

Krajem tridesetih, u Srbiji se oseća približavanje novog svetskog konflikta koje prati osećanje „evropejstva“, šireći se svakodnevicom kroz knjige, novine, časopise na

<sup>124</sup> Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914*. Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2008. 35.

<sup>125</sup> Branislav Božović, *Beograd između dva svetska rata*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1995. 100.

<sup>126</sup> Isto, 131.

<sup>127</sup> Lejla Pedžet

<sup>128</sup> Katarina Tomašević, *Na raskršću Istoka i Zapada*, Matica Srpska, Beograd-Noví Sad, 2009. 65.



stranim jezicima, modne krojeve sa zapada Evrope i stripove iz Sjedinjenih Država. Zapad postaje novi uzor, simbol moći i merilo napretka, pa uprkos kolebanju i kritičnosti prilikom napuštanja tradicionalnih modela, sve što nosi oznaku „istočnog“, preti da bude izjednačeno sa zaostalim, povlači diskurs o ruralnosti i biva izvrgnuto podsmehu. Mada je u Srbiji bilo više reformističkih tipova građanskog koncepta kulture, njima dominira zadatak oslobađanja od „istočnih“ uticaja, shvaćenih kao vizantijsko i tursko nasleđe, a oponiranje „evropejstvu“, kao kritički odnos prema dominaciji Zapada na Balkanu, pokušava da iznese tek manjina. U centru pažnje putnika našle su se nove forme arhitektonskog izražavanja, koje dolaze na mesto starih; nova pravila namesto „prevaziđenih“, urbani prostori i socijalni obrasci dobijaju nove oblike, nadograđuju prvobitna ili prethodna značenja.<sup>129</sup> Oni konstatuju nestanak konaka, pojavu hotela i restorana, ili paralelnu egzistenciju uličnog prodavca slatkiša i pomodne poslastičarnice; seljanke sa pletenom korpom i dame u muslinu. Ovako se predstavlja Beograd, grad sa najizraženijom hibridnošću koja je nastala kao posledica smeštanja granice unutar njega samog. Dvadesetih i tridesetih godina, „granična linija“ Beograda nije bila apsorbovana i iskorišćena, nego je u bifokalnoj percepciji doživljena kao kulturni rascep Srbije i njenih stanovnika. Postepena urbanizacija gradova na Podunavlju Srbije, urbanizacija njihove svakodnevice, za putnike je bila znak kretanja od prirode/detinstva ka civilizaciji/odraslosti. Kristalizacija grada, postala bi sinonim za civilizaciju. Preći iz ruralnog u urbano zahtevalo je dugotrajan proces i učenje, pa Rebeka Vest primećuje: „Gradskom životu se treba učiti“.<sup>130</sup> Urbanizacija postavlja nova pravila, nove zahteve, a „Srbi se uče novim pravilima, u uslovima koji za to nisu najbolji“.<sup>131</sup>

### Institucija kafane

Teško je zamisliti putopis kojim se orijentalizuje Srbija, a to ne čini bogatim opisima kafana u koje putnik obavezno svraća i koje su, bilo u ruralnim ili urbanim delovima zemlje ispunjene „istočnjačkim duhom“ kao oznakom sporosti, lenjosti i sklonosti ka uživanju.

<sup>129</sup> Ljubinko Pušić, *Čitanje grada: između duha i materije*. Prometej, Novi Sad, 1995. 10.

<sup>130</sup> Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, Mono i Manjana, Beograd, 2004. 364.

<sup>131</sup> Isto, 365.

Putnici veruju da je za Beograđane, kafana najznačajnija institucija, neodvojiva od balkanske svakodnevice; ona ostaje ukorenjena u stari Orijent i povod je da Balkan bude orijentalizovan. Čak i kada je evropski uređena i zove se restoran, kafana kao da čuva nekakav „istočnjački temperament“ posetilaca. Ona je nešto poput neiskorenjive institucije, jedino pravo obeležje Balkana; ono koje ne može nestati čak ni ako sve „zapadne“ institucije“ zamene „orijentalne“.

Period pod Otomanskim carstvom značio je procvat ugostiteljstva u hanovima, kafanama i bečarskim odajama gde su odsedale zanatlije i kalfe.<sup>132</sup> Ali, nisu samo savremenici i engleski putnici uočili brojnost kafana u Srbiji. O ovim institucijama pisao je i Feliks Kanic u devetnaestom veku, ističući da su kafane poslužile i kao centri kroz koje je u Srbiju stizala „zapadna moda“.<sup>133</sup> O kafanama su pisali i prethodnici engleskih putnika koji su poput Herberta Vivijena, Edmunda Spensera, Vilijema Dentona i Voringtona Smita zabeležili kako su u devetnaestom veku izgledale mehane i hanovi i šta se u njima moglo jesti i piti. Iako su najveći broj „balkanskih“, ili kafana levantskog tipa, između dva svetska rata, zamenili hoteli i restorani, najvažniji poslovi, političke diskusije, spletkarenje, kovanje zavera, pa verovatno i ugovaranje atentata, odvijaju se baš u toj, primarno orijentalnoj instituciji. U kafanu se odlazi svakog dana; na jutarnji napitak i prelistavanje novina pred odlazak na posao; u vreme pauze za užinu; posle posla, ili u večernjim časovima, sa prijateljima, ređe supružnikom. Možda je arhitektonska forma kafane izmenjena, možda se promenio natpis, reklama, vlasnik, stil, obrazac ponašanja, ali smisao, kafane u prošlosti i na putu ka modernosti ostaje isti. Dok je kafana, nekada bila u direktnoj vezi sa napitkom kojem duguje ime, još kada je Sulejman Veličanstveni dopustio izgradnju objekata podeljenih na deo u kojem se kafa pripremala i pila i deo u kojem je bila berbernica, sve što je ostalo od tog „orijentalnog“ ambijenta kafane u Beogradu, bili su neurednost, nečistoća i spletkarenja, jedan balkanski, neevropski, „nečist“ običaj. U imaginarnom putopisu između dva rata, ona je mesto na kojem se ugovara ubistvo vladara dok se ispušta dugi dim iz čibuka,<sup>134</sup> u beleškama „stvarnih putnika“, kafana je mesto na kojem se vode

<sup>132</sup> Dubravka Stojanović, navedeno, 266.

<sup>133</sup> Feliks Kanic, *Beograd u 19. veku iz dela stranih pisaca*, Beograd, 280-281.

<sup>134</sup> Ovako su opisani imaginarni Balkanci, u Sakijevim *Igračkama mira*. Up. Saki, *Toys of Peace*, London, 1919.

subverzivni dogovori. Tretirane kao leglo političkih nemira, kafane su u Engleskoj bile shvaćene kao opasna mesta. Uostalom, britanske vlasti su još sedamdesetih godina sedamnaestog veka počele izdavati proklamacije koje su upućivale organe reda da prisluškuju kafanske razgovore. Kao prvobitni oblik literarne javnosti, kafane su legitimisale društvenu kritiku i, stoga bile smatrane, po državne institucije, opasnim mestima.<sup>135</sup>

Nekada su putnici na Istok, detaljno opisivali ležernost i sporst kojom orijentalci ispijaju jaku crnu kafu, „taj mirisni napitak, užasnog ukusa“, a ovi opisi postali deo predstave o čulnom i lenjem domorocu koji dan ispunjava srkanjem kafe.<sup>136</sup> Potom su završeni balkanski ratovi, način života se menjao, pa ni ukus kafe više nije bio orijentalan. Dvadesetih i tridesetih godina bilo je sve teže nabaviti „moku“ koja je nekada opčinjavala Balkance i bila deo jutarnjeg, poslepodnevnog, pa i večernjeg rituala, a prosto „terala“ engleskog putnika sa tog poluostrva. To više nije „turska kafa“, ona se meša sa cikorijom, ječmom, raži, da bi se dobile kofea, ili kafin dajući napitku moderniji, „evropski ukus“.<sup>137</sup> Umesto ritualnog pripremanja kafe, iščekivanja da voda provri, ili se kafa ispeče, uvode se filteri, aparati za pravljenje espresa. Idealtipski Orijentalac koji po čitav dan puši i pije kafu, ostavljen je u ambijentu devetnaestog veka, da bi na njegovo mesto došao bučni, Balkanac sa kriglom piva, ili bocom crnog vina, u prljavoj kafani kojom odjekuju udarci o staklo. Kafane su, dakle, postale mehane: mesta u kojima se piju kafa i alkoholna pića, u kojima se ruča, večera i, nadalje, gde se vode „sumnjivi razgovori“.

No, bilo da se u njoj ispija mirisna kafa ili boce vine, kafana je za putnika svojevrsno obeležje Balkana. Kafana je na Balkanu, i neka vrsta hrama, ili zamena za njega, s obzirom da, po Futmanovom mišljenju, na ovom poluostrvu nema institucionalizovane religije koja bi dala smisao životu pojedinca i obezbedila učvršćenje mreže moralnih normi.<sup>138</sup> Kako bi ilustrirao balkansku ljubav prema kafanskom životu i odbojnost prema institucionalizovanoj religiji, Dejvid Futman čitaoca uvodi u biografiju Frensis Makenzija, Škotlandanina koji je krajem

<sup>135</sup> Dubravka Stojanović, navedeno, 266.

<sup>136</sup> Božidar Jezernik, *Divlja Evropa*, XX vek, Beograd, 2007. 185.

<sup>137</sup> *Industrijska proizvodnja*, prir. R. Živković, Beograd, 1949. str. 490.

<sup>138</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, William Heinemann LTD, London, 1936, 198.

devetnaestog veka izveo poslednje veće proširenje Beograda, kupivši majur i izdelivši ga na blokove i parcele pravilnog oblika.<sup>139</sup> Mekenzi je izgradio široke ulice u Beogradu i uredio prostor koji će biti nazvan Englezovac.<sup>140</sup> Futman ističe Mekenzijev misionarski rad na Balkanu, ne bi li pokazao balkansku indiferentnost prema religiji, nasuprot strasti prema kafani. Neukorenjenost institucionalizovane religije i sklonost ka životu bez obaveza, dugoročnih ciljeva, planova, a opet ispunjenost maštom, idu u prilog predstavi o infantilnom, a svakako i orijentalnom Drugome.

„Mekenzi je bio stari Škot, tipični viktorijanac koji je proveo godine trudeći se da posadi evangelističko seme u tvrdu beogradsku zemlju. Imao je energiju, ideale, ciljeve i bogatstvo. Izgradio je crkvu i novi kvart gde su siromašni, za minimalnu kiriju, mogli dobiti stan, ali im je konzumacija alkohola bila strogo zabranjena. Mekenzi je osnovao kuhinju za siromašne sa besplatnom toplom supom i čitanjem Biblije. Na dan otvaranja, došlo je pedeset beskućnika. Narednog dana došlo ih je dvadeset. Trećeg dana došlo je dvoje prosjaka kako bi u ime ostalih zamolili da ih poštede čitanja Biblije dok jedu. Kuhinja je zatvorena.<sup>141</sup> Gospodin Mekenzi je umro i vetar je obrisao tragove njegovih stopa. Mekenzijeva kapela je pretvorena u kafanu. U četvrti koju je osnovao, svaka druga kuća prodaje vino i rakiju.<sup>142</sup>

Od Futmana saznajemo da se u Srbiji Mekenzija više niko ne seća po misionarskom radu, ili nastojanju da reši socijalno pitanje siromašnih, ali njegov trag je sada apsurdno prisustvo Makenzijeve kafane. „Sve što je ostalo od sećanja na tog čoveka bilo je ime ulice u kvartu gde je dugo radio. Ali, izgleda da više ni toga nema. Kada sam prolazio ulicom, uočio sam da su je preimenovali u Cara Nikolaja.“<sup>143</sup> Evangelistička crkva je još uvek tu, samo je dobila novu funkciju.<sup>144</sup> „Na Slaviji se

<sup>139</sup> Dubravka Stojanović, navedeno, 28.

<sup>140</sup> Snežana Toševa, ur. *Srbija i Britanija: kulturni dodiri početkom XX veka*, Galerija nauke i tehnike SANU, Beograd, 2007. 89.

<sup>141</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, 198.

<sup>142</sup> Isto, 199.

<sup>143</sup> Isto, 199-200.

<sup>144</sup> Mekenzijeva ulica u Beogradu, postoji i danas. Glavna ulica nekadašnjeg Englezovca, čija je autentičnost sasvim nestala, dobila je ime po tvorcu ovog naselja – Frensisu Mekenziju.

sada proteže mreža tramvajskih šina nalazi se crkva gospodina Mekenzija u kojoj svira ciganski orkestar<sup>145</sup>

Balkanska privrženost kafani i odsustvo institucionalizovane religije tretiraju se kao posebnost iz-među prostora i infantilna osobina. S obzirom da jedna od uobičajenih nedeljnih radnji nije odlazak u crkvu, Futman preispituje odnos između entuzijastične izgradnje kafane i nezainteresovanosti za duhovni sadržaj života, pripisujući izostanak duhovnog uticaja crkve, pre naglašavanju političke funkcije, one koju na Balkanu, u svakom trenutku može preuzeti kafana.<sup>146</sup> U njima se okupljaju „ljudi od uticaja“, srednji sloj građana, seljaci, Beograđani i ljudi iz drugih delova zemlje.<sup>147</sup> Beogradska zemlja je, čini se Futmanu, isuviše čvrsta i neplodna da bi u nju Zapad lako mogao posaditi svoje institucije. Beogradske kafane autor sistematizuje, po mestu koje zauzimaju; društvenim slojevima koje okupljaju, enterijeru, izgledu ljudi i funkciji koju vrše. Kafana ne privlači samo Srbe, ona apsorbuje svakoga ko dođe na Balkan:

„Kafana Srpski kralj okuplja srednju klasu i glasne Nemce koji jedni druge oslovljavaju sa 'Herr Generaldirektor' i ima bogatu kolekciju ružnih ljudi. U vodećem gradskom hotelu 'Excelsior', možete sresti hrvatske ministre, bivše ministre i njihove šegрте. U Palas dolaze Jevreji – biznismeni iz Budimpešte i Vojvodine, dok je Ruski car rezervisan za grupu lokalnih Jevreja. Tu možete sresti i devojke koje u kabareima dobro zarađuju. Ipak, za pravog, stoprocentnog Srbina, sve su to mesta sumnjivog morala, pa on odlazi drugde. Srpski zvaničnici, advokati i lekari posećuju Moskvu, a niži sprat ovog hotela, ostavljen je onima koji vode noćne poslove. Za pravog Srbina, Kolarac je dobro mesto. Političari, novinari i glumci odlaze u Srpsku krunu, a odmah do nje nalazi se Srpski kralj. Univerzitetski profesori sede u Grčkoj kraljici, a najviđeniji ljudi u Velikoj Srbiji. Beograd ima puno kafana, kafea i restorana. Oni su jeftini, pa u njih odlaze svi slojevi društva i ljudi sa svih strana Jugoslavije. Čak i najsiromašniji u Srbiji, daće dva dinara za kafu u adaptiranom podrumu, ili popiti šljivovicu za dinar.<sup>148</sup> Među beogradskim kafanama nalaze se i dva Londona, u istom

<sup>145</sup> David Footman, navedeno, 195.

<sup>146</sup> Isto, 198.

<sup>147</sup> Isto, 213-214.

<sup>148</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, 214.

bloku. U hotel London dolaze Crnogorci. Podrumi spadaju u posebnu kategoriju, to nisu kafane. Po pravilu se zatvaraju u devet i u njima, navodno, nemate obezbeđeno mesto za sedenje.<sup>149</sup>

Kafana je okupljala oficire koliko i marginalizovane grupe, u njoj je bilo muškaraca i žena, mladih i starih. Bila je to institucija u kojoj se boravi od jutra do večeri, jer više nema restrikcija koje je su Turci nametali, a gotovo svi stanovnici Podunavlja Srbije sebi mogu dopustiti jutarnju kafu ili „rakiju kojom se na rubu Evrope, obično, otvaraju oči“<sup>150</sup>

Drugi putnik, Dadli Hitkot je u kafanama sretao „mlade Srbe, studente sa šalovima i šeširima koji su pušili lule i pili pivo. Naišao bi i na ponekog oficira sa suprugom i ruske emigrante. Konobari su neprekidno odnosili prazne i donosili pune čaše vina i piva. U atmosferi koja je gušila duvanskim dimom, lica se nisu mogla razaznati. Sve što se čulo bili su povici konobarima, po neki artikulisani zvuk, i neprekidni smeh.“<sup>151</sup> Sve u njima, ostavljalo je utisak odsustva čistoće i uopšte „materijalnog komfora“, uz prisustvo prljavštine koja ne ometa uživanje njenih posetilaca.<sup>152</sup>

Za razliku od orijentalnog sporog i ležernog pijuckanja crnog napitka u tihoj omamljujućoj atmosferi, međuratna beogradska kafana počela je nuditi buku, dim, uzbuđenje, pijanstvo i, prljav pribor za jelo. U posetama kafani, nije bilo ničega neuobičajenog, ona je bila deo balkanskog, svakidašnjeg, uobičajenog prepuštanja opojnom, neurednom, zagušljivoj. Po koja „kap“ bila bi dovoljna da se ovi Balkanci raspričaju, a u tim dugim, naizgled besmislenim razgovorima krilo se obilje korisnih, informacija političkog karaktera. Entuzijastični putnik mogao bi se potruditi da ostane trezan u pijanom, balkanskom ambijentu i saznati puno toga; koliko Srbi vole Engleze; koliko i šta duguju Rusiji; šta Crveni misle o Belima, a šta Beli o Crvenima; poštuju li se kralj i otadžbina, ili se o njima pričaju vicevi, jesu li studenti reakcionarni elementi srpskog društva, ili je to samo još jedan mit; kakav je standard stanovništva i hoće li uskoro početi novi rat; hoće li neko od vladara biti ubijen, ili je hobi ubijanja predrasuda

<sup>149</sup> Isto, 215.

<sup>150</sup> Malcolm Burr, *The Slouch Hat*, 289.

<sup>151</sup> Dudley Heathcote, *My Wanderings in the Balkans*, London, 1925.218

<sup>152</sup> Isto, 218-219.

o Balkancima.<sup>153</sup> Tako je ležerni, svakodnevnii ambijent balkanske kafane postajao mesto na kojem su se vodile političke debate, ozbiljne i žestoke polemike, a da u tom ambijentu nije bilo alkohola, pretvorio bi se u ozbiljno mesto političkih diskusija, dovoljno ozbiljno da parira Parlamentu.<sup>154</sup>

U kafanama su putnici mogli sresti najbogatije i najsiromašnije, a čak i u periodu, najizraženije ekonomske krize, kafana je bila od suštinskog značaja za običan dan. Tu je lokalno stanovništvo dolazilo na piće, a putnici poput Laveta Edvardsa na eksperimentisanje sa „morbidnim jelima izvrsnog ukusa“<sup>155</sup>, kakvi su škembići („krinovi potopljeni u krv“) i prasetina o kojima piše kao o morbidnom prizoru „beba na ražnju“<sup>156</sup>. Po svemu, činilo im se, pića i hrane za svačiji ukus i svačiji džep, a naročito one sa „odsustvom mašte“ koje se dobro uklapa u uobičajenu predstavu o istočnjačkom, donekle perverznom ukusu i morbidnom poreklu njihove hrane.<sup>157</sup> Ali, kafane imaju i mnogo važniju funkciju. Naime, dvadesete i tridesete godine dvadesetog veka, bile su vreme površne zabave i kafea koji na Podunavlju Srbije imaju nešto od orijentalnog nasleđa. To orijentalno nasleđe, putnici prepoznaju u sporosti, „rastegnutom“ vremenu, koje Beograđanima dopušta da dugo sede u kafanama; nefunkcionalnosti administrativnog sistema i paradoksalnom preplitanju haosa i uredenosti. Uprkos okcidentalnoj spoljašnjosti, raznobojnim reklamama osveženja koje se u njima može naručiti, bele kafe i belih kifli – metonimijskim oznakama Zapada, šarenim, atraktivnim fasadama, ili elegantnim izlozima po uzoru na one u Londonu i Parizu, beogradska kafana čuva nešto od starog Orijenta.<sup>158</sup> Umesto u sudovima i policiji, na šalterima i u kancelarijama, najvažnije poslove, Beograđani obavljaju u kafanama što se posmatra kao ostatak Orijenta u Evropi; uzbudljivo, egzotično, zanimljivo, privlačno, ali zaostalo i preteće istočnjačko ponašanje. Taj „istočnjački stil“, „orijentalni mentalitet“, „balkanska neurednost i nedoslednost“, približavaju Beograd Moskvi i Šangaju, pa se kroz orijentalizaciju Beograd, Podunavlje, Jugoslavija i čitav Balkan podvode pod širok orijentalistički diskurs: diskurs kojim engleski putnici

---

<sup>153</sup> Isto, 247.

<sup>154</sup> Isto, 247-248.

<sup>155</sup> Lovett Edwards Filding, *A Wayfarer in Yugoslavia*, Duckworth, London, 1939. 232.

<sup>156</sup> Isto, 232.

<sup>157</sup> Lovett Filding Edwards, *A Wayfarer in Yugoslavia*, 232-234.

<sup>158</sup> David Footman, navedeno, 193.

sugerišu sporost, lenjost, neodlučnost, neorganizovanost i nesistematičnost. Osim što se u kafanama ruča, pije, vode političke debate, spletkari, tračari i planira atentat, ona ima jednu ozbiljnu administrativnu i političku funkciju. Naime, nalazeći zajedničke imenitelje za čitav Istok, kakvi su sporost, nedoslednost, nesistematičnost i loša administracija, Futman primećuje da u tim krajevima, bili to Beograd, Moskva ili Šangaj, nije moguće završiti administrativne poslove: ostvariti pravo na penziju, platu, potpisati ugovor, ili dobiti neophodna dokumenta bez ličnih kontakata.<sup>159</sup> Ovi kontakti Beograd smeštaju na Daleki Istok, pa Futman njima argumentuje orijentalizaciju Srbije. Za ostvarivanje takvih kontakata služe kafane. Kontakt se zove „protekcija, a bez nje nastaje kaos u životu običnog građanina.”<sup>160</sup>

„Protekcija je ključni faktor, bez kojeg na Bliskom Istoku ne možete učiniti ništa. Bez tih ličnih kontakata ministarstvo će pred vama samo podizati koridore, a pojedinac će uzalud lutati nadajući se nekom rešenju. Ako vas zvaničnici poznaju sve će učiniti da vam pomognu, ako nije tako, loše vam se piše.”<sup>161</sup>

Kako bi se saznalo ko je kome i preko koga šta učinio; ko treba kome da zahvali, ili mu uzvрати uslugu, kao i ko je u srodstvu sa kim i kolike su šanse da se ostvari „protekcija“, pred ručak se odlazi u kafanu preko puta Narodnog pozorišta. To je kafe Riunione.<sup>162</sup>

„Ovde ljudi dolaze kako bi obavili poslove. Pred ručak se tu nađe polovina Beograda. To su ljudi koji obavljaju poslove i oni za koje ti poslovi treba da budu obavljani. To su oni koji nešto mogu da srede u Ministarstvu i oni kojima nešto treba da bude sređeno. Zato ovde dolaze političari i njihovi prijatelji, novinari: lokalni i strani, svakome nešto treba.”<sup>163</sup>

Ova mesta su putnicima zanimljiva jer ih posećuju neobični ljudi koji u prvi mah traže cigaretu ili šibicu, da bi nastavili da raspredaju o tragičnoj životnoj sudbini koja ih je

---

<sup>159</sup> Isto, 222.

<sup>160</sup> Isto, 221.

<sup>161</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, 224.

<sup>162</sup> Isto, 119.

<sup>163</sup> Isto, 220.



zadesila jer nemaju „protekciju“. To je u kafanama ovoga tipa i način da se do protekcije dođe.

Kroz masu se gurao jedan seljak. Prišao je Futmanu i njegovim prijateljima i tražio šibicu. „Ubrzo je počeo da se žali kako ne može da ostvari penziju. Naravno, odmah smo upitali ima li protekciju. Ispostavilo se da je nema i da mu je mi ne možemo dati. Nikada ne možete biti sigurni ko su ti ljudi koji vam prilaze. Samo znate da im nešto treba. Ljudi koji u kafanama pričaju tragične životne priče su uobičajene beogradske pojave, mahom varalice. Date im novac i potom odu. Pošto čoveku nismo mogli dati protekciju, dali smo mu deset dinara. Otišao je. Ipak, na Bliskom Istoku protekcija je važnija“<sup>164</sup>

Okcidentalni uticaj na luksuz u kafanama, po Futmanu je samo privid, to je spoljašnjost, „fasada“. Ispod površine nailazi se na orijentalni mentalitet. To nije nasleđe Otomanske imperije nego nešto znatno šire što zahvata razne kontinente i pojavljuje se u svako doba.

„Zapadni uticaj je samo fasada. Ispod nje je malo promene u mentalitetu. Svestan da je vreme kategorija, a ne činjenica, prosečni stanovnik Beograda, ili Moskve, Šangaja, ili Madrasa ne brine ako na nešto treba da čeka. Za njih, to je prirodna funkcija kao što je recimo disanje. Ljudi koje lično ne poznajete, jedva da su imena. Pokretanje bilo kog pitanja na Balkanu podrazumeva traženje ličnih kontakata. Tako je u njihovom poslu; tako je u njihovoj politici. Tako je u svakom njihovom režimu, ma kako on sebe nazivao. Sve se sastoji od ličnih saveza, a u administraciji je to samo vidljivije nego drugde.“<sup>165</sup>

S obzirom da administracija ne funkcioniše u ministarstvu, u sudovima, policiji i drugim značajnim instancama, ona se obavlja u kafani. Sporo, uz kafu, pregovore, uz ručak, cigaretu. Na protekciju se čeka u kafani, jer je bez protekcije nemoguće opstati. Zato kafana ostaje mesto od vitalnog značaja za svakog Srbina; kafana okuplja sve

---

<sup>164</sup> Isto, 221.

<sup>165</sup> Isto, 222.

slojeve i ljude sa svih strana Jugoslavije. Kafana je mesto gde se „završavaju poslovi“.<sup>166</sup>

U putopisnom diskursu o funkcionalnosti kafane, jezik orijentalizma igra dominantnu ulogu. Beograd, Moskva i Šangaj podvedeni su pod orijentalistički diskurs preuveličavanjem institucija u kojima vladaju tromost, sporost i odsustvo vremenske orijentacije. Ta bezvremenost, ilustruje se statičnim slikama Balkanaca, idealnih tipova društva koja to tek treba da postanu. Sistem ideoloških fikcija koje sačinjavaju balkanizam oslanjaju se na stereotip o nestabilnoj politici, aljkavoj administraciji i odsustvu sistematičnosti. Ovi stereotipi sugerišu orijentalnu zaostalost suprotstavljenu fleksibilnoj pozicionoj superiornosti koja putopisca dovodi u čitav niz mogućih odnosa sa Balkanom, a da superiornost Okcidenta ne bude dovedena u pitanje. Naracijom o kafani, svakodnevnica Okcidenta predstavljena je kao „trezna“, te superiorna, a svakodnevnica Balkana kao tačka u kojoj trezvenost i „zdrav razum“ nestaju, čuvajući ideološki dominantnu poziciju Okcidenta.

#### Interakcija reda i nereda: kolaps saobraćaja i ulični nemiri

Još nekoliko reprezentacija neodvojivo je od beogradske svakodnevice tridesetih godina dvadesetog veka. To su zagušljivi gradski prevoz, policija na svakom uglu i ulični nemiri koji se javljaju kao posledica neslaganja mladih intelektualaca i monarhije. Umesto interpretacije problema koji se javljaju na relaciji studenti-državni vrh, Futman se bavi interakcijom i paralelnim odvijanjem običnog i svakodnevnog sa neuobičajenim i dramatičnim. Takva interakcija je moguća jer, kako mu se čini, „niko od spektakularnog na Istoku ne očekuje revolucionarnu promenu.“<sup>167</sup> Stoga, red i kaos koegzistiraju na beogradskim ulicama, u gradskom prevozu i, u javnim ustanovama. Iako se Futman ne bavi dubljim uzrocima uličnih nemira, u konfliktu između studenata i vlasti, prepoznaje suočavanje novog i starog koje stvara naročitu društvenu klimu, pokazujući da se, na Balkanu, savremeni politički trendovi i nade u izgradnju boljeg društva utapaju u kolotečinu orijentalnog načina razmišljanja.

---

<sup>166</sup> Isto, 221.

<sup>167</sup> Isto, 9.

Futman beleži da ništa nije zagušljivo i vruće kao beograski tramvaji.<sup>168</sup> Ali, puštanje prvog beogradskog tramvaja i, uopšte, uvođenje saobraća sa električnom energijom kao pogonskim gorivom, bilo je željno iščekivano i, u Srbiji, doživljeno kao prečica na putu ka približavanju Zapadu. Iznutra, ono je shvaćeno kao simbol uspeha modernizacijskih snaga i građana koji napuštaju vreme turske kaldrme po kojoj odjekuje topot konja. Futman će, pak, naglasiti nered i gužve na beogradskim ulicama, neregulisan saobraćaj i nedovoljnu disciplinu prilikom građenja prestonice. Gužva oko Terazija i Slavije najizraženija je kada se na glavnim beogradskim ulicama nađe policija koja remeti saobraćaj.<sup>169</sup> Pošto zaključuje da se „svaki Srbin rađa kao političar“<sup>170</sup> Futman ciklične nemire koji pogađaju Beograd i izazivaju kolaps saobraćaja, smatra logičnim rezultatom. Kao što je za Istočnjake, sasvim prirodno da čekaju, prirodno je i da gotovo svakih nekoliko dana ulaze u konflikt sa političkim autoritetima, iako se od takvog konflikta ne očekuju rezultati.<sup>171</sup> Sve počinje jednog običnog jutra, bez najave, sasvim spontano. Naime, nekoliko stotina studenata: mladića i devojaka okupira zgradu Univerziteta i pravi barikade. Potom, policija formira kordon i sprečava da do studenata dospe moralna podrška ili pomoć u hrani i piću. Pobunjenici su odsečeni od svojih simpatizera, a ako bez hrane i vode izdrže duže, policija vrši upad u zgradu. Tada počinje bitka: na jednoj strani su pendreci a na drugoj stolice i stolovi. Ishod je predvidljiv: policija studente odvodi u stanice, a posle dvadesetčetvoročasovnog pritvora, pušta ih na slobodu. Potom je Univerzitet neko vreme miran.<sup>172</sup> Za Futmana, taj problem je endemski, a razlog je uobičajena istočnjačka priroda političkih institucija. Namesto odsustva otpora koje se najčešće, stereotipno pripisuje Orijentu, putniku se čini da granicu između Istoka i Zapada može povući naglašavanjem, „za istok karakterističnog“, odsustva rešenosti da se promena izvrši.

„Ista imena se smenjuju sa jedne pozicije na drugu i iz jedne političke frakcije u drugu.“<sup>173</sup> Ako nemire ne stvaraju studenti, izazvaće ih neko drugi, iako se na kraju sve

---

<sup>168</sup> Isto, 209-210.

<sup>169</sup> Isto, 210.

<sup>170</sup> Isto, 208.

<sup>171</sup> Isto, 209.

<sup>172</sup> Isto, 210.

<sup>173</sup> Isto, 208.

vraća na staro.<sup>174</sup> Mada je karakter ovih pojava, za Futmana, istočnjački, oni imaju okcidentalnu površinu poput kafanske tuče iz vesterna, a studentske pobune samo su jedan od oblika u kojima se one javljaju. Policija je zato svakog običnog dana na svakom uglu beogradske ulice, a uprkos haosu koji stvaraju barikade i zaustavljeni tramvaji, Beograđani normalno žive u ovim uslovima i to ne remeti uobičajeni tok pojava poput ustajanja, odlaska na posao, poslovnih ručkova i porodičnog života. Sve što putnici vide kao prelomno, spektakularno i dramatično u zemljama iz kojih dolaze, na Istoku je deo toka običnog života, jer nikada ne daje rezultate. Ostaje samo navika da se podiže „galama“ koja ne donosi promene u društvenoj strukturi i koja reflektuje nepromenjeni mentalitet Balkana.<sup>175</sup>

Okcidentalni karakter prisustva „mladog intelektualca“ suočava se sa orijentalnom inercijom i relativnom pomirljivošću sa prisustvom nereda u redu. Kontrast između haotičnih zbivanja i normalnog odvijanja svakodnevnog života, izuzev privremenog kolapsa u saobraćaju, u putopisu otvara prostor: jaz između okcidentalnog „normalnog“ i balkanskog „nenormalnog“. Satirični ton kojim Futman saopštava „normalnost“ pojava kakve su pobune, barikade, policijski kordoni, tuče i zatvaranja, oblikuje ideju Balkana kao evropske drugosti. Tako se kolektivno „normalno“ na Okcidentu suprotstavlja kolektivno „normalnom“ na Balkanu, aludiranjem na mogućnost otvaranja prostora nerazumevanja između kulture Evrope i kulture Balkana.

Futman sugeriše da se u Istočnoj Evropi, ono svakodnevno: beznačajno, dosadno i nespektakularno odvija uporedo sa događajima čiji akteri pretenduju da izvedu nešto uzvišeno, značajno i presudno. Tek u gradskom saobraćaju, dolazi do interakcije između normalnog i rutinskog sa neuobičajenim i „nenormalnim“ poput pobune i demonstracija. Tada se u svakodnevnom životu prepliću privatni i javni svet. Svakodnevice Okcidenta prepoznaje se kao merilo „normalnosti“ i reda, nasuprot svakodnevici Balkana koja se razjašnjava reprezentacijom skupa suprotnosti; nenormalnosti i nereda.

---

<sup>174</sup> Isto.

<sup>175</sup> Isto, 282.

## Orijent i šarenilo beogradskih ulica

Identitet Beograda se između dva svetska rata menja no, u putopisima, kao prestonica jedne kraljevine, on je metafora stanja svesti koje u njoj vlada.<sup>176</sup> Turisti i političari očekuju da će u Beogradu naći materijalne ostatke Otomanske imperije, kada u tome ne uspeju, „orijentalno nasleđe“ nalaze u konstruktima poput „temperamenta“, „mentaliteta“ ili „sklopa ličnosti“.

Krajem dvadesetih godina, Harold Spender piše: „Kroz centar Beograda se proteže glavna ulica puna privlačnih detalja, a entuzijazam se oseća na svakom koraku. Ljudi paradiraju trgom prikazujući raznolikost kostima“<sup>177</sup> Lena Jovičić, u isto vreme zapaža da se uprkos siromaštvu, žene oblače po evropskoj modi, kupujući najfiniji pamuk u prepunim prodavnicama.<sup>178</sup> Posle rata, Beograd se transformiše, „zgrade rastu svuda kao pečurke posle kiše. Sve se modernizuje jer raste standard.“ Društvene promene zahvataju vlasnike malih prodavnica, izlozi se ukrašavaju i modernizuju.<sup>179</sup> Ova prestonica ima veći broj štamparija nego bilo koji evropski grad približne veličine i populacije, jer su novine od vitalnog značaja za život svakog „pravog Srbina“.<sup>180</sup>

„Živopisne pojave još uvek prodaju slatkiše, luksuzni hleb i kolače, a kada se u 12h beogradske radnje zatvore, umorni prolaznici postaju laka meta orijentalnih figura. Kupuje se laka užina ili slatkiši za decu, a prodavci imaju primitivan mada efikasan metod prodaje. Možete videti šarene lizalice, kandirano voće i razne bombone. Tu je i prodavac sezonskog pića. Tokom zime najpopularniji je salep, zanimljivog ukusa. Na uglju se čuva toplota napitka, a na poslužavniku je nekoliko ugrijanih šoljica sa čašom vode koja se pije posle salepa.“<sup>181</sup>

Osim relativno statičnih prizora uličnih prodavaca, putnici nailaze i na one nametljive koji ulaze u javne zgrade, ili bogatom ponudom nepotrebnih sitnica zabavljaju ljude u

<sup>176</sup> Videti: Filip Tju, *Savremeni britanski roman*, Svetovi, Novi Sad, 2006. 127.

<sup>177</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 118.

<sup>178</sup> Lena Jovitchich, *Pages from Here and There in Serbia*, 74.

<sup>179</sup> Isto, 82-84.

<sup>180</sup> Isto, 78.

<sup>181</sup> Isto, 76.

baštama kafana i restorana. Ti nametljivi prodavci nude čestitke, sapune, tabakere, male kutije i cveće.<sup>182</sup>

Mada šaren i privlačan, ambijent glavne ulice nije adekvatno mesto za traženje Orijenta koji se povlači iz urbanizovanih delova Beograda kako bi dospeo na pijacu, ili se putniku prikazao kao loše asfaltirana ulica. „Putnici koji traže pravi Orijent, uzalud lutaju beogradskim ulicama, treba ih uputiti na beogradsku pijacu, jer to je kaleidoskop voća, povrća i šarenih nošnji. Taj „pravi“ Orijent podrazumeva sjaj, raskoš i šarenilo. „Konfuzija, pričanje u glas“ i vikanje koji su deo ambijenta beogradske pijace sasvim odgovaraju uobičajenoj slici Balkana. Tu su žene u nošnjama živih boja, sa kosom sakupljenom u neobične frizure; povici: „jaja, sir“, guranje kroz masu i neizostavni prodavac boze, nesumnjivo, Turčin sa fesom. Ta pojava nosi nešto što podseća na likove iz Alibabe i četrdeset razbojnika, a putnik ne može zanemariti njegovo prisustvo, jer je neobično glasan: „ladna, ladna, ledena boza“<sup>183</sup> Među proizvodima nalaze se paprika, paradajz, šljive, breskve i grožđe. Žene prodaju voće, jaja, ruske izbeglice sir i puter, a među ženama nisu retke one koje govore strane jezike.<sup>184</sup>

Dadli Hitkot pijačnim danima šeta beogradskim ulicama i prestonicu posmatra kao mesto prelamanja urbanog, sofisticiranog sa ruralnim i prljavim što je, čini mu se, doprinos „kulturnom šarmu“ Srbije. Tu su građanski kostimi koji se mešaju sa ručno izrađenom nošnjom; skromni i otmeni prolaznici i visoki krupni seljaci; moderna prevozna sredstva i svinje u prikolicama; blistava belina grada kroz koju se provlači šarena tkanina sela.

„Oko nas je gomila prolaznika; to su obični Beograđani kakve vidamo svakog jutra dok se krećemo ulicom kralja Milana, ili nekom od drugih, brojnih uličica koje se prostiru u blizini Palate. Građani su obučeni u tamnu, gospodsku odeću, ali te grupe prolaznika prošarane su prisustvom seljaka koji u grad dolaze zbog pijace. Oni daju živopisnost i boju gradu čija je dominantna boja bela, dok se u njoj ne zapaze sve nijanse koje se vide

---

<sup>182</sup> David Footman, *Balkan Holiday*. 216.

<sup>183</sup> Isto, 80

<sup>184</sup> Isto, 80-81.

na otvorenom; na kućama, na odeći seljaka, pa ime koje je dato ovom gradu prestaje da određuje njegovu boju. Belinu često smenjuju smeđa, crvena, ili neka druga boja.<sup>185</sup>

Mešanje ovih boja paradigma je nacionalne, jezičke, konfesionalne, kulturne raznolikosti kakve se viđaju u velikim gradovima. Ta raznolikost uočljiva je na pijaci, na beogradskim šetalištima, na ulicama, u parkovima, pa i ispred Palate gde proizvodi kontradiktorne prizore. U seoskim kostimima prepoznaje se nasleđe Orijenta, njegov sjaj, raskoš, šarenilo, snaga, ali i neurednost, neujednačenost, prenatlaženost i kitnjastost.

„Pored nas prolaze visoki seljaci iz okoline Beograda, u smeđoj, ručno izrađenoj odeći; u kolima punim torbi, prevozeći svinje i volove pored Palate i mešajući se sa šarenilom Srba sa jugoistoka koji nose belu odeću domaće radinosti sa crnim šavovima, turbanima i raznobojnim pojasevima. Tu prolazi visoki, snažni Bosanac iz Sarajeva koji se trudi da prolaznicima proda salep i razne slatkiše; kreće se živopisna mešavina muškaraca i žena različitih nacionalnosti u raznobojnim nošnjama na kojoj se prepoznaju tragovi prljavštine i bede koja na ovim ulicama dobija izvestan šarm, mešajući se sa modernošću kakvu su doneli električni tramvaji uvezeni iz Nemačke i nekoliko modernih automobila koji pripadaju Ambasadi.“<sup>186</sup>

Lavet Edvards primećuje da ulice Beograda kombinuju uniformnost i „evropejstvo“ sa šarenilom i Orijentom. To mešanje uočava svuda, jer „Beograd je postao centar društvenog života; centar u koji se uliva kapital, možda baš zahvaljujući prilivu stanovništva iz Hrvatske Slavonije i Slovenije“, koji su za Edvardsa predstavnici Centralne Evrope<sup>187</sup> i „ezgotičnih nijansi Crnogoraca, Makedonaca i Albanaca kojima su obojene ulice Beograda.“<sup>188</sup> Tako se u ovom gradu meša i „nasleđe patrijarhalnog režima stroge roditeljske kontrole i zatvaranja žene“ sa zapadnim uticajima koji donose slobodniju i otvoreniju komunikaciju.

<sup>185</sup> Dudley Heathcote, navedeno delo, 214.

<sup>186</sup> Isto, 215.

<sup>187</sup> Lovett Edwards Fielding, 1938. 282.

<sup>188</sup> Isto, 283.

Na putovanjima, u umetničkim i tekstualnim delima koja prikazuju svakodnevicu Balkana, još uvek se traži Orijent, ali ono što putnici nalaze više nisu sjaj i despotizam. Od Orijenta ostaju neurednost, šarenilo, vikanje u glas, raznobojni kostimi, mnoštvo raskošnih frizura, turskih poslastica i drugih, za Okcident sada bezopasnih i egzotičnih kulturnih proizvoda.

### Gradska (ne)čistoća i paradoksi urbanizacije

Dadli Hitkot, Dejvid Futman, Lena Jovičić i Lavet Edvards, u Beogradu prepoznaju mešanje ruralnog i urbanog; orijentalnog i okcidentalnog; tradicionalnog i modernog. Ono ima „šarm“ mešavine i bedu koja prekriva Beograd tokom kišnih dana, kada nestaje sva romantičnost i živopisnost pijace na kojoj se sreću Alibaba i razbojnici, a šarenilo liči na površinu čarobnog ćilima. Tada Beograd prestaje da bude grad u kojem se vizuelno „upija“ šarenilo postajući močvarno, sivo i „nepodnošljivo“ mesto čiju infrastrukturu treba podvrci najstrožoj kritici. Ali mešanje koje se zapaža u Beogradu, budi asocijacije na nered, dok se nered čita kao prljavština, te ogrešenje o poredak koje izaziva osećaj uznemirenosti. Oslobođanje od prljavštine podrazumeva pozitivno preuređenje okruženja – povezivanje forme sa funkcijom.<sup>189</sup>

„Zgrade se podižu novcem iz Uprave fondova, iako je dinar slab. Populacija raste, a stambeni problemi postaju sve kompleksniji. Uz to, snabdevanje vodom je loše, pa ona često nestaje. Nedostatak organizacije zahteva posebno poglavlje jer kada je vreme loše Beograd je prekriven blatom u toj meri da je bujice vode nemoguće izbeći što zaustavlja kretanje ulicama.“<sup>190</sup>

Futman piše o Beogradu kao jedinom materijalnom znaku napretka u Jugoslaviji; gradu na čijem su ulasku vidljivi znaci napretka i približavanja Okcidentu poput čitavih puteva na kojima su jedna do druge izgrađene vile, kafei i benzinske pume. U gradu se oseća užurbanost modernog života. Od malog podunavskog grada, Beograd je prerastao u prestonicu, ali taj prelazak nije mogao biti lak.<sup>191</sup>

<sup>189</sup> Meri Daglas, *Čisto i opasno*, XX vek, Beograd, 2001. 11.

<sup>190</sup> Lena Yovitchich, navedeno, 73-75.

<sup>191</sup> David Footman, navedeno, 195.



„Rast je bio neravnomeran i ostavio za sobom znake neorganizovanosti. Ostalo je još puno nezavršenog posla; još puno zgrada koje treba podići; puno popravki na starim ulicama i dosta čišćenja prljavih ćoškova.“<sup>192</sup> Neravnomerni razvoj i užurbano kretanje u pravcu okcidentalnih trendova, Futman prepoznaje u beogradskoj arhitekturi. Ulice su „lošeg kvaliteta; to je trošna kaldrma sa bezbroj rupa.“<sup>193</sup> Godine 1926. započelo se sa asfaltiranjem ali ono nikada nije dosledno privedeno kraju.<sup>194</sup> Ovu nedoslednost uočava i na lošim arhitektonskim ostvarenjima. „Arhitektae nisu imale iskustva i projektovale su loše kopije Berlina i Pariza iz osamedesetih i devedesetih godina. Sve je kitnjasto, prenatlašeno i pretrpano ornamentima. Na sreću kuće su toliko loše izgrađene da neće dugo trajati“.<sup>195</sup>

Nesistematičnost i izostanak organizacije najasnije se očitavaju na Futmanovoj predstavi paradoksalne mešavine brze izgradnje nekvalitetnih i neprekidnog zastajkivanja u izgradnji važnih objekata.

„Dvesto jardi od Parlementa nalazi se nedovršena crkva sv. Marka. Ako bude izgrađena, biće najveća crkva na Balkanu. Ipak, niko ne zna zašto izgradnja stagnira. Ovde je nemoguće otkriti pravi razlog, jer uvek kruže različite verzije iste priče, uglavnom sa ciljem da jedna grupa investitora diskredituje drugu. Čelnici se s vremena na vreme sastaju, a novinari prate događaje. U međuvremenu, niko ništa ne radi, ništa se ne dešava.“<sup>196</sup>

Harold Spender se iz godine u godinu saplita o iste ostatke beogradske kaldrme koja je na najneobičniji način izvimala na sred asfalta. Svaka kap kiše pravila je potoke, pretvarajući grad u opasnu divljinu. Putevi su bili prekriveni rupama.<sup>197</sup> Američki slikar Džordž Lester Hornbi nailazi na bezvoljnost upravnog aparata i primećuje da se obećanja ministara godinama svode istu retoriku, monotono, uspavljujuće ponavljanje iste

---

<sup>192</sup> Isto, 195-196.

<sup>193</sup> Isto, 196.

<sup>194</sup> Isto.

<sup>195</sup> Isto.

<sup>196</sup> Isto, 197.

<sup>197</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 125.

rečenice: „Radimo na tome, radimo na tome“. Lavet Edvards zaključuje da je saobraćaj u celini nedovoljno razvijen, kritikujući nedoslednost u izgradnji mostova koji bi omogućili brži i efikasniji transport.

„Na Dunavu, nema dovoljno mostova. Sto kilometara od Novog Sada, duboko u Vojvodini, postoji put i železnički most koji povezuje Beograd sa Pančevom. Završen je pre nekoliko godina, ali saobraćaj nije mogao oživeti godinama, sve do 1936. godine, jer se godinama čekalo na isušivanje močvara.“<sup>198</sup>

Kao ostatak orijentalne sporosti, pre nego lenjosti, „navika ostavljanja za sutra“, usporava kretanje Beograda u pravcu evropeizacije, ili približavanja evropskim trendovima. Dok su u Beogradu nicali hoteli, restorani, otvarane pivnice, bioskopi, letnja pozorišta, tokom kišnih dana bujice vode prekrivale su grad. Uporedo sa osnivanjem Beogradske filharmonije, bili su aktuelni poljski „toaleti“, a poslastičarnice i luksuzniji kafei pretili su da propadnu u memljivi ponor koji se otvarao pod lošim asfaltom – simbolom urbanizacije.

Naizgled komično, prisustvo kafane i izostanak kanalizacije, postaju markeri paradoksalnosti Podunavlja Srbije, a Beograd, paradigma: sa njegovom evropeizacijom se okleva, ali se ona priželjkuje, njegovi stanovnici se užasavaju orijentalne prošlosti, ali odbijaju evropsku budućnost. Debate o infrastrukturnim radovima vode se i preduzimaju bez prethodno usvojenog zakona i bez urbanističkog plana. Urbanistički plan je usvojen 1923. godine, no to nije zaustavilo neravnomeran razvoj pojedinih delova Beograda, što je u uslovima povećanog broja vozila dovelo do problema u funkcionisanju grada. Između dva svetska rata, u javnom diskursu, u skupštini, u štampi, koliko i u neizostavnoj kafani protivili se modernizaciji prestonice novostvorene kraljevine, napretku glavnog grada prve nezavisne balkanske države. Izgradnja Beograda bila je nesistematična, elektrifikacija je prethodila uvođenju vodovoda, struja je uvedena dvadeset godina pre izgradnje kanalizacije, a propusti u izgradnji i razvoju, namerni ili slučajni, ostavili su dugoročne posledice.<sup>199</sup>

<sup>198</sup> Lovett Edwards Fielding, 1938. 20.

<sup>199</sup> Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt:urbanizacije i evropeizacija Beograda*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2008.

Posledica nedosledno sprovedene urbanizacije, nije bilo samo u ružnim fasadama koje su, putnici videli kao loše kopije Pariza i Londona, ili u živopisnosti gradskog kostima, nego u novim problemima koje su donosili loši higijenski uslovi u polovično popločanim i nedovoljno asfaltiranim delovima gradova Srbije. U procepu između tradicije i modernosti akumulirala se nečistoća, stvarajući higijenske probleme i preteći da proširi zarazu izvan granica ovih gradova. U govoru o transformaciji gradskog života u Srbiji, uočljiv je diskurs o infantilnosti i prepoznatljiva relacija roditelj-dete, kao što je u govoru o Civilizatoru i necivilizovanom, kolonizatoru i kolonizovanom, prisutan diskurs o čistoći i higijeni kojom se Zapad diferencira od stranca. Civilizator se često koristi diskursom o prljavštini kada nastoji da diskredituje Drugoga; on ističe nehumane ili „primitivne“ uslove u kojima ovaj živi, tražeći u značaju higijene legitimizaciju kolonizacije, pa tako i jedna od prvih asocijacija na Orijent postaje nehigijena. Prekretnica između starog i novog načina života, koja je sa sobom nosila nečistoću i neorganizovanost, nije bila uočljiva samo na hartiji koju je ispisivao putnik nego i u očima savremenika koji su rođeni i živeli u Srbiji. Česte poplave, usled visokog vodostaja Dunava i nerešenog problema odvoda, donose otpatke, ili mrtve konje, pse i mačke, mada kako Futmen ironično beleži: „samo van sezone“.<sup>200</sup> Činjenica je da ovakve pojave mogu izazvati zarazu, pa, putopisac predlaže izbegavanje odlazaka na plažu ili plivanje ka mrtvom konju, biku ili drugoj većoj životinji. Kada je reč o granju, drveću, luku i glavicama kupusa koje plivaju Dunavom i Savom, čini se da je to „prirodna pojava“ jer se povrće prevozi čamcima. Međutim, Futman dalje sugerše da turistu ne treba da brinu kore od lubenica i dinja, jer one ne plivaju samo po vodi, već izviru svuda: u tramvajima, vozovima, na autobusima i železničkim stanicama.<sup>201</sup> Sličnu predstavu o neredu imao je Lavet Edvards kada je zabeležio da će „O Smederevu ću uvek misliti kao o gradiću obloženom korama od dinja i šašom od kukuruza“.<sup>202</sup> U putopisima je prisustvo „prljavog“, uglavnom oznaka „zaostalosti“, a ova prošlosti koju treba zameniti modernizacijom.

Hibridnost je proces koji ne dopušta da manja i mirnija mesta „opstanu“. Beograd ruši okolna, nekada čista i srednjeevropska mesta. Pred naletom haosa, neurednosti i nečistoće koji prestonica širi poput zaraze, nestaje evropski šarm nekada austrijskog

<sup>200</sup> David Footman, navedeno, 212.

<sup>201</sup> Isto, 213.

<sup>202</sup> Lovett Fielding Edwards, *Danube Stream*, London, National Geography, 1940. 13.

Zemuna. Hibridnost Beograda ga svakodnevno zatrpava otpacima, nekadašnja srednjeevropska čistoća izložena je prljanju. Tako Edvards pokazuje da granice između reda i nereda moraju ostati, ili će nered i prljavština progutati red i čistoću. Za njega, glavni razlog zašto manji gradovi evropske spoljašnjosti postaju izloženi neurednosti jeste „nestanak granice“. To je granica između Okcidenta-reda i Orijenta-nereda. Hibridni Beograd guta manje gradove zbog odsustva granice stvarajući prostor u kojem je moguće kombinovati sve stilove i izgraditi prostor nereda.<sup>203</sup> Iz nereda su izrastali objekti velikih razmera, sve je obeleženo nečistoćom, kontrastom, paradoksom i haosom.<sup>204</sup> Arhivski podaci o društvenom životu u Srbiji svedoče da su asanacija gradova, izgradnja odovoda i kanalizacije i regulisanje otpada bili veliki problem dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka. Nagli priliv stanovništva na Podunavlje Srbije koje je prvo bilo zahvaćeno industrijalizacijom, doveo je do nicanja urbanih naseobina na rubovima grada. Divlja gradnja je bila reakcija na stambenu krizu koja je zahvatala sve privredne centre, a naročito hibridni Beograd kao glavnu privlačnu tačku stanovništva. Nedostatak smeštaja primorao je građane da sami rešavaju „komunalne probleme“ u skućenim uslovima stanovanja. Tako su nastajale barake, sastavljane od nekoliko dasaka, bez vode i osvetljenja, ali i sirotinjske četvrti u kojima su životi bili ugroženi zbog nehigijene.<sup>205</sup> Između dva rata, za putnike su neurednost i haos bili glavno obeležje podunavskih gradova Srbije. Oni su se nesistematično, užurbano i nesolidno građeni na ostacima, na ruševinama konstrukcija orijentalne prošlosti.

#### Okcidentalizacija ili kvarenje sela

Krajem tridesetih godina, Rebeka Vest u Beogradu ne prepoznaje luksuz evropskih gradova, ali neujednačenost i paradoksi kojima obiluje ovaj grad, sreću se svakodnevno. Razloge za ovo nalazi u pogubnosti brzog sticanja velikog imetka u društvu koje je još uvek, „seljačko.“ U taj ruralni ambijent, konfuziju unose vile čiji vlasnici ne bi lako mogli objasniti kako su ih stekli. Broj vila srazmerno je mali u odnosu na one koje viđa

<sup>203</sup> David Footman, navedeno, 221.

<sup>204</sup> Isto, 223.

<sup>205</sup> Mari Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. CLIO, Beograd, 2004. 318-320.

u Engleskoj i Americi.<sup>206</sup> Ali, putnica strepi od kapitalizma koji bi mogao da izmeni jednostavni i seljački Beograd; ona brine da bi broj vila mogao porasti i da bi se Srbi mogli početi ponašati kao urbanizovani zapadnjaci kvareći svoju bezbrižnu naivnost i seljačko zdravlje koje trpi nered i nečistoću. Međutim, proces „kvarenja“, Beograda, tridesetih godina je, čini joj se, već uzeo maha, pa putnica u beogradskom baru prepoznaje ljude koji su instrument greške: mešavine zapadnjačkog, kapitalističkog i urbanog sa seljačkim i „primitivnim“ koje pruža otpor promeni. To su oni koji već pokazuju veliku fizičku sličnost sa finansijskim avanturistima koji su vladali Parizom i osoba sa fotografija iz Sitija koji su objavljivani u ilustrovanim novinama krajem devetnaestog veka. Uprkos njenoj predstavi, Beograđanima ipak nije pretila opasnost od sticanja velikog imetka. Istina je da su kapitalisti u Srbiji bili manjina, ako ne i retkost. U knjizi „Društvena istorija Srbije“, Mari Žanin Čalić ističe da je još pre svetske privredne krize, nedostatak kapitala u Srbiji bio sve akutniji.<sup>207</sup> Ali, Rebeka Vest u Beogradu vidi neuspele kopije kapitalizma, nedosledno sprovedeno kopiranje sistema koji karakteriše kao loš, pa beleži:

„Oni ne samo da su na tupav način kopirali sistem koji je bio daleko od idealnog, već su i sami podražavali ljude koji su se pokazali nesposobnim da uspeju i u onome što je taj sistem omogućavao. Mogla sam da zamislim i hotel kako pravi istu grešku. Odbaciće svoj dobar, masni rižoto, po njegovim čorbama više neće plivati zaprška od aleve paprike, zaposliće sobarice koje neće zapomagati pored kreveta bolesnih gostiju, niti će svojim nosevima sa animalnom sigurnošću otkrivati Grke i neodlučno zastajati pred nepoznatim mirisom Finaca. Tada više neće ličiti na dobar francuski hotel, postaće internacionalan, kao spavaća kola, kao ogromni španski hoteli.“<sup>208</sup>

Ovo „neprirodno mešanje“ seljačkog i gradskog, još uvek se kreće sporo, ali preći degeneracijom, a rezultira paradoksalnošću. Beograd pravi iste greške kao njegovi barovi i hoteli. Čitav grad, čini se Rebeki Vest, pravi istu onu grešku koju su već učinila gospoda nalik na onu sa fotografija finansijskih avanturista i drugih osnivača kompanija. Egzotizam na koji se nailazi ispod površine onoga što smo skloni da

<sup>206</sup> Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, 367.

<sup>207</sup> Mari Žanin Čalić, *Društvena istorija Srbije*, CLIO, Beograd, 2004. 268.

<sup>208</sup> Rebeka Vest, navedeno, 370.

nazovemo „pozitivnim stereotipom“, nastoji da očuva sliku „skamenjenog i dalekog izraza lica“<sup>209</sup> Balkana, njegove nepromenljivosti; da ga pretvori u skulpturu prekrivenu prašinom i tako očuva njegovu izolovanost u odnosu na evropske kulturne tokove. Sebičan kao i drugi izrazi egzotizma, taj naizgled „pozitivni“ stereotip o Balkanu koji treba da ostane seljački kako bi putnik uvek imao mogućnost okrepljenja u ambijentu prirode i neiskvarenosti, ne pretpostavlja da će u izmenjenim uslovima života samim stanovnicima Beograda biti bolje. Rebeka Vest zaključuje da je Beograd načinio grešku, pružio je otpor pasivnoj ulozi žrtve i prihvatio promene:

„Beograd je, pomislih, napravio istu grešku. Donedavno je bio balkansko selo. To je značilo da ima karakter koji mu je dao otpor, odlučnost da se opstane, mučeničko siromaštvo. Bio je sveto balkansko selo. (...) Moderni Beograd prošarao je svoje tlo ulicama koje su drugde napravljene bolje.“<sup>210</sup>

Beograd i njegovi hoteli, pisala je Vest, čeznuli su da odbace svoju nerafiniranost i približe se Zapadu, ali ova putnica to Beogradu ne bi poželela jer kada bi skinuo svoje grubo, balkansko, seosko krzno, on više ne bi bio mesto na koje putnik svakog časa može pobeći u veliko „sveto selo“. Ali, glavni grad mlade balkanske kraljevine je čeznuo za Okcidentom, a ta čežnja rezultirala je nizom paradoksa kao što su povici ljudi u uglađenim hotelima, odećom koja kombinuje urbano i seosko, rafovima na kojima su položene novine na srpskom i engleskom jeziku, ili predstavom mladića koji ulazi u hotel držeći jagnje. Međutim, Okcident nije čeznuo da Balkan postane njegov deo. Ukoliko nestane svakodnevnica „svetog balkanskog sela“, sa njom će nestati svi tragovi poslednje evropske ruralnosti, poput masnog rižota ili supe, „originalnost“ zaprške nestaće zarad prihvatanja francuske kuhinje, „animalne noseve“ zameniće ljudski. Okcident nastoji da očuva ruralnost Balkana kako bi u okvire balkanističkog diskursa mogao smestiti propuste i greške ili paradoks kao posledicu raskoraka između tradicije i modernosti, između prošlog i budućeg. Beogradske hoteli u kojima je putnica oseedala bili su ogledalo te paradoksalnosti.

---

<sup>209</sup> Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, Geopoetika, 2005. XV

<sup>210</sup> Isto, 370.

„Ovaj hotel je možda čeznuo da odbaci svoju neuglađenost i postane poput 'Savoja', 'Krijona' ili 'Plaze', ali njegov pokušaj još nije počeo.“<sup>211</sup> Sve prizore u ovom beogradskom hotelu, Rebeka Vest je već promatrala u hotelima Londona i Pariza. Ali, ni u jednom od tih velikih gradova nije mogla videti kako se hotelska vrata otvaraju da propuste seljaka koji ulazi neuzurbano i prirodno, držeći u naručju crno jagnje.

„Smestio se pored pulta za novine na kome su se prodavali 'Pravda', 'Politika', 'Kontinental dejili mejl', 'Pari soar' i 'Njujork herald tribjun'. Bio je to lepo građen mladić, prave svetle kose, visokih jagodica, jasnog pogleda. Nosio je građansko odelo, preko koga je odenuo prsluk od jagnjeće kože, imao je okruglu kapu i kožne sandale sa nagore uvrnutim vrhom; na gotovu košulju njegova majka dodala je vez. Gledao je oko sebe kao da nekog traži. Dvapat je prišao vratima bara zagledajući zdepaste ljude, bilo je jasno da traži nekog kao što su oni; srednja klasa u Jugoslaviji tako je blizu svog seljačkog porekla da je bilo koji od tih ljudi mogao imati takvog brata od tetke ili nećaka.“<sup>212</sup>

Beograd nije bio samo u fazi napuštanja orijentalnog i na putu da postane deo okcidentalnog, on se našao na prekretnici između balkanskog koje je u putopisima oznaka za ruralno i zapadnog – simbol urbanog. Zato je mladić koji sa jagnjetom u naručju pogledom nekoga traži, Beograd koji se našao u zbunjujućoj situaciji u koju je ušao u trošnim opancima, tražeći put ka Zapadu. Nedostižni Zapad bio je blizu, ali još uvek ne dovoljno, pa je Beograd kao i mladić stajao nepomično na rubu koji ga deli od Zapada, dok se nije vratio „na svoje mesto“, ono koje je obeleženo paradoksom prisustva zbunjenog seljaka pored pulta sa engleskom, francuskom i američkom štampom. Zato Rebeka Vest piše: „Ali onaj koga je tražio nije bio tu i mladić se vratio na svoje mesto pored pulta. Bio je nepomičan kao vizantijski kralj na freski dok se jagnje uvijalo i meškolo u čvrstoj kolevci njegovih ruku, s očima koje su povremeno hvatale odbleske svetla presijavajući se kao neke sjajne metalne pločice.“<sup>213</sup>

---

<sup>211</sup> Rebeka Vest, navedeno, 370.

<sup>212</sup> Isto, 371.

<sup>213</sup> Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, 372.

Stanovnici Srbije, naizgled imaju sve: kafane, restorane, hotele, modernu arhitekturu i odeću, prodavnice koje su uređene u skladu sa zapadnim trendovima, ali paradoksalno, njihov život i dalje obeležava siromaštvo koje ih deli od Zapada. Modernizacija je zahtevala plansku urbanizaciju i industrijalizaciju, ali sve što se sprovodilo dosledno, bio je, čini se, iracionalni optimizam. Kriza modernizacije, ispoljila se na ekonomskom i političkom planu.<sup>214</sup> Poput engleskih putnika, početkom dvadesetog veka, filozofi i socijalni psiholozi ističu problem sporosti kojom se menjaju ustaljeni obrasci mišljenja.<sup>215</sup> Sledeći vladajuće intelektualne koncepte svog vremena, putopisci veruju da je problem Podunavlja Srbije i problem Balkana, nesigurnost i strepnja od svega što mogu doneti promene.

---

<sup>214</sup> Laslo Sekelj, *Jugoslavija struktura raspadanja*, Rad, Beograd, 1990. 143.

<sup>215</sup> Gustav Le Bon, *Psihologija gomile*, Algoritam, Beograd, 2005. 149.



### 'Temperament' grada

Nije neuobičajeno da putnik grad prepoznaje kao živu istorijsku realnost, a to je upadljivo prilikom putnikovog posmatranja Beograda kao grada nastalog na temeljima drevnih utvrđenja ili nekadašnje važne strateške baze u sklopu limesa kao načina odbrane granica Rimskog carstva od brojnih plemena na čijoj se meti nalazio. Kao mestu spajanja, prožimanja i pretapanja različitih kulturnih uticaja, Beogradu se pripisuje liminalni položaj koji navodno oblikuje svojevrsan „duh“ njegovih žitelja. Na svakom koraku, u svakom delu i pojedinačnim slikama, putnik nailazi na znanje skriveno u njihovom preseku i prelomu. U tom prelomu, otkriva se „karakter“ nastao u dograđivanju i menjanju, u iskustvu koje je formiralo njegovo stanovništvo. Ovo neprestano menjanje postaje glavni činilac u konstruisanju njegovog „mentaliteta“. Urbanizacija izbija na površinu u procesu oblikovanja „duha“ dajući urbanu crtu neredu gradskog života.<sup>216</sup>

Šetajući Beogradom, Lena Jovičić primećuje da grad reflektuje nacionalni karakter naroda interpretirajući nemi govor beogradske arhitekture. O tome govori nekoliko odlomaka njene knjige o Srbiji.

„Uprkos mešavini bogatstva i siromaštva, duh i nada ovog naroda su utkani u konstrukciju svake građevine. To je najuočljivije u Beogradu, gde se tragovi proteklih decenija prepoznaju u arhitekturi. Dugogodišnje ropstvo pod Turcima ostavlja pečat na mnoge kuće, pa nećete pogrešiti ako one sa niskim krovovima uvrstite u muhamedansku arhitekturu“.<sup>217</sup>

Ako je „duh naroda“ utkan u arhitekturu, a ona je mešavina prošlosti i sadašnjosti, Istoka i Zapada, taj „duh“, „temperament“ i „karakter“ su mešavina elemenata dve suprotstavljene kulture. Za Lenu Jovičić, Beograd je akumulacija istočnih i zapadnih

<sup>216</sup> V. Bojan Jovanović, *Karakter kao sudbina*, Narodna biblioteka Stefan Prvovenčani, Kraljevo, 2002. 79.

<sup>217</sup> Lena Yovitchich, *Pages from Here and There in Serbia*, 71.

elemenata oblikovanih zahtevima tog zabačenog dela sveta.<sup>218</sup> Ali, kao da toga ne bi bilo da ne postoji implicitni pristanak da se živi na granici: „ni tamo ni ovamo“.<sup>219</sup>

„Kontrast između starog i novog dela grada prepoznaje se u onim visokim građevinama kao što je hotel Moskva u ruskom stilu. Samo dvadeset godina donelo je velike promene u ovom gradu. Za neverovatno kratko vreme podignute su nove zgrade da bi zauzele mesto onih koje su uništene u bombardovanju 1915. U svakom pogledu, Beograd je kao Feniks koji se diže iz pepela.“<sup>220</sup>

Kao univerzalni simbol uskrснуća i besmrtnosti, Feniks je aluzija na petsto godina smrti pod vladavinom Orijenta i sposobnosti da se probudi podmlađen. Podmlađivanje se završilo uranjanjem u detinjstvo koje započinje smrću Orijenta. Glavno obeležje tog mladalaštva bio je ekstremizam, u temperamentu i arhitekturi. Beograd je poput čitave Srbije i Balkana u putopisima podvrgnut procesu viktimizacije: posledice viševekovne vladavine ozloglašene Otomanske imperije na čiji račun se šalju sve optužbe i čijom vlašću se objašnjavaju ili pravdaju nedostaci u infrastrukturi jugoslovenske prestonice, osobine njegovih stanovnika poput lenjosti, nedoslednosti i, jedna posledica kakva je ekstremizam.

„Ovo je grad u kojem se Istok i Zapad se sreću na najčudniji način. Dominantna karakteristika su ekstremi uočljivi u srskom temperamentu i srpskoj arhitekturi. Visoke zgrade podignute kraj malih kuća ovde su uobičajen prizor.“<sup>221</sup>

Poput opisa Lene Jovičić s kraja dvadesetih godina, Lavet Edvards, tridesetih, piše da je Beograd napadno moderan grad u kojem se prepoznaju tragovi orijentalne prošlosti. „Beograd je grad vulgarne, napadne modernosti koji se najednom približio evropskim prestonicama“.<sup>222</sup> Nekoliko meseci potom, napisaoće: „To je grad u kojem se mešaju

---

<sup>218</sup> Isto, 73.

<sup>219</sup> Isto, 72.

<sup>220</sup> Isto, 73.

<sup>221</sup> Isto, 74.

<sup>222</sup> Lovett Edwards Fielding, 1938. 284.

karakteri: istočni i zapadni, još uvek neusklađeni. Zbog nje, opšti utisak o ovom gradu, ponekad je užasan“.<sup>223</sup>

Na Edvardovim opštim utiscima o Beogradu prelamaju se predstave o čitavom Podunavlju Srbije i kao da sažimaju sve engleske reprezentacije prestonice u nekoliko rečenica kojima završava svoj putopis iz 1938. godine.

„Beograd je sinteza provincijalnog, prošaranog oksii-acetilenom moderne civilizacije. Ponegde vidite pukotinu na proizvodu. Ponekad su delovi tako harmonično uklopljeni da ne prepoznajete spojeve. On je grad koji to postaje.“<sup>224</sup>

Taj međuodnos Istoka i Zapada; modernog i tradicionalnog; provincijalnog i „oksi-civilizovanog“ stvara probleme: izostanak sistematične organizacije društvenog prostora, zbog sporog prilagođavanja reorganizaciji društvene sredine koje obavlja ljudska ličnost.<sup>225</sup> Kao element materijalne kulture, arhitektura je ono gde se svakodnevni život odvija; ona je predstava grada na prekretnici gde se na „neobičan način“ sudaraju staro i novo; orijentalno i okcidentalno, pa su ljudi koji provode svoje obične dane u malim, ili velikih arhitektonskim dostignućima, oni koje je nemoguće postaviti u čvrstu kategoriju. Putnici materijalno čitaju kao nematerijalno/duhovno. U ritmu života gradova se izmenjuju materijalizacija i oduhovljenje: čvrste tvorevine u ljudskoj svesti poprimaju simbolička značenja, ideje i institucije poprimaju materijalne attribute u vidljivim strukturama.<sup>226</sup>

Na prekretnici između dva sveta i dva vrednosna sistema, beogradska svakodnevica međuratnog perioda je život u, za Okcident, neuobičajenim prilikama. Srbija je u putopisima, refleksija haosa i opšte nesredenosti u društvu koje od pojedinca zahteva snalaženje u novim uslovima. Okcidentalno je oznaka naprednog, o prihvatanju evropskih kulturnih obrazaca piše se pohvalno, a sve što je nedosledno i sporo tretira se kao ostatak Orijenta - „dijametralno inferiornog evropskom ekvivalentu“<sup>227</sup> Simbolička geografija se ovde služi diskursom koji legitimizuje rečnik na čijim je stranicama orijentalno izjednačeno sa zaostalim, lenjim, samozadovoljnim, nefunkcionalnim i

<sup>223</sup> Lovett Edwards Fielding, 1939. 224.

<sup>224</sup> Lovett Edwards Fielding, 1938.287.

<sup>225</sup> E. Lampard, *Istorijski aspekti urbanizacije*, Kultura, br. 39. Beograd 1977, 55-56.

<sup>226</sup> L. Mamford, *Grad u historiji*, Naprijed, Zagreb, 1988. 115.

<sup>227</sup> Edvard Said, *Orijentalizam*, XX vek, Beograd, 2008. 98.

iracionalnim. U beogradskoj svakodnevnici „orijentalno“ je svako ponašanje drugačije vrste, od onoga što se imenuje kao „okcidentalno“. Orijent je domen sa istorijom zapadne dominacije, geosimbolički prostor koji podrazumeva problematičan evropski stav prema Drugome. Okcident je vekovima opsesivno sakupljao kulturne elemente kako bi ih kodifikovao i pokazao beskrajnu različitost Orijenta nasuprot sistematičnosti Okcidenta dovedene do sterilne uređenosti i racionalnosti. Pokušajima da se ta raznolikost potvrdi dominiraju meta-narativi gde se zahvaljujući političkoj i ekonomskoj moći, ideje Okcidenta postavljaju kao objektivne, te opštevažeće. I Orijent i Otomansko carstvo koje služi kao retorički krivac za „zaostalost“ i „haotičnost“ imali su svoj red i svoje zakone, te stoga svoje istine koje su u okvirima ove civilizacije bile opštevažeće. Ali, po raspadu tih civilizacija, Okcident koristi ostatke njihove ekonomske i političke moći, postavljajući svoja pravila i norme na mesto njihovih i konstrišući dva nepomirljivo različita sveta što je prethodilo stvaranju binarnih opozicija. Zato je svakodnevica srpskih varoši i gradova, u putopisnoj literaturi, manifestacija paradoksalnosti i apsurdnosti pokušaja da se ova dva geosimbolička dela sveta približe. Imaginativno je bilo nespojivo sa racionalnim; uređeno sa neurednim; ruralno sa urbanim; inferiorno sa superiornim, a opet, kada bi se pokušalo sa takvim eksperimentom udruživanja suprotnosti, slabost binarnih opozicija počela bi da unosi strepnju u evropske umove, kao što seljak u opancima na hotelskom parketu može biti paradoksalna pojava. Mešanje ideja Orijenta i Okcidenta kako da proizvodi nekakvu neophodnu, ali „neprirodnu“ atmosferu, zbunjujuće koje se u trenutku spajanja više ne može vratiti na pređašnje stanje, a ne može ni nastaviti napred. Kada se suprotstavljeni elementi mešaju oni daju novine ili nekakve neprirodne rezultate. Takva novina i neprirodni rezultat bili su su gradovi. Opisi mesta na kojima se mešaju Orijent i Okcident za prosveteni um su bili podsetnik, beleška da se ne treba „igrati“ sa binarnim opozicijama. Ukoliko se to čini, ovakvu praksu treba smestiti na simbolički rub Evrope, odakle neće unositi pometnju u samozadovolju harmoniju racionalnosti. Tamo se mogu smestiti „opasna stanja“, poput liminalnog; onog u kojem se sve pređašnje dovodi u pitanje i više ništa nije sigurno, pouzdano ili funkcionalno. Funkcionalno je samo zadržati takav geosimbolički prostor na kojem su mogući eksperimenti; ukoliko eksperiment mešanja orijentalnih i okcidentalnih elemenata svakodnevica ne bude uspešan možda neće izazvati opasnost jer je već smešten na rub, marginu. Ako bude

neophodno da eksplodira ili bude uništeno usled opasnih mešanja, rubna pozicija će omogućiti da stabilni Okcident bude zaštićen.

Između dva rata, kultura svakodnevnog života je, za običnog pojedinca stanje u kojem se iz međuprostora sporo i nedovoljno dosledno sprovode transformacije, gde prevladava nesređenost i liminalnost u kojoj je sve moguće i koja briše granice između stvarnog i nestvarnog, kao Zapada i Istoka. Mešavina Istoka i Zapada u svakodnevnom životu Srbije zrači još jednom opasnošću po okolinu. Premda nudi izazov uzbudljivosti i evropske egzotike, Srbija je haotična, a tamo gde se sreće kaos, na provšinu izbija „prljavo“. I kada putnici pišu o „prljavom“, bave se pretežno njegovom nelogičnošću, nerazumljivošću i „kulturnim kaosom“, kao spojem nespojivog Istoka i Zapada, kao i njegovom infantilnošću, nezrelošću zbog koje je Balkan još uvek nenaviknut na red i higijenu. Odsustvo čistoće na Balkanu, takođe je odsustvo jasnoće, jasnih granica između kulture Istoka i kulture Zapada, sela i grada; racionalnosti i iracionalnosti. Svakodnevnica Srbije kao da svedoči o kulturnoj konfuziji koju je doneo susret između Evrope i Otomanskog carstva; suočavanje dva sveta koji, razdirući se, na kraju postaju ispreplitan. Ona je ispunjena nepravilnostima, višeslojnošću, formirana je dodavanjem i oduzimanjem različitih kulturnih elemenata.<sup>228</sup>

Podela na Orijent i Okcident, urbano i ruralno, na bogate i siromašne poprima odlike podele između kultura, a kulturno ukrštanje na Okcidentu izaziva jaču uznemirenost i tretira se kao „strašniji“ ili „gore“ od orijentalne drugosti.<sup>229</sup> Uprkos tome što su ovo mešanje i „prljanje“, kako ćemo videti u narednim poglavljima, društvene prilike u međuratnoj Evropi zahtevale.

Meri Daglas smatra da prljavština predstavlja nered, jer apsolutna prljavština postoji samo u oku posmatrača. Pojedinac je se kloni iz straha da će se ogrešiti o poredak. Viktorijanska opsednutost higijenom i moda izgradnje javnih kupatila koja je u engleskom društvu bila najizrazitija sredinom devetnaestog veka, verovatno je bila još jedna manifestacija potrebe da se „očisti“ od društvenih paradoksa. Kontakti koji se smatraju opasnim nose simbolički naboj, pa se ideje o prljanju dovode u vezu s društvenim životom. Prljanje je analogija opšte slike društvenog poretka, jer refleksija o prljavom postaje refleksija o odnosu reda i nereda.<sup>230</sup> Istok i Zapad su simboličke

<sup>228</sup> Klaudio Magris, *Dunav*, Prometej, Beograd, 2007. 182.

<sup>229</sup> Up. Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999. 218.

<sup>230</sup> Meri Daglas, *Čisto i opasno*, XX vek, Beograd, 2001. 10-15.

suprotnosti, a njihova mešavina u svakodnevici Srbije dovodi do haosa koji izaziva zbunjenost kod putnika. Jedan od najvažnijih trenutaka u socijalizaciji deteta, pa time i agregaciji infantilizovanog Balkana je privikavanje na ono što nazivamo čistoćom. To što izaziva nemir kod posmatrača odnosi se na odsustvo osećanja krivice i gubitka samopoštovanja u trenucima kada evropski „odrasli“ podseća Srbiju na njen neodgovoran odnos prema higijeni. Biti čist značilo je osloboditi se svih elemenata prošlosti, jer koegzistencija zapadnih i istočnih stilova života izaziva opasnost od bolesti i zaraze. Sve mora biti čisto i postavljeno u jasne kategorije kao što zapadnjačka i „muamedanska“ arhitektura ne smeju postojati zajedno, čisti hoteli i prljav pribor za jelo označavaju odsustvo logike u sistemu; užurbanost i lenjost, ostavljaju dvosmislen utisak. Zato Srbija izaziva uznemirenost i podstiče na smeh, bilo da putnik šeta loše popločanim ulicama ili se susreće sa etničkom raznolikošću. U razdoblju kada se Evropa našla pred krizom sistema vrednosti, bilo je opasno, mada značajno očuvati mesto simboličkog paradoksa.<sup>231</sup> Ako su paradoksalnost i nelogičnost usporavali kretanje Balkana ka Okcidentu, za putnike, ono je bilo u znaku „civilizacijskog kašnjenja“ kao evropskog kompleksa rezervisanog za periferiju.<sup>232</sup> Ovo ne znači da je beogradska infrastruktura zadovoljavala evropske standarde i potrebe njegovih stanovnika jer saplitanje o loše popločane ulice i bujice vode na ulicama ni danas nisu puka fikcija putnika i stanovnika Beograda. U razumevanju tog fenomena, mogla bi poslužiti bahtinovska perspektiva fenomena drugosti, koja se pokazuje na primeru procesa urbanizacije i modernizacije Srbije kao varljivost autorefleksije: vlastito ne vidimo, jer se zatvara pristup unutrašnjoj slici.<sup>233</sup> Ni putnik vlastite nevolje, u celosti ne uočava u delu sveta iz kojeg dolazi, ali zato Srbija reflektuje paradokse koje proizvodi međuratna kriza. Paradoks zamrzavanja pojava kao što su bujice vode na ulicama, ili saplitanje o kaldrmu koja izvire na sred asfalta, pokazuju kako se Drugo i vlastito sreću na putu između konstrukta i ogoljene stvarnosti. Ovde nije reč o pukoj internalizaciji stereotipa o haosu, ili prljavštini koje je nametnuo ekonomski moćni i „intelektualno prosvetljeni“ Okcident, već o znatno kompleksijem problemu kakav je simbolička

---

<sup>231</sup> Ovom neophodnošću mešanja i prljanja pozabavićemo se u poglavlju o značenjima simbolične graničnosti.

<sup>232</sup> *Susret kultura*, zbornik radova, Ljubinko Pušić, Urbani život kao svakodnevica, Filozofski Fakultet, Novi Sad, 2006. 334-335.

<sup>233</sup> Mihail Bahtin, *Kraj ogledala*, 1943. Up. *Balkanska slika na svetot*, Milan Gručinov, *Drugosta vo bahtinska perspektiva*, MANU. Skopje, 2006. 181.

geografija sa posledicama na političkoj i, uopšte kulturnoj simbolizaciji; o proizvodnji nereda utiskivanjem ambivalentnih značenja.

U razmišljanjima o urbanizaciji Srbije, teško je oteti se utisku o prisustvu nečega sličnog Brodelovim istorijskim inercijama: onim što u životu preuzima na sebe da deluje umesto nas, bezbrojnim radnjama u vezi s kojima niko ne mora donositi nikakvu odluku, koje se vrše a da mi toga nismo potpuno svesni.<sup>234</sup> To su nagomilane, ponavljane radnje koje nameću svoje okvire, a koje se moraju razumeti ukoliko se želi shvatiti ono što se čini u sadašnjosti. Svakodnevicom vladaju nejasne, ali dejstvujuće kategorije. Rutina i bezbroj radnji koje se spontano započinju i privode kraju, nagomilane su i bezbroj puta ponavljane da bi odredile način života, nametale svoje okvire i odlučile umesto nas. To su podsticaji, porivi, obrasci, načini delovanja i danas živa prošlost koja se uliva u sadašnjicu, unoseći ogromnu masu svoje mutne vode, čineći da pojedinac ostane u njoj, sputan poplavom i onemogućen da izađe usled snage kojom voda ruši. Taj je materijalni život, kako ga Brodel shvata utkan u sadašnjost.<sup>235</sup> Paradigmatično odsustvo kanalizacije, ili prisustvo kaldrme koja izranja iz dubine prošlosti na sred beogradskog asfalta, ukazuje na to usporeno vreme u kome se razvijaju pojedina društva. Putnici, kao da su skeptični kada je reč o modernizaciji Srbije, oni je zapažaju ali nemaju dovoljno poverenja u njene tokove. U njihovim beleškama se javljaju naznake silovite energije mutne vode koja sprečava modernizaciju i/ili okcidentalizaciju i najavljuje proces retradicionalizacije. Pa, iako mi nije namera da tražim istinit diskurs o Balkanu, nego da diskurs o Balkanu predstavim kao oznaku okcidentalne dominacije, verujem da je se do danas pokazalo da ova retradicionalizacija nije samo struktura laži. Naime, krivac za nezadovoljstvo infrastrukturom, nije Otomanska imperija čiji se sjaj ugasio još u devetnaestom veku, a njeni poslednji ostaci nestali pre jednog veka. Na tom putu, važno je uočiti da diskursom o infrastrukturi „iznutra“ vlada orijentalizam sa svim karakteristikama koje mu je nametnuo Okcident. Izostanak sistematičnosti, siromaštvo, nedovoljna radna snaga i drugi retorički instrumenti kojima se objašnjava nezadovoljstvo svakodnevicom, između dva rata i danas, prepoznaju se u dva oblika: 1. orijentalizacija ili viktimizacija kao kulturno, političko i ekonomsko samosažaljenje koje za polazišnu tačku uzima viševekovnu vlast

---

<sup>234</sup> Fernand Braudel, *Dinamika kapitalizma*, Izdavačaka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1989. 28.

<sup>235</sup> Isto, 29-30.

Otomanske civilizacije; 2. automarginalizacija ili insistiranje na stereotipnim predstavama poput geografskog položaja, siromaštva, specifičnog „mentaliteta“ i „balkanske sudbine“ koja se neretko okončava ratom sa susednim zemljama i građanskim sukobima. Paradoks i kaos, ne kao refleksije živopisnosti podunavskih gradova, nego kao nikada do kraja dovedena urbanizacija, uz odbijanje „ruralnog“, nastale su upravo u ovoj tački preloma između modernizacije i očuvanja tradicionalnosti, pre svega zbog snage mitova koji čuvaju granice simboličke geografije. Za putnike, svakodnevnica je bila temeljno podizanje spomenika prošlosti, posle čije gradnje više nije bilo materijala za popločavanje puta ka budućnosti. Tako je Srbija ostala na granici, zaustavljeno u kretanju ka Zapadu. Kao i na primeru strategije infantilizacije Srbije u okvirima balkanističkog diskursa, treba se prisetiti se da su pisani izvori koje je kreirao Okcident u značajnoj meri oblikovali način života na Balkanu, retoričkom proizvodnjom „podrumske laboratorije“ u kojoj se mešaju poznato i nepoznato; vlastito i strano. Na primeru urbanih slika iz Srbije, uočavamo udeo orijentalističkog diskursa i njegov upad u balkanistički diskurs. Podvedena pod balkanistički diskurs kao govor o detinjstvu, paradoksalnosti i haosu. Srbija postaje mesto koje nije ni geografski, ni pojmovno homogeno, nego razučeno, jer je zaustavljena u vremenu, u neutvrđenom prostoru.



## ETNIČKA HETEROGENOST I BALKANISTIČKI DISKURS

Teškoće urbanizacije su pojedinim putnicima delovale kao komična strana ozbiljnog političkog procesa odrastanja balkanskih zemalja koji zahteva aktivno učešće „starijih“ i „civilizovanih“- Velike Britanije i Sjedinjenih država. Svakodnevnica je bila samo jedan segment društvenog života u koji se učitala infantilnost Srbije, ali uzroke neorganizovanosti, poreklo paradoksalnih prizora ili akumuliranje nečistoće na ulicama gradova Srbije, putnici su nalazili u prirodi balkanskih političkih institucija i njegovoj kulturnoj i etničkoj heterogenosti. Posle Prvog svetskog rata stvorena je osnova za jugoslovensko ujedinjenje, ali na putu modernizacije koja je zahtevala formiranje stabilnih državnih tvorevina u Jugoistočnoj Evropi, putnici će uočiti tačku političkog spoticanja - nemogućnost udruživanja, postizanja saglasnosti, pa čak prisustvo otvorenog antagonizma, iracionalne agresivnosti, impulsivnosti i detinjastosti kojom je iznutra kočen proces „napredovanja“ balkanskih društava. Paradoksalno, međuratni period je, bar formalno, bio vreme ujedinjenja, a ne razjedinjavanja jer centralno političko pitanje posle Prvog svetskog rata bilo je stvaranje državne zajednice jugoslovenskih naroda. U ovo vreme vođeni su pregovori između predstavnika Narodnog veća države SHS i vlade Kraljevine Srbije, što je dovelo do prvodecembarskog akta ujedinjenja. Predviđeno je formiranje jedne vlade za celu zemlju sa sedištem u Beogradu, a posle odugovlačenja, 20. decembra 1918. godine, obrazovana je prva jugoslovenska vlada, sastavljena od predstavnika većine građanskih političkih stranaka. Istog meseca, propisani su grb i državna zastava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a napokon i pismenim putem notifikovano stvaranje nove države preko stranih poslanstava u Beogradu. U privremeno narodno predstavništvo, ušli su poslanici Narodne skupštine, odnosno predstavnici političkih stranaka.<sup>236</sup> Srbi, Hrvati i Slovenci postaju „troimeni narod“, a ujedinjenje Srbije sa drugim južnoslovenskim teritorijama bilo je velika politička prekretnica. Proglašenjem kraljevine SHS, a kasnije, Kraljevine Jugoslavije, nastale su snažne etničke napetosti i brojne ustavnopravne nejasnoće.<sup>237</sup> Prema Vidovdanskom ustavu, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nosila je obeležja ustavne, parlamentarne i nasledne monarhije. Država je podeljena na oblasti,

<sup>236</sup> Zdravko Antonić, ur. *Istorija Beograda*, Draganić, Beograd, 1995.324.

<sup>237</sup> Mari Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije*, CLIO, Beograd, 2004. 199.

okruge, srezove i opštine. Uporedo sa organima državne uprave predviđani su i organi samouprave ograničenih nadležnosti. Građani po Vidovdanskom ustavu uživaju politička prava – biračko pravo, pravo na udruživanje, zbor i dogovaranje i slobodu štampe. Ovaj ustav sadržao je i socijalnoekonomske odredbe, u smislu socijalne pravde i ravnopravnosti svih društvenih slojeva u privrednom životu, radnim odnosima i poslovanju. Međutim, sa donošenjem Vidovdanskog ustava, proces konstituisanja Kraljevine nije bio završen niti je nastao period mirnog državnog razvitka. Razvitak je bio prekidan brojnim političkim zaokretima i podelama. Godine 1925. naziv države promenjen je u Kraljevina Jugoslavija, a zemlja je izdeljena na devet banovina kako bi se među jugoslovenskim narodima uklonile takozvane istorijske granice. Godine 1931 donet je i novi Ustav, ali ne putem narodne skupštine, već oktroisan. Izvršeni su novi skupštinski izbori, ali oživljavanje političkog života i stranačkog delovanja u doba međunacionalnih sukoba nije bilo put ostvarenja nacionalne ravnopravnosti. Novoformirana južnoslovenska država obuhvatala je mnoštvo, u društveno-ekonomskom, kulturnom i pravnom pogledu, različitih regiona, a više od dvadeset narodnosti živelo je na teritoriji ove Kraljevine.<sup>238</sup> Iz spajanja različitih regiona, proistekli su socijalni i integracioni problemi. Stoga će u putopisima iznići nove nade u integraciju, ali biti prisutne i političke sumnje u ovu državnu tvorevinu. Nove države na Balkanu, putnici će prepoznati kao još jedan oblik mešanja koji preti da izazove nered, zabrinjavajuće i opasno političko stanje koje preti zarazom, te se zadržava na rubovima kontinenta i rubovima evropske kulture. Strepnja za budućnost Kraljevine Jugoslavije, dobija oblik brige za „mlade“, „nezrele“, „neiskusne“, one koji nisu naučeni diplomatiji, ili se pak uče novom životu i teško izlaze na kraj sa novim ulogama i zadacima. Kao granica, kao front, Balkan „vri“ od neprijateljske heterogenosti. Jugosloveni se podvode pod balkanistički diskurs, kao osnivači jedne veće teritorijalne celine koja obuhvata troimeni narod, u stalnom neprijateljskom odnosu sa susedima, kojoj „troimenost“ smeta i koja je najzad, problem i nada Evrope. Ona retko dobija komičan prizvuk poput onog u Lavet Edvardsovom „Profanom hodočašću“, kada se Beograd i Zagreb porede sa zaljubljenim parom koji je ishitreno stupio u brak, pa

---

<sup>238</sup> Isto, 199-200.

postepeno upoznaje mane partnera,<sup>239</sup> a češće prizvuk strepnje od novih ratova i revolucija kao uvoda u nestabilnost na rubu Evrope.

Težnja da se Balkan sistematizuje i da se Podunavlje Srbije objasni, rezultira ukrštanjem srpskog i hrvatskog „mentaliteta“, ili „temperamenta“ sa „keltskim“, „irskim“, „škotskim“, „engleskim“, „južnjačkim“, ili „severnjačkim“, formirajući reflektivnu površinu sveta. Svaki od ovih balkanskih naroda, podsetiće putnike na probleme u sopstvenoj zemlji, pa će tako, unutrašnji Drugi dobiti svoj pandan među Balkancima. Simboličko mešanje i prljanje koje je pritajeno, ili se već jasno manifestuje u sopstvenom okruženju, putnici će diskurzivno premestiti na Balkan - simbolički rub na kojem su mešanje i nered, dozvoljeni. Tako se sreću balkanski Drugi i putnikov Drugi, umnožavajujući nedoumice oko razumevanja vlastite pripadnosti, odnosa i razgraničenja, a obespokojavajuće postojanje iz-među, ili teško smestivih identiteta unosi pometnju u oveštale predstave.<sup>240</sup>

Na Balkanu žive Balkanci. Za putnike, Balkanci su sporni rezultat ukrštanja, kalemljenja, igre nesaglasnosti i nemogućih susreta.<sup>241</sup> Ali, na Balkanu žive i Balkanci i njihovi Drugi. Ti Drugi se prepoznaju kao „manjine“ ili kao politička prošlost Okcidenta. Za putnike je Balkan drugost, a Drugi na Balkanu putniku može biti „bliži“ ili „dalji“ od Balkanca. Ma kakvo bilo „poreklo“ te drugosti, u kontaktu sa Balkanom, ono dobija „karakter“ koji je funkcionalno uklopljen u ovo poluostrvo.

#### Jugoslavija: paradigma skrivenih manjina

U svedočenjima savremenika uočljiv je diskurs o etničkoj i kulturnoj raznolikosti Podunavlja Srbije. O privrednim i industrijskim centrima kraljevine, nastalim uz Dunav, gotovo hvalisavim tonom, u Jugoslaviji se pisalo kao o mestima gde brojni narodi složno žive u najdubljem poštovanju za razlike. Govor o privatnom vlasništvu i strukturi radništva, svodio se na nabranje naroda koji učestvuju u unapređivanju društva: tu su

<sup>239</sup> Lovett Edwards Fielding, *Profane Pilgrimage*, Duckworth, 1938. 287.

<sup>240</sup> Tihomir Brajović, *Identično različito*, Geopoetika, Beograd, 2008. 136.

<sup>241</sup> Videti: Mladen Kozomara, *Subjektivnost i moć*, Plato, Beograd, 2001. 148.

bili, uvek na prvom mestu, Hrvati i Srbi; potom bi se pisalo o Nemcima i Mađarima, Jevrejima, Česima, Slovacima, Rumunima i, nedavno pridošlim, Rusima. Isticana je harmoničnost „susreta“ ćirilice i latinice u naslovima koji su ukrašavali banke, fabrike i prodavnice. Uz to, ukazivalo se na „logične“ spojeve srpskohrvatskog sa nemačkim i francuskim jezikom. U svemu, to je predstava mirnih gradova u kojima rade i žive vredni i staloženi ljudi.<sup>242</sup> Pripadnici svih naroda, zaposleni su u administraciji kao činovnici i nameštenici; u finansijskoj upravi i sudovima; u prosveti, zdravstvu, kulturi i industriji. Ali, dvadesetih godina dvadesetog veka putnici primećuju da etnička šarolikost ima i drugo lice; da se pripadnici naroda koji žive u ovoj balkanskoj kraljevini, mrže, da jedni drugima poriču identitet, što se okončava i otvorenim konfliktima koji odnose živote.

Dvadesetih godina za Lenu Jovičić, Podunavlje Srbije, a naročito Beograd, bilo je zanimljivo jer se na njemu prelamaju raznobojne nošnje i čuju različiti jezici. Beograd privlači stanovništvo iz raznih delova kraljevine, tu se dolazi kako bi se „zaradio hleb“ i tako formira multietnička, multikonfesionalna sredina prepoznatljiva u „višebojnosti“:

„U dugim, razvučenim ulicama Beograda, moguće je naići na mnoge čudne tipove ljudskog roda koji tu zarađuju svoj hleb...Odmah možete računati na njihovu orijentalnu spoljašnjost. Ako to nije sam Srbin, može biti Albanac, Makedonac, Turčin, Bosanac i tako dalje. Nije teško identifikovati iz kog dela zemlje su došli jer svi oblače nošnje iz svog kraja. Dok Makedonac nosi kecelju sa crnim porubom; tu su šarena marama i turban na osnovu kojih možete izvesti nepogrešiv zaključak o kome se radi; Bosanac nosi široke crvne pantalone, pokriveno lice, a mala kapa, koju nosi, jednako je karakteristična i laka za prepoznavanje.“<sup>243</sup>

Živopisnost je i mešavina naroda, čini joj se, doprinose, kosmopolitskom karakteru mesta na kojem se susreće mnoštvo kultura i spajaju Istok i Zapad.<sup>244</sup> Ali, nije se etničko šarenilo svim putnicima dvadesetih godina činilo prijatnim i živopisnim prizorom u jednoj balkanskoj prestonici.

<sup>242</sup> Nikola Milutinović, *Širom naše otadžbine*, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1921. 31.

<sup>243</sup> Lena Yovitchich, *Frome Here and There in Serbia*, London, 1926. 75.

<sup>244</sup> Isto.

Prvi politički problem na koji je Harold Spender putujući Balkanom naišao bio je problem skrivanja manjina. Prvi put suočena sa evropskim zahtevima o poštovanju prava manjina 1919. godine, Jugoslavija je sve do 1926. godine bila podvrgnuta sankcijama jer je odbijala da prihvati obaveze prema njima.<sup>245</sup> Zato Rouz Lejn piše o govoru mržnje i marginalizacije koji Beogradom odjekuje kada se pomenu Albanci,<sup>246</sup> a Frančeska Vilson beleži da su Romi „najomraženija rasa“ u Srbiji.<sup>247</sup>

„Problem Jugoslavije su manjine“<sup>248</sup>, pisao je Spender dok su ga balkanski političari, u Ženevi, uveravali da su odnosi među balkanskim državama bolji nego ikada.<sup>249</sup> U Srbiji se, kako primećuje, problem manjina rešava na jednostavan način: kada engleski političari pokrenu ovo pitanje, poriče se postojanje Drugih. „Oni jednostavno poriču da 'manjine' postoje, pisao je.“<sup>250</sup> Dok se u Srbiji, Grčkoj i Bugarskoj poriče postojanje manjina, Evropa svakoga meseca, saznaje za novi masakr.<sup>251</sup>

„Nekada sam, u proleće, putovao Balkanom, fasciniran šarenim kaleidoskopom naroda i rasa. Voleo sam tu scenografiju, beskrajnu raznovrsnost seoskog kostima, koja vam pruža pogled u evropski srednji vek“<sup>252</sup>

Nešto navodi narode Balkana da uništavaju kaleidoskope, neobjašnjiva destruktivnost i apatičnost političara koji su spremni da žrtvuju ljude poricanjem da su oni ikada postojali.<sup>253</sup> Razloge za ovo, Spender nalazi u primitivnosti balkanskih naroda, onoj na koju nailazi i u Jugoslaviji. Naime, on zaključuje da se na čitavom Balkanu, ne poriče samo prisustvo manjina, nego se susedi omalovažavaju, provociraju, među njima vladaju nerazumevanje i mržnja, ili neobjašnjivo strastvena ljubav.<sup>254</sup> Zapravo, taj

<sup>245</sup> Vojislav Stanovčić *Demokratija i manjine u jugoistočnoj Evropi*, Etnos, Beograd, 2002.

<sup>246</sup> Rose Lane, *The Peaks of Shala*, New York 1925. 17.

<sup>247</sup> Francesca Wilson, *Portraits and Sketches of Serbia*, 1920. 84.

<sup>248</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 11.

<sup>249</sup> Isto, 11-12.

<sup>250</sup> Isto, 12.

<sup>251</sup> Isto, 12-13.

<sup>252</sup> Isto, 13.

<sup>253</sup> Isto, 12.

<sup>254</sup> Isto.

„balkanski kaleidoskop“, o kojem piše, Spendera fascinira i plaši zbog neujednačenosti i nepredvidljivosti sklopa.

„U jednom trenutku će se udružiti u borbi protiv neprijatelja“, a u drugom će „jedni drugima rezati grkljane“.<sup>255</sup> „Beskrajne su mogućnosti prijateljstva i neprijateljstva, a njihova ljubav primitivna je koliko i mržnja“, pisao je Spender o Balkanu krajem dvadesetih godina.<sup>256</sup>

Problem manjina i, uopšte poricanje Drugih, u engleskim i američkim putopisima tretira se kao teško razumljiva, ali prirodna pojava na Balkanu koja na Podunavlju Srbije samo menja formu u zavisnosti od etničkog, konfesionalnog i jezičkog sastava. To je još jedan stereotipni instrument kojim se Podunavlje Srbije pričvršćuje na simboličku mapu Balkana, upotpunjujući njegov imidž poluostrva neprijateljstva i mržnje.

#### Vojvodina: čudni putevi integracije

Sličnu pojavu etničke šarolikosti koju upotpunjava mešavina ljubavi i mržnje, uočava Dejvid Futman putujući Vojvodinom, sredinom tridesetih godina. Ovde se mešaju fascinacija raznolikošću i apsurd udruženog neprijateljstva koji ne bira rase, narode i veroispovesti. Futmanu se čini da na Balkanu, nije teško naći povod neprijateljstvu, pa ako ono postoji između dva naroda, lako može nestati, kako bi preraslo u zajedničku mržnju prema nekome trećem. Kao i Spender dvadesetih, Futman tridesetih godina primećuje da su beskrajni putevi kombinovanja prijateljstva i neprijateljstva na Balkanu.<sup>257</sup>

Iako je Vojvodinom fasciniran kao zemljom koja ima prostranstvo i široko nebo i deluje mu da u njoj nema etničkih granica, neku vrstu granice nalazi u oblicima međusobnog udruživanja gde glavnu ulogu, opet igra netrpeljivost.<sup>258</sup>

---

<sup>255</sup> Isto, 262.

<sup>256</sup> Isto, 268.

<sup>257</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, William Heineman, London, 1935. 257-258.

<sup>258</sup> Isto, 256.

„Na mađarskim kartama, Vojvodina je obeležena kao polje mađarske iredente, ali u njoj ima više Srba nego Mađara. Ipak, Srbi nemaju većinu. Tu živi pola miliona Nemaca, oko dvesto hiljada Rumuna, dosta Slovaka i Bunjevaca. U Vojvodini žive i Romi. Nigde u Evropi ne postoji takva mešovina rasa i naroda. To je zemlja bez etničkih granica. Dok putujete, iz nemačkih sela ulazite u srpska, a odatle u rumunska, pa u mađarska; potom opet u nemačka, pa iz njih u srpsko-mađarska, da biste iznova ušli u nemačka, pa mađarska i srpska sela. Tako je u čitavoj Vojvodini. Oni se sada dobro slažu i dobro žive zajedno, zato što ih je ujedinila mržnja prema novim pridošlicama – kolonistima raspoređenim u skladu sa novom agrarnom politikom.“<sup>259</sup>

Tako se ljubav i mržnja nadopunjuju u delovima u kojima je nekada vladala Otomanska imperija koliko i u onim delovima koji su pripadali Austriji i Austrougarskoj. Na samom ulasku u Vojvodinu, Footman čitaoca uvodi u naraciju o prisustvu balkanske netrpeljivosti, separatizma i iredentizma, razmišljajući o eventualnom uticaju pojedinih mađarskih zemljoposjednika na izmenu odnosa među političkim snagama u Jugoslaviji.<sup>260</sup> Iako sumnja u energičnost i političku ambicioznost pokreta koje naziva „iredentističkim“, govorom o mržnji i putevima separatizma uvodi Vojvodinu u balkanistički diskurs.<sup>261</sup>

Između dva rata, u čitavoj kraljevini uočljiv je policentrizam nacionalnih identiteta, stilova života, običaja i jezika, što postaje izazov za toleranciju.<sup>262</sup> Ali, engleskim diplomatama se čini da Jugoslavija taj test tolerancije nije prošla, možda zato što je izmeštena, isključena iz centra, te umesto raznobojnosti i lepote, na simboličku kartu unosi nered.<sup>263</sup> Stoga je netolerancija na Balkanu samo izraženija no drugde, pa ovo poluostrvo služi kao primer mesta na kojem se skrivaju manjine, na kojem se one, umesto simbolički ili pravno, fizički uklanjaju. Etnička neujednačenost Balkana, u putopisima nije bila povod za „slavljenje razlike“.<sup>264</sup> Nacionalizam je dao pečat

<sup>259</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, 257.

<sup>260</sup> Isto, 266.

<sup>261</sup> Isto, 266-267.

<sup>262</sup> Ljubodrag Dimić, *The Village and the City in the Society of the Kingdom of Yugoslavia*, u: *Between the Archives and the Field*, eds. Miroslav Jovanović, Karl Kaser, Slobodan Naumović, Udruženje za društvenu istoriju, Belgrade-Graz, 1999. 165.

<sup>263</sup> Žak Derida, *Odmetničke države*, Beogradski krug, 2007. 87.

<sup>264</sup> Ričard Dženkins, *Etnicitet u novom ključu*, XX vek, Beograd, 2001. 53.

dvadesetom veku Evrope, otvoreno pokazujući svoje opasnosti i razmere na primeru dva svetska rata. Balkan, a sa njim i Jugoslavija bili su uznemirujući podsetnici da je netolerancija živa i moćna, da vlada drugim milenijumom. S obzirom da su manjine skrivene, da su zbrisane, uništene ili su pretvorene u grupe odmetnika, putnik beleži ono što vidi: Turke, nekadašnje imperijalne vladare koji sada prodaju slatkiše na beogradskim ulicama; Mađare kao predstavnike srednjeevropskog snobizma, Nemce koji su bili pretnja etabliranom poretku, ruske izbeglice kao simbole slovenstva na Balkanu, Rome i paradigmatičan odnos Hrvata i Srba kao Balkanca u ratu sa samim sobom. Svi su oni deo onog šarenila, kaleidoskopa o kojem govori Spender, dok su odnosi među njima zamršeni, nejasni, a nekima se čini i, zamućeni prošlošću koju Zapad ne može razumeti.<sup>265</sup> Socijalno, kulturno i etnično šarenilo, posebno je moglo biti uočljivo na Podunavlju Srbije – privrednom i industrijskom centru na kojem su se odvijali svi važniji događaji, i gde su se radi razmene robe i usluga ukrštali, za putnike, kontradiktorni prizori.

---

<sup>265</sup> H. Spender, *The Cauldron of Europe*, 13. H Dudley, *My Wanderings in The Balkans*, 124. M. Burr *The Sloach Hat*.



### Balkanska nepopustljivost: Crnogorci i Albanci u Peći

Među brojnim balkanskim narodima od kojih bi se, po Futmanu, „svaki mogao nazvati herojskim“ možda su najživopisniji Crnogorci i Albanci.<sup>266</sup> Oni upotpunjuju balkanski mozaik neobičnom nepopustljivošću, umesto šarenim nošnjama i arhitekturom. Uz nepopustljivost tu je i konfliktnost kojom Futman objašnjava probleme između Albanaca i Crnogoraca. Opisujući život u Peći, putnik zapaža albanske seljake u belim nošnjama, populaciju donekle prošaranu prisustvom Crnogoraca, što je predstavljeno kontrastom između belih i crnih – napadnom, neujednačenom kombinacijom prisustva i odsustva svetlosti. Ova slika ne implicira antagonizam svetlosti i tame, koliko opšte sumorno stanje koje pisac oseća na Kosovu i Metohiji. To je odsustvo boje i odsustvo života prikazano kroz nemogućnost da se ostvari mirna koegzistencija. Samo ponegde, na crno-beloj slici, prepoznaju se crvene mrlje kao simboli krvave prošlosti, sadašnjosti i neizvesne budućnosti: “Videli smo nekoliko seljaka na putu, većinom Albance sa onim svojim belim kapama i dugim, belim pantalonama. Tu je bila i grupica Crnogoraca. Oni naravno, nose crnogorsku nošnju: crnu sa fesom prošaranim crvenom bojom i zlatnim vezom. Kažu da crnim žale Kosovo koje su izgubili u istorijskoj bici 1389. i koja ih je dovela pod tursku dominaciju, crveno je zbog krvi koju su heroji prolili po toj zemlji, dok zlatno simboliše nepobedivost Crne Gore”.

Ali, crno-belu sliku ne stvaraju samo monotone nošnje, nego i govor tela stanovnika Peći, način na koji se kreću i ono što tim kretanjem poručuju.

“Lepo izgledaju ti Crnogorci i hodaju kao da je sva zemlja njihova, ali Crnogorci to čine svuda. Oni koje smo videli bili su kolonisti naseljeni u proteklih nekoliko godina. Posle rata populacija Metohije bila je skoro čisto albanska i zbog blizine albanske granice vlasti su htele da unesu srpski element. Crnogorcima je dodeljena zemlja prilikom agrarnih reformi. Teško je bilo načiniti od njih seljake. Oni su rođeni heroji, a heroji se teško prihvataju fizičkog posla. Njihovo naseljavanje je osujećeno prisustvom albanske populacije – jednako konfliktnih i možda samo nešto manje arogantnih.”<sup>267</sup>

<sup>266</sup> David Footmna, *Balkan Holiday*, 143

<sup>267</sup> Isto.

Tako Futman, anticipira sukobe naglašavajući uzaludnost pokušaja da se izmeni etnički sastav Metohije stanovnicima koji nisu poznavali poljoprivredu i koje naziva herojima. To herojstvo je, dakle, izraženo stavom, pokretima, dok budućnost ostaje crno-bela, ispunjena prisustvom samo naizgled različitih figura poput onih na šahovskoj tabli. Oni ne mogu učiniti ništa drugo nego dopunjavati procese balkanizacije igrom ponosa, konfliktnošću, arogancijom i osećajem da je "zemlja samo njihova". Zato govor o Peći završava opisom tmurnog neba i iščekivanjem oluje kojima nagoveštava buduće konflikte.<sup>268</sup>

### Turci i otomansko „nasleđe“

Bogatstvo stereotipa o Turcima u evropskoj književnosti bilo bi teško obuhvatiti samo jednom studijom, a fragmentom poglavlja nemoguće je pokazati svu ambivalenciju evropskih pisaca prema Otomanskoj imperiji. Turska je povodena pod orijentalistički diskurs oscilirajući i kolebajući se između predstava o brutalnosti i seksualnosti. U vreme ekspanzije Otomana, dakle XIII do XV veka kretala se od iznenađenja i uzbuđenja do, već mitske figure-Turčina koji seče glave hrišćanima; nevernika, otpadnika koji preti da ugrozi čitavu hrišćansku Evropu. Uporedo sa predstavom „brutalnog Turčina“, pred kraj petnaestog veka, javlja se ona o „slavnom“, „moćnom“ osvajaču, „pravednom imperatoru“ čiji podanici žive u miru. Krajem šesnaestog veka, poražena je Turska armada i Evropom se širi trijumfalno zadovoljstvo. Evropa je pokazala da je jača od najjačeg, što u konstrukcije o Turcima uvodi strategiju inferiorizacije. Krajem sedamnaestog veka, Turci se dovode u vezu sa „odvratnošću“, „svirepošću“, „podmuklošću“, i hedonizmu naklonjenom muškošću koja je zagolicala evropsku maštu institucijom harema. Evropski koncept harema postaje popularan među slikarima sedamnaestog i osamnaestog veka i ojačava vezu između erotike i egzotike, u vreme evropske prohibicije seksualnosti, kako bi se pod okriljem reprezentacije 'nemoralnog' Drugoga, otvorila vrata potisnutoj seksualnosti.<sup>269</sup> Krajem devetnaestog veka, kada imperijalna moć slabi, javlja se nova perspektiva

<sup>268</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, 143.

<sup>269</sup> Carl Kleinlogel, *exotik-Erotik: zur Geschichte des Turkenbildes in der fruhen Neuzeit (1453-1800)* Bochumer Schriften zur Deutschen Literatur 8. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 1989.

nostalgije, „snova i želje“, misterioznosti i začaranosti Orijenta, njegovog sjaja i skupocenosti, bogatstva, komfora, senzualnosti, seksualne slobode muškaraca, lenjosti, uživanja u dokolici i nedostatak discipline, čini se svega što su romantičari priželjkivali. Diskurs o Turčinu na Balkanu je konglomerat navedenih reprezentacija Turaka u evropskoj književnosti, od srednjeg do sredine devetnaestog veka. Širenje i obogaćivanje tih predstava kombinuje ideje o brutalnosti, strogosti, uzvišenosti i naglašenoj senzualnosti, nasuprot reprezentaciji i autorepresentaciji Balkanca kao žrtvi ugušenog napretka koji se, s nostalgijom, seća slavne prošlosti.

U Parizu, gde se održavala Mirovna konferencija, od 1919. godine, predstavnici velikih sila, prekrjali su kartu Istoka, dok su iscrpljeni ratovima, Turci priželjkivali mir. Neki su se zalagali za englesku zaštitu, drugi za američki patronat, a treći za pomoć Francuske i Italije.<sup>270</sup> U prvoj polovini dvadesetog veka u Turskoj dominiraju dve osnovne političke teme: nacionalizam i težnja za stvaranjem moderne države.<sup>271</sup> Dolazak Mustafe Kemala i uspostavljanje svetovne države; ukidanje halifata i umanjenje značaja verskih institucija praćeneno formiranjem onih po ugledu na evropske, doprinelo je nastanku predstave o modernoj Turskoj koja se postepeno prilagođava svetskim trendovima. Godine 1923. formirana je Turska Republika koja prihvata okcidentalne trendove i uvodi nove kulturne obrasce. Žene odlaze na pijacu a ako prizovemo imaginaciju engleskih putnika, elokventno se izražavaju na nekoliko stranih jezika raspravljajući o gorućim političkim, ekonomskim temama i zavodeći engleske putnike poznavanjem filozofije, umetnosti, fudbala i golfa.<sup>272</sup> Političke prilike između dva rata izazvale su popularnost Kemala Ataturka u Velikoj Britaniji i izmenile reprezentacije Turaka u evropskoj književnosti, pokazujući kako se predstave menjaju i transformišu u skladu sa političkim zahtevima, međunarodnim odnosima, konfliktima i interesima među grupama, ali i kako „predrasude dugog trajanja“ stvaraju ambivalentnu predstavu „okcidentalizovanog Turčina“.<sup>273</sup> Ta predstava je ambivalentna jer je sačinjavaju divljenje i užasavanje „nasleđem otomanske imperije“, pokazujući da Turci nisu samo orijentalne figure koje mogu biti okrivljene za zaustavljeni razvoj hrišćanskih

<sup>270</sup> Robert Mantran, prir. *Istorija Osmanskog carstva*, CLIO, Beograd, 2002. 770.

<sup>271</sup> Džon L. Esposito, *Oksfordska istorija Islama*, CLIO, Beograd, 2002. 706.

<sup>272</sup> Dudley Heathcote, *My Wanderings in the Balkans*, London, 77.

<sup>273</sup> Nedret Kuran-Burçoglu, Slikata za Turčinot vo Evropa vo minatoto vreme i denes, u *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006. 131.

zemalja na Balkanu, nego i „plemenita gospoda“ koju su porobljeni porobili ili proterali.

U međuratnom periodu, reprezentacija „brutalnog Turčina“ se povlači iz popularne književnosti, ali Balkan ostaje metafora orijentalizovane paranoje. Tako je „porobljeno“ stanovništvo ostalo glavni čuvar i prenosilac „negativnih“ stereotipa o „porobljivaču“. Prisustvo negativnih stereotipa o Turcima koji ostaju na Balkanu susreće se sa poštovanjem prema imperijalnim gospodarima koji više ne postoje. Negativno stigmatizovani Turčin nastavlja da živi na Balkanu, u „mentalitetu“ Balkanca dok plemeniti gospodin nestaje usled naleta modernizacije i njenih zahteva.

Krajem devetnaestog veka, u Beogradu su srušene kuće turske četvrti da bi grad dobio evropski izgled. Rušenje materijalnih ostataka se u delu Lene Jovičić vrednuje kao dosledno za razliku od promena u stilovima života koji su pretili da sve što je sa odlaskom Turaka nestalo, svakoga trenutka može ponovo nastati. Špijunska prestonica Srbije naslednik je stare policijske države ili orijentalne despotovine u kojoj su opasni agenti u civilnoj odeći pratili Meri Daram. Ispitivanja, praćenje i opšte osećanje paranoje i uznemirenosti preti svakome ko se približi Balkanu jer „Beograd je centar mreže međunarodne špijunaže“.<sup>274</sup> što je uz proganjanja, praćenje, izostanak transparentnosti i spletke iz „podzemlja“, za putnike iz dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka deo kulturnog nasleđa Orijenta.

U međuratnom Beogradu, Turaka, fizički, više nema, ali ih putnici rado smeštaju u način razmišljanja, nedoslednost i lenjost stanovništva, osobine koje su se Turcima pripisivale u devetnaestom veku. Ponegde se sreće neka orijentalna figura, sada bezazlenog Turčina koji na ulici prodaje slatkiše, a na pijaci bozu i limunadu. Za razliku od impresivne devetnaestovekovne slike Otomanske imperije koja kao robovlasnik eksploatiše balkanske zemlje, u dvadesetom veku, ona je metafora pobedenog vladara i „krivac za zaostalost balkanskih državica“: zaostalost koja omogućava viktimizaciju Istočne Evrope.

Dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka viktorijansko nastojanje Engleske da očuva otomansku vladavinu na Balkanu bilo je javna tajna, pa su pojedini putopisci, poput Futmana i Hitkota izražavali žaljenje za prognanim Turcima. Ovaj izgnanik je imao plemenite osobine; bio je civilizovan, plemenit i uzvišen, ponosan, dostojanstven i

---

<sup>274</sup> Rebeka Vest, Crno jagnje i sivi soko, Beograd, Srpska književna zadruga, 1989. 200.

uglađen. Iz bašti u kojima je nekada brinuo o cveću „još je mirisala slatka ruža, a pred srušenim džamijama, moglo se samo tiho uzdahnuti za minulim vremenima.“<sup>275</sup> Bio je to „dobri Turčin“, romantična predstava Orijenta koja se javlja pred pad imperije. To je reprezentacija visoke civilizacije na umoru; nekadašnji, uzvišeni i brutalni gospodar za kojim putnik sada može samo žaliti. Dvadesetih i tridesetih godina, Hitkot i Futman su o Turskoj imperiji sudili „po najboljim primerima njihove civilizacije“.<sup>276</sup> „Dobri Turci“ se imenuju kao gospoda koja zaslužuju svu čast i poštovanje, duboko imperijalno divljenje i vredne književne spomenike koje treba podići u znak sećanja na veliku civilizaciju.<sup>277</sup> Ali, tog plemenitog gospodina više nema ni u „malim hrišćanskim zemljama Balkana“, ni u Turskoj koja je izložena modernizaciji. Došla su „nova vremena“, pa Futman piše:

„Sve su to bile plemenite osobine, ali su u Jugoslaviji kao i drugde, izašle iz mode i postale sterilne. Sada su nam potrebni prodavci, energija, idealizam u kreiranju mašina kojima diriguje oko prakticitizma.“<sup>278</sup>

Na Balkanu ostaje predstava o lenjosti i nedoslednosti, ali one koja je pre provocirana porobljavanjem, nego direktnim nasleđivanjem osobina porobljivača. „Crni Turčin“ je fizički proterani neprijatelj koji opstaje u glavama Balkanaca, što se „zataškava“ u tamnim delovima svesti, a u obliku užasavanja nad orijentalnom prošlošću. Uzvišenog imperijalnog gospodara uništili su tokovi modernizacije, a negativno stigmatizovani Turčin se smešta u kontekst „balkanskog mentaliteta“. Na ovaj konstrukt, negativnu stigmu dodata je orijentalizacija lenjosti, surovosti i patrijarhalnosti, koja se ne prepoznaje samo u putopisnim ostvarenjima starim jedan vek, i kvazinaučnim studijama tog doba, već i u savremenom akademskom diskursu. Popularan je diskurs o indirektnom otomanskom uticaju koji se odnosi na sve elemente svakodnevice koji nisu bili u direktnom kontaktu sa otomanskom sferom. U njima se, navodno, javlja neka vrsta reakcije na otomanski oblik vladavine, posebno kada je reč o centralizovanom despotizmu i administrativnom sistemu. Ovo se označava kao modifikacija narodne

---

<sup>275</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, 123-124.

<sup>276</sup> Isto, 123.

<sup>277</sup> Isto, 124.

<sup>278</sup> Isto.

kulture koja čuva neke oblike otomanskog društvenog sistema. Iz takve recepcije pojedinih elemenata kulture, proizašli su stereotipi o tendenciji izolacije u manje teritorijalne celine, lokal patriotizmu ili nepoverenju prema vlasti.<sup>279</sup> Ovo nepoverenje, separatizam, sklonost ka fragmentaciji uvod su u balkanizaciju koja se paradoksalno može podvesti pod orijentalistički diskurs. Iako je Otomanska imperija osvajala da bi ujedinila pod okriljem svoje politike, ta viševjekovna vlast je predstavljena kao uzrok reaktivnog separatizma. Kao da su balkanski narodi, nastojeći da postignu nezavisnost od otomanske imperije, stekli naviku fragmentacije i umesto ujedinjenja izgradili međusobno nepoverenje. Putopisna viktimizacija Srbije predstavlja ovo područje kao traumi izloženog brata Evrope, koji je usled viševjekovnog života u „nestabilnim vremenima“, postao sklon kvaziindividualizmu-procesima balkanizacije.

#### Mađari: druga imperija

Za razliku od ostataka Otomanske imperije koja se konstatuje u „mentalnom sklopu“, za engleskog avanturistu i obaveštajca Futmana, mađarska kultura se prepoznaje u „snobizmu s one strane Dunava“.<sup>280</sup> Dolazak u Pančevo, za Futmana znači „potpunu promenu atmosfere“. Smeštaj je besprekorno čist, svi govore strane jezike, a naročito nemački. Srbi u Vojvodini i Srbi u Srbiji, razlikuju se po mnogo čemu. Za putnika, Vojvodina je lepa, ali u njoj više nema onog ambijenta jednostavnosti i orijentalne egzotičnosti koja odgovara Srbiji. Razlika je u materijalnoj kulturi i u obrascima ponašanja, što se pripisuje pre mađarskom, nego nemačkom uticaju na Srbe. Mađari Futmana podstiču na razmišljanje o srednjeevropskoj kulturi, o površnosti buržoazije i njenim skućenim idealima, o prevaziđenosti vrednosti na kojima je bila izgrađena Austrougarska imperija. No, ovde će Futman istaći prenaplašenost, izveštačenost, potrebu da se putnik/stranac impresionira uvažavanjem i drugim postupcima koje označava kao „snobovske“:

<sup>279</sup> Videti: Klaus Rot, *Slike u glavama*, XX vek, Beograd, 2001.194.

<sup>280</sup> Isto, 250.

„Poslao sam telegram glavnom pančevačkom hotelu da bih rezervisao sobu. Portir je došao da me pozdravi. Govorio je na tečnom nemačkom i neprekidno se branio, izvinjavao. Hotel se obnavljao i nije bilo slobodnih soba. Da se znalo ranije da milostivi gospodin dolazi, drugačiji bi bio raspored. Zbog toga se veoma žali. Obezbeđena je soba u gradu. Ona nije, naravno, na nivou na koji je milostivi gospodin navikao, ali je vrlo čista. Gospođa koje je tamo je Nemica, pa će milostivi gospodin imati prilike da govori nemački sa njom. Ako bilo šta nije u redu, milostivi gospodin se odmah može žaliti.“<sup>281</sup>

Podstaknut osećajem da se našao daleko od srbijanske stvarnosti, Futman će naglasiti razliku u kulturi na dve strane Dunava: „Velika je razlika u atmosferi na dve strane Dunava. „Do maločas“, pisao je Futman prisećajući se Srbije, „na onoj obali, bio sam brat, tako su me tamo oslovljavali, najednom, postao sam milostivi gospoodin. U Srbiji su svi jednaki. Kada je kralj Aleksandar putovao seljaci u Srbiji su mu se obraćali u drugom licu jednine i ne znajući da je moguće drugačije. Ali, na severu nije tako. Ovde je ostala austrougarska tradicija. Devetnaesti vek svedoči o jakoj mađarizaciji, a Pančevo je sa polovinom nemačkog i polovinom srpskog stanovništva očuvalo imidž 'kulturnog' mesta'. Možda on slabi, ali se oseća. Važnost se još uvek pridaje poreklu i imanju, a odmah se pretpostavlja da Englez mora imati jedno ili drugo, bar dok se ne dokaže suprotno. Mada, snobizam postoji svuda u svetu i u svakoj klasi, i mada, u Engleskoj svi posle pedesete postaju snobovi kao što je to slučaj sa obrazovanim Amerikancima i svim ženama koje sam upoznao, osim dve, mislim da snobovi ipak izlaze iz mode.“<sup>282</sup> Po tom pitanju, Mađari nisu odmakli. Kad god se pomene mađarska tradicija, odjekuje snobizam“.<sup>283</sup>

Dok engleski putnici, konstrukt turskog nasleđa grade na stereotipima poput: primitivizma, prljavštine, zaostalosti, brutalnosti, Austrija ostaje prekrivena predrasudnim teretom srednjeevropske malograđanštine. Tu malograđanštinu Futman neće zapaziti samo u snobizmu kao modelu ponašanja ili imperativu traženja visokog porekla i imovinskog statusa, već će je prepoznati u masivnom nameštaju, pretrpanosti i brojnim policama na ormarima pančevačkih kuća. Opsednutost čistoćom, uredni toaleti i mermerne kade, miraz i odbojni stav prema strancima čije poreklo nije poznato,

---

<sup>281</sup> Isto, 248.

<sup>282</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, 249.

<sup>283</sup> Isto, 250.

upotpunjuju mozaik stereotipne predstave o „austrougarskom kulturnom uticaju“. Razmišljajući o snobizmu, površnosti, mađarskoj tradiciji i Mađarima u Jugoslaviji, Futman sluša razgovor između vlasnice kuće u kojoj će provesti nekoliko dana i sluge koji nosi njegov prtljag. U prvi mah, nije bio siguran jesu li ovi bili Mađari, Nemci ili Srbi, pripisujući ovu nejasnoću jakom pečatu mađarizacije, koji je, čini mu se, ostavio kulturne tragove na Srbe, Nemce i Jevreje.<sup>284</sup>

Ušavši u sobu, Futman zapaža čistoću, red i do tada neprimećenu pretrpanost nameštajem i brojnim neukusnim, čak ružnim sitnicama. U mračnoj sobi sa teškim, tamnim draperijama iznad masivnog kreveta isticale su se slike žena različite starosti i različitih kostima, uredno, precizno i simetrično poređane. Putnik to prepoznaje kao „austrougarski stil“, materijalnu refleksiju potrebe za isticanjem, artificijelnim bogatstvom i „srednjeevropskim neukusom“. Prvi utisak o uređenosti, logičnosti i čistoći, povlači se pri pogledu na sobu ispunjenju predmetima koji nemaju upotrebnu vrednost. Kitnjasti predmeti koji su izgubili funkciju, asociraju ga na način života koji je favorizovala jedna imperija i koji se još uvek neguje uprkos njenoj propasti. Tu ona postaje slična Otomanskoj imperiji – plemenitom gospodinu koji nestaje sa istorijske pozornice jer „moderno vreme“ postavlja imperativ poštovanja novih vrednosti i principa, poput tačnosti, upotrebne vrednosti, brzine i ambicioznosti.

„Pokazali su mi sobu. Bila je beprekorno čista, ali pretrpana koještarijama. Krevet je zauzimao više od pola prostorije. Na prozorima su bile tamne, teške zavese. Pažnju mi je privukla slika iznad kreveta. Oko pedeset žena i devojaka, čije su godine varirale od sedamnaeste do pedesete, a u sredini jedna sredovečna, delovale su uvaženo i svečano.“<sup>285</sup>

Tu „uvaženost“ i „svečanost“, uobraženost, prenaplašenost Futman pripisuje delovanju mađarizacije koju će na kraju predstaviti kao oličenje ispraznosti i malograđanske trke za dobrom udajom i debelim mirazom. Kroz naraciju o pančevačkom lekaru Feheru, pisac personalizuje Mađare u Vojvodini. Doktor Feher živi u velikoj kući sa urednom baštom. Nizak je, uredno obrijan, njegova glava je okrugla, a kosa seda. Feher sedi za pisačim stolom iznad kojeg se nalaze slika Madone i portret mađarskog konjičkog

<sup>284</sup> Isto 253.

<sup>285</sup> Isto, 251.



oficira. Mešavinom nadmenosti i paranoje nastoji da odbije razgovor sa putnikom.<sup>286</sup> No, poznanstvo sa njegovom ćerkom, otkriće ispraznost i prevaziđenost mađarskog snobizma, koliko i i provincijalizam od kojeg uporno beže. Feherova ćerka želi da pobjegne iz Pančeva i izbegne udaju u Beogradu, ne bi li se domogla Budimpešte, ali budućem suprugu Pišti, njena porodica će to morati da plati visokom materijalnom naknadom - mirazom.<sup>287</sup> Neprijatno osećanje kojeg nije mogao da se oslobodi u kući ovih ljudi, kod Futmana rađa želju da pobjegne. To bekstvo se završava na obalama Tamiša gde odlazi na kupanje, posmatra bučne guske i patke u igri, pitajući se je li gospođici Feher poslao odgovarajuću bonbonjeru. Nekoliko dana kasnije, Futman sreće mađarskog grofa, nastojeći da mu da do znanja kako je Engleska javnost indiferentna prema Mađarima u Vojvodini i nekadašnjim zemljoposjednicima na čija su imanja došli kolonisti raspoređeni u skladu sa agrarnom reformom.<sup>288</sup> Dok saopštava da su Srbi sada narod „u porastu“, njegov odnos prema Mađarima postaje praktičan i politički pomirljiv.<sup>289</sup> Putujući dalje na sever, Futman oseća sve izraženije prisustvo zastarelih i prevaziđenih predmeta, odnosa i ideja. Slično smeštaju u Pančevu i onaj u Subotici, sastoji se od ogromnih prostorija i nefunkcionalnog nameštaja. Centar grada zauzima gotvska arhitektura građena prekasno, oblikujući ambijent u kojem štrče ogromne, nefunkcionalne zgrade, ružnih boja kako to biva kada se grade plagijati. Ulice su prostrane, ali krivudave, a čitav grad odaje utisak velikog sela.<sup>290</sup>

„Nisam imao sreće u prvih dva hotela, ali u trećem sam sobu platio stotvadeset dinara. Bila je to ogromna cena, ali i ogromna soba sa dva ogromna kreveta u viktorijanskom stilu i dve ogromne komode i dupli umivaonik, bokal i ogromni lavor kao iz vremena kada su ljudi zvali poslugu da ih puni“. Tu je bila ogromna peć na drva, francuski prozori koji su se teško otvarali i tamne, teške draperije koje je bilo teško razvući.“<sup>291</sup> Poput onih u Pančevu, portiri su ga oslovljavali sa „milostivi gospodine“, obraćali se rečenicama punim formalnosti, klanjali se, zahvaljivali i izvinjavali.

Futman je imao dve preporuke; jednu za posetu gospodinu Rotu i drugu grofu Komorniju koji je živeo nekoliko milja izvan grada. Mimoišavši se sa gospodinom

---

<sup>286</sup> Isto, 254.

<sup>287</sup> Isto, 255.

<sup>288</sup> Isto, 264-265.

<sup>289</sup> Isto, 266.

<sup>290</sup> Isto, 260.

<sup>291</sup> Isto, 259.

Rotom, Futman polazi na put izvan Subotice, kod grofa Komornija koji živi u, ogromnoj kući oko koje je podignut visok zid, a ispred nje bašta, ili mali park. Delovalo je kao da u kući ne živi niko. Malter je otpadao, a drveće nekontrolisano raslo sve bliže objektu u kojem se živelo.<sup>292</sup> Spolja, sve ostavlja utisak starosti i zapuštenosti, a iznutra snobizma i dekadencije.

Grof Kormorni me je čekao u predvorju. Izvinjavao se jer nije poslao auto po mene. Bio je visok čovek od pedesetak godina, grbav, kratke sede kose i ozbiljnog pogleda. Hodao je kao neko ko je navikao na jahanje. Odveo me je u dnevnu sobu i upoznao sa gospođama. Bila je to ogromna soba, vrlo mračna, zaklonjena drvećem. Rekao bih da je nameštaj kupljen kada je izgrađena i kuća, pre šezdesetak godina“.<sup>293</sup> U dnevnoj sobi je sedelo još pet žena: Kormornijeva majka, dve tetke i dve sestre. Grof je delovao mnogo mlađe od sestara. „Sve su nosile staromodnu, crnu odeću. Bile su nalik onim staricama koje žive u malim engleskim provincijama i posvećuju se dobrotvornom radu.“<sup>294</sup> Ubrzo su prešli za sto, a zatim, Futman primećuje i sluge koje nose bele rukavice i seda pored Kormornijeve majke koja je čak dva puta posetila Englesku i premda starija od osamdeset, jedina bila puna duha i raspoložena za razgovor. Međutim i razgovor sa njom će Futmanu otkriti snobizam, težnju za pripadanjem viskokom društvu, ideju sopstvene veličine i privrženost vrednostima čije je vreme prošlo.

„Očigledno sam pao u njenim očima kada je shvatila da ne poznajem kraljevsku porodicu. Ipak, i dalje je bila ljubazna prema meni. Bilo joj je drago što sam poznavao Budimpeštu. To je mnogo bolje mesto od Beča, rekla je. Ljudi su iskreni, ne onako izveštačeni kao Austrijanci. Mađari bi danas bili u drugačijoj poziciji da nisu verovali Austrijancima. Ali i Budimpešta se danas kvvari. Isto je svuda u svetu: loše vaspitanje, niski društveni slojevi, a nacije koje to neguju se sada penju na vrh. Nema više onog pravog odgoja, osim u, dodala je ljubazno, Engleskoj.“<sup>295</sup> Futmanu se čini da je sav razgovor tekao samo između njega i stare gospođe, a kada bi neka od sestara progovorila, bilo je to o potrebi da se ima radio, mada je skup. Grofu Kormorniju je bilo neprijatno i kao da je samo čekao da se ručak završi. Kada su ustali, grof odvodi Futmana u svoju sobu koja je, „kao i ostatak kuće, zidovi, podovi i nameštaj, mračna,

---

<sup>292</sup> Isto, 261.

<sup>293</sup> Isto, 262.

<sup>294</sup> Isto, 262.

<sup>295</sup> Isto, 263.

smeđa“.<sup>296</sup> Grof je se žali na jugoslovenske vlasti i na agrafnu reformu. Njegovo imanje, naravno, bilo je ekspropisano i ostalo je malo nade da će mu oduzeta imovina biti nadoknađena. Zemlja je podeljena Srbima, a mađarski seljaci nemaju ništa od toga. Učinio je za njih šta je mogao: zadržao sluge i zaposlio ljude da mu održavaju baštu, ali sada nema novca i ne može ih plaćati dovoljno.

„Postoji samo jedan lek za probleme u Vojvodini. Mađari se moraju vratiti“, rekao je. Otvorio je fioku i dao mi papir koji je ispisao vlastitim, dečjim rukopisom. 'To su činjenice', dodao je. Zapisao ih je čim je čuo da dolazim. Kada se pojave u mojoj knjizi, izazvaće interesovanje u Engleskoj. Englezi će shvatiti za šta se Mađari zalažu. Bio je tu Dejili Mejl. Engleska je jedna od velikih sila i stoga će, verovao je, biti na strani pravde“.<sup>297</sup>

Dok je grof govorio, Futman se osećao kao da je došao na ručak pod lažnim izgovorom i pokušao da mu objasni indiferentnost engleske javnosti u odnosu na probleme Mađara. „Slušao me je, bez komentara i predao mi papir. 'Svejedno', voleo bih da pročitate šta sam napisao. 'Svakako ću to učiniti'. 'Možda ćete imati neke koristi od toga'. 'Moja knjiga nije te vrste, uostalom, zar nećete imati probleme sa vlastima.' Nije me briga. Ne mogu učiniti ništa gore od onoga što već jesu.“<sup>298</sup> Pozdravivši se sa damama, Futman izlazi kroz prostrani hodnik i rukuje se sa grofom. Seda u taksi i posmatra grofa kako stoji u svojoj zarasloj, tmurnoj bašti. Zapitao se, ne prolaze li bolje oni koji se mire sa situacijom. „Pomislio sam na Esad Bega među svim onim cvećem u svojoj bašti četiri stotina milja daleko na jugu. Esad je znao da je on sam anahronizam i priznao to. Ali, Kormorni nije i neće to priznati“.<sup>299</sup> Futman zatvara govor o Mađarima zaključkom da su postupci jugoslovenskih vlasti zaista za opravdanu kritiku, ali i da je napeta atmosfera u Vojvodini, zapravo rezultat uzajamne netrpeljivosti između Mađara i Srba: „Atmosfera je zagorčana uzajamnom netrpeljivošću između Mađara i Srba. Gorčina ostaje zbog zabrinutosti Srba zbog mađarskog iredentizma“.<sup>300</sup> Međutim, Futman sumnja da zaista postoji toliko iredentizma u Vojvodini da bi to zaista trebalo

---

<sup>296</sup> Isto, 263.

<sup>297</sup> 264.

<sup>298</sup> Isto, 265.

<sup>299</sup> Isto, 266.

<sup>300</sup> Isto, 266.

da izazove nemir u Beogradu. „Malo je onih koji su ostali kao grof Komorni, a oni imaju dovoljno posla oko svog imanja.“<sup>301</sup>

Uprkos, balkanizaciji koja deluje na odnose između Srba i Mađara, na mađarske grofove i beogradsku administraciju koja svojim delovanjem uglavnom postiže kontraefekte, Futman ne strahuje od eventualne ugroženosti Jugoslavije pred ekonomski moćnim plemićima, „jer vreme tih imperija je prošlo.“<sup>302</sup> „Više je Srba nego Mađara u Vojvodini. Srpska populacija je u porastu, a mađarska u opadanju.“<sup>303</sup> Ovako uspostavlja diskurzivnu vezu između Otomanske imperije i Austrougarske monarhije; obe su imale svoje civilizacijske uspone, a obe nestale pred naletom modernosti. Sadašnjost pripada „mladim narodima“, kojima stabilni Okcident želi da pruži sve mogućnosti razvitka. Od njihove spremnosti na saradnju, jednih sa drugima zavisi hoće li balkanizacija nastaviti da deluje ili će sloboda za Balkan značiti novu nadu. Orijent i srednja Evropa su prošlost; sadašnjost pripada odnosu između Balkana i Zapada.

#### Ruske izbeglice na beogradskim ulicama

Jedan od rezultata Prvog svetskog rata bilo je stvaranje prve socijalističke države koje je dovelo do paralelnog postojanja kapitalističkog i socijalističkog ekonomskog sistema u posleratnom svetu. Najveću opasnost od promene međunarodnih odnosa, Velika Britanija je videla u Sovijetskom Savezu, a zbog straha od širenja komunizma njenim zvaničnicima se činilo kako bi jačanje Nemačke moglo poslužiti kao bedem protiv komunizma. Pobeda Oktobarske revolucije prouzrokovala je promene u sistemu međunarodnih odnosa. Iznutra, dovela je do dubokih klasnih promena i pojave talasa izbeglica. Na beogradskim ulicama to su bili prizori izbeglih Belih Rusa.

---

<sup>301</sup> Isto.

<sup>302</sup> Isto, 266-267.

<sup>303</sup> Isto, 267.

„Stari oficiri prodornog pogleda hrabro koračaju ulicama. Na njima su tanke košulje i ordenje sv. Đorđa. Oni nikada ne prose, iako su gladni, a nema tužnijeg prizora od gladnog Slovena“, piše Spender.<sup>304</sup>

Ovi prizori ga asociraju na krvave predstave ratova i revolucija koji dolaze sa Istoka Evrope i prete mašući zastavama boljševizma.<sup>305</sup> Užasavanje putnika nad svim što budi asocijacije poput: siromaštva, krize, smene jednog političkog režima drugim, ojačano je okončanjem jednog konflikta svetskih razmera i pretnjom novim svetskim ratovima, prevratima na ideološkom i ekonomskom planu koje je signalizirala međuratna ekonomska kriza. Kao da bi se čitava Evropa mogla pretvoriti u izgladnelog prošnjaka. Siromašni i gladni, Beli Rusi učestvuju u beogradskoj svakodnevici. Lena Jovičić ih prepoznaje na pijaci, gde prodaju kobasice i jaja i, u glavnoj beogradskoj ulici kao prodavce novina.<sup>306</sup>

Posmatrajući izbeglice, Dadli Hitkot zaključuje da je reč o posebnoj ratničkoj vrsti. Na njihovim licima, reflektuju se „izdržljivost, ponos, „fizička i duhovna snaga, odlučnost“: sve što je za autora oznaka „slovenskog duha“. <sup>307</sup> Taj duh, Hitkot tumači kao osobine Feniksa, sposobnog da se žrtvuje i preporođen oživi, te oblikuje ruski karakter kroz stereotipe o pokornosti, istrajnosti u patnji i mirenje sa sudbinom.<sup>308</sup>

Invazija panslavističkih koncepata, od Herderove tvrdnje da slovenski narodi zahvataju veći prostor na zemlji nego u istoriji, uvode slovenstvo u povest Evrope, što odjekuje u uverenju o velikim i neostvarenim mogućnostima o ujedinjenju svih Slovena na osnovama demokratskih načela. Herderov koncept izaziva interesovanje Okcidenta i odatle se širi među istočnoevropskim narodima. Kao i balkanstvo, ono budi interesovanje Zapada, ali nešto drugačijeg karaktera. I dok je Spender dirnut i užasnut, Dadli Hitkot je fasciniran „izdržljivošću“, i „pokornošću“, ruskog karaktera, pripisujući sima mudrost „starog naroda“. <sup>309</sup> Ali, mudrost i starost nisu predstavljene kao

<sup>304</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 1925. 118.

<sup>305</sup> Isto, 118-119.

<sup>306</sup> Lena Yovitchich, *Pages from Here and There in Serbia*, 1926. 82.

<sup>307</sup> Dudley Heathcote, *My Wanderings in The Balkans*, 1926. 220.

<sup>308</sup> Isto, 220.

<sup>309</sup> Dudley Heathcote, *My Wanderings in The Balkans*, 221.

balkanska osobina, te je Balkan samo prošaran ovim osobinama kao što je prošaran i tragovima drugih kultura, poput Beograda na čijim su ulicama ruske izbeglice samo još jedna komponenta heterogenosti.<sup>310</sup> Okcident iz ovog ugla nameće Balkanu „rusko-slovensko“ kao „hrabro“ i „uzvišeno“, postavljajući balkanstvo u inferiornu poziciju poluostrva sa polu-identitetom. Podsetimo da je Velika Britanija dugo čuvala turski uticaj na Balkanu kako bi sprečila ruski uticaj. Širenje ovog uticaja bilo bi jednako širenju straha i značilo bi slabljenje Velike Britanije. No, iako se rusko-slovensko i balkansko-slovensko u engleskim putopisima razlikuju, Rusi su u javnom diskursu Velike Britanije i Sjedinjenih Država predstavljani kao istočnjaci Evrope, dovoljno divlji da bi putnik mogao da dovede u pitanje njihovo „srodstvo“ sa Evropom, što je verovatno imalo uzroke u istorijskoj činjenici da se Rusija uprkos Krimskom ratu širila na Daleki Istok. Njeno širenje na Istok, pobuđivalo je strepnju Zapada. Govor o „slovenskom“ prilikom opisa ruskih izbeglica dotiče predstave „veličine“, „širine“, „snage“/“sile“, dok je govor o slovenskom u sklopu balkanističkog diskursa, u vezi sa „malim narodima“, češće „malim porobljenim narodima“, „malim južnoslovenskim narodima“; to je, dakle, razlika između „velikog“ koje propada, usled neumitnih političkih tokova, novih trenodova koji moraju sprečiti njihovo širenje i „malog“ koje je u usponu, jer im velike sile kakve su Britanija i Francuska taj uspon omogućavaju. Takve predstave o uzvišenosti i dostojanstvu ostavljaju traga na balkanske narode javljajući se u pokretima, književnim i drugim ostvarenjima kroz ideal slovenstva kao identiteta kojem treba težiti na putu ka samoodređenju. Engleski putnici Rusima dopuštaju slovenstvo, a slovensko postaje deo političke istorije Evrope, iako kao da ne zavređuje dublje istorijsko proučavanje zbog viševekovnog mešanja sa „azijskim elementom“.<sup>311</sup> Azijski element je prisutan u zadimljenim noćnim barovima gde Rusi daju oduška svojoj „sentimentalnosti“, „melodramatičnosti“ i „vitalnosti“ koja može hipnotisati putnike sa Zapada kada se začuje „strastveni zvuk uz koji Rusi igraju, sposoban da putnika odvede na imaginarno putovanje u daleke stepe“.<sup>312</sup> Futman će nešto slično, ali „opasnije“, „misterioznije“ i „sumnjivije“ osetiti u Kabareima, ne među Rusima, nego Ruskinjama koje čuvaju naočiti Kozaci obučeni u svilene, raznobojne

<sup>310</sup> Prisutnost problema „slovenstva“ i „slovenskog karaktera“, ovde se samo konstatuje jer će biti detaljno razmatrano u poglavlju o političkim mitovima Orijenta i Okcidenta.

<sup>311</sup> Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, XX vek, Beograd, 1999. 226.

<sup>312</sup> Heathcote Dudley, *My Wanderings In The Balkans*, London, 1926. 219.

košulje, i koje se upuštaju u avanture sa putnicima iz Austrije, Engleske i Amerike. U glavnoj beogradskoj ulici nalazio se „Kazbek“, noćni klub gde je svirao orkestar balalajki, a deo u kojem su se služili piće i hrana imao je i mali podijum za ples. Kazbek je bio popularan u Beogradu, jer su u njega mogli dolaziti Srbi i drugi stranci, koliko i Rusi. Posebnu atrakciju činile su Ruskinje, s obzirom da „Mađaricama iz političkih razloga nije dopušteno da igraju u kabareima, a Jugoslovenke nemaju talenta za noćni život“.<sup>313</sup> Večeri provedene sa Ruskinjama, Futmanu služe kao ilustracija o postojanju pravog „noćnog života“ i u jugoslovenskoj prestonici. Noći u Kazbeku za Futmana su poput onih koje bi zalutali i zbunjeni, verovatno devetnaestovekovni evropski putnik proveo u haremu, negde na Dalekom Istoku, gde ga robinje željno iščekuju.

„Kazbek je bio pun te večeri. Pridružile su nam se dve Ruskinje i odmah sam znao da će to biti duga noć. Ruskinje ne vole da idu u krevet same i nikome u društvu to neće dopustiti“.<sup>314</sup>

Futmanova reprezentacija Rusa kreće se između predstava o „sumnjivosti morala“ kada se kreće u noćnim barovima koji, činilo mu se, „deluju jezivo ako je posetilac sam i trezan“ i „plemenitosti“, ruskih grofova čijeg se snobizma treba čuvati. To distanciranje nije u vezi sa slovenstvom, niti sa nekom specifično ruskom osobinom nego sa njegovim kritičkim stavom u odnosu na koncept superiornosti pojedinih socijalnih slojeva. Futman je uvek odsedao u hotelu „Rojal“ jer je on bio „nekako balkanski“, kao mesto ukrštanja mnogobrojnih identiteta. Među osobljem poznao je pripadnike različitih nacionalnosti, a svi oni imali su po jednu središnu stereotipnu osobinu kojom ih putnik diferencira: uglađenog liftboja Hrvata koji je uvek davao komplimente putnikovim manirima; glavnu sobaricu četvrtog sprata, Nemicu, koja ga poštuje zbog tačnosti u plaćanju; dečački znatiželjnog konobara Srbina koji ga podmićuje čajem, kako bi doznao tračeve o engleskom fudbalu; dobrodušnog i informisanog „Prečanina“ za šankom koji podseća na lorda Rotermera, ali među njima istaknuto mesto dobija ruska grofica koja drži kiosk sa novinama u holu Rojala. Ruska grofica ponosno je prodavala novine na kiosku, ulazeći u „komplikovane kalkulacije kako bi razmenila

<sup>313</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, London, 1935. 227.

<sup>314</sup> Isto, 225.

deset dinara“. U njenoj pojavi ima nečega od kompleksnosti, od složenosti plemstva koja se graniči sa kičem. Bila je istaknuta među Belim Rusima kao organizatorica akcija za prikupljanje pomoći ruskim izbeglicama. „Socijalni problem“ koji Futman nije uspeo da reši bio je, da li šest meseci svakodnevne kupovine novina kod grofice mogu biti dovoljan razlog da joj se na nekoj od tih dobrotvornih svečanosti pokloni.<sup>315</sup> Iako snobizam prepoznaje kod mnogih i ova osobina mu lično smeta, ona se u delu predstavlja kao granica koja deli Srbe i njihove Druge. Tu distancu Futman oseća među ruskom buržoazijom i njihovim plemstvom koje danju ulazi u komplikovane kalkulacije, a noću se pretvara u strastvene pijanice i dame željne provoda.

Na političkom planu, Futman neće propustiti da uputi opasku na račun nesrazmere između srpskog rusofilstva i podcenjivačkog odnosa ruskih izbeglica prema Srbima, umesto zahvalnosti, a to će biti još jedan doprinos predstavi uvek prisutne balkanizacije koja vreba tamo gde se putnik najmanje nada – u školskim klupama, a kao uverenost o moći i izabranosti naroda. Za njegovog ruskog sagovornika, Srbi su megalomani koji veruju da su sve drevne knjige napisane srpskim jezikom.<sup>316</sup> Dok putuje u društvu ruskog učitelja, nastoji da sazna nešto o ruskoj predstavi o Srbima i prenosi razgovor koji je vodio sa njim:

„Dobra je ovo zemlja, rekao sam (mu).

’Dobra je zemlja, ali ne i ljudi’

’Ja ih volim’, ponovih mu. ’Mnogo ih volim’.

’Megalomani su’. (Nastavlja ruski učitelj)

’U kom smislu?’

’Svi su oni megalomani. Čak i deca. Učio sam ih istoriji Biblije na svojim časovima i govorio im o svetom Pavlu. Pominjao sam neke zanimljivosti o starogrčkom jeziku. Pitao sam razred na kom jeziku su ispisani (antički) spomenici. Niko nije znao. Zato sam ih pitao znaju li koji je bio jezik trgovine i kulture čitavog Istočnog Mediterana u to vreme, na kom jeziku su nastala najveća dela književnosti i filozofije, još uvek slavna u civilizovanom svetu. Jedan mali je podigao ruku i rekao ’na srpskom’.<sup>317</sup>

---

<sup>315</sup> Isto, 199-200.

<sup>316</sup> Isto, 190.

<sup>317</sup> Isto, 191.



Premda se Rusi ne dovode u direktnu vezu sa procesom balkanizacije, neki aspekti ove opasne sklonosti, uočavaju se i kod njih. Ideologija širenja sveslovenstva i ideal stvaranja jedne velike slovenske države, naizgled se suprotstavljaju balkanizaciji shvaćenoj kao sklonost ka fragmentaciji i separatizmu, mada mazohističko trpljenje, pripadnost „ratničkoj vrsti“, izdržljivost, a nadasve sposobnost da se očuva „mladalački duh“, „biva uvek iznova rođen“, „očuva vitalnost“ prepoznaju se i na Balkanu, i to, kao što ćemo videti, osobine koje proces balkanizacije čuvaju i u dvadesetom veku.

### Nemci u Srbiji

Svaki oblik političke homogenosti, u sebi ili izvan sebe ima neprijateljsku drugost koju mora da isključi. Ta neprijateljska drugost za Veliku Britaniju bila je Nemačka, koja je težila da uspostavi romantično kako bi idealizovala srednjovekovnu carsku veličinu i naglasila božansku milost u očuvanju vodećeg sloja društva. Jačanje snažnih nacionalnih pokreta i klicanje ratu, osećanje jedinstvenosti nacije, euforično iščekivanje rata obuzimali su Nemačku početkom dvadesetog veka.<sup>318</sup> Između dva svetska rata dolazi do krize kapitalizma kada u sve većem broju zemalja fašisti osvajaju vlast. Najpre u Italiji, 1922. godine, potom u nizu drugih država dolazi do uspostavljanja fašističkih i profašističkih diktatura, a posle 1933. godine kada nacisti osvajaju vlast u Nemačkoj, fašističke države Nemačka i Italija otpočinju sa agresijama u Evropi, koje će dovesti do Drugog svetskog rata. Između dva svetska rata, među evropskim državama samo su Britanija, Francuska, Belgija, Čehoslovačka i još nekoliko zemalja očuvale parlamentarni sistem, dok su u ostalim evropskim zemljama već uspostavljeni autokratski režimi. U Velikoj Britaniji se javlja strepnja od nemačke euforije, ona je doživljena kao izazov, teatralizuje se i pre naglašava kroz figure namrštenih neprijatelja Evrope. Ovakve reprezentacije dijaboličnog neprijatelja-Nemca, nosio je engleski putnik kao neizostavni deo putne torbe svoje imaginacije. Prisustvo Nemca na Podunavlju Srbije je uznemirujuće, pre zbog opšte društvene tenzije koja je tražila spoljašnjeg neprijatelja, nego zbog brige za novostvorenu balkansku državu. Još u edvardijanskom periodu, otpor prema nemačkoj kulturi biva teatralizovan kroz

---

<sup>318</sup> Kristijan fon Kroko, *O nemačkim mitovima*, Svetovi, Novi Sad, 2001. 85.

komedije o agresivnom neprijatelju varvarskih osobina na koju se između dva svetska rata, nadovezuje engleska reprezentacijama komične Nemačke.<sup>319</sup> Te reprezentacije mogu pokazati kako se u drugoj sredini reflektuju problemi doneti iz sopstvenog političkog okruženja i kako retorička balkanizacija „radi“ u trenucima kada se engleski putnici susretnu sa glavnim označenim neprijateljem na prostoru koji nosi teret liminalnosti. Refleksije o odnosu između Nemaca/Germana i Jugoslovena/Balkanaca, javljaju se u dva oblika: projektovana strepnja za balkanske narode i strepnja od potencijalne snage tih balkanskih naroda da ovladaju starim civilizacijama.

Rebeka Vest koristi lik Nemice Gerde, paradigmatičnog, invazivnog, opasnog Drugog, metafore kulturne sterilnosti, materijalizma, snobizma, površnosti i nadolazećih konflikata u Evropi.<sup>320</sup> Gerda je predstavljena kao oličenje germanske bezosećajnosti; njenu pojavu Rebeka Vest interpretira iz ksenofobične pozicije, projektujući strah od dominacije Nemačke nad Britanijom na strah za opstanak Jugoslavije. Gerda je opasnost po svoju okolinu, kao što je Nemačka opasnost po Jugoslaviju. Ona je teatralizovani, opasni neprijatelj čiji sistem vrednosti može da ugrozi Srbiju.<sup>321</sup> Na železničkoj stanici u Beogradu, R. Vest upoznaje Gerdu, opisujući je kao „tipičnu Nemicu“.

„Pod bezbojnim svetlom koje je dopiralo sa svodova čekala je Konstantinova žena Gerda, stasita sredovečna osoba, po izgledu tipična Nemica, bujne, ali bezoblične svetle kose i sivih očiju, tako svetlih i prozirnih da su izgledale gotovo slepe, prazne niše stvorene da ih ispunjavaju zanos. Nosila je siv kaput, suknju i mali šešir po nemačkoj modi, i među tamnim, užurbanim ljudima, stajala je kao da crpe zadovoljstvo iz svog karaktera, iz svoje nadmoćne različitosti.“<sup>322</sup>

---

<sup>319</sup> J. B: Priestley, *The Edwardians*, London, 88.

<sup>320</sup> Rebeka Vest je bila jedna od prvih liberalno nastrojenih zapadnoevropskih intelektualki koja je shvatila opasnost koja se krila iza prividne stabilnosti svetske civilizacije. Međutim, njena zaoštrena antifašistička orijentacija dovela ju je do ideološke isključivosti koja je uočljiva i u putopisu *Crno jagnje i sivi soko*. Posle Prvog svetskog rata, u jednom pismu Nemce je nazvala „gnusnim narodom koji treba staviti pod nož“. Up. Svetozar Ignjačević, *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu*, 1994. 66.

<sup>321</sup> Rebecca West, *Crno jagne i sivi soko*, 352-352.

<sup>322</sup> Isto, 352.

Nastavljajući da opisuje Gerdu, putnica se pita šta je to što joj kod ove Nemice smeta, šta je toliko iritirajuće da je gotovo nemoguće gledati je. Gerda se pozdravljala sa putnicom i njenim mužem, čineći to „kao da su na nekoj čajanci u Hamburgu ili Berlinu, uz jednu posebnu notu koju niko ko nije Namac ne može da definiše. To nije veličanstvenost; čak i najmanji trag nekih velikih manira bio bi smatran apsurdnim. To nije ni jednostavnost, jer zahteva odabran nameštaj, odeću, hranu. To nije ni odmerenost francuske buržoazije, jer se ona zasniva na uverenju da čovek mora biti sabran i raditi hladno i uporno da bi postigao majstorstvo u svom poslu...“<sup>323</sup>

Rebeka Vest će ubrzo otkriti iz čega Gerda crpe osećanje nadmoćnosti. U Gerdi nije bilo ničeg preteranog, čini joj se da postoje samo ciljevi koje poštuje grupa, poput doslednosti i trezvenosti. Tu postoji pozitivan elemenat, impresivan u svojoj pozitivnosti, koji sve te negativnosti sjedinjuje u jednu dinamičnu celinu, ali teško joj je da utvrdi u čemu se on sastoji.<sup>324</sup> Sažimajući te pozitivne elemente, putnica oseća kako je uznemirava Gerdina gotovo opsesivna potreba za naglašavanjem trezvenosti. Na jednoj strani, kao da je ova Nemica dobro blefirala ulogu onoga ko je uspeo da preuzme jednu od glavnih osobina kojom je Velika Britanija laskala sebi samoj – trezvenost. Letimično pogledavši naslov knjige „Obred lečenja“, Pejšns Kemp koju je R. Vest držala u rukama, Gerda se osmehnula na način koji je smetao jer je bio pun „sažaljivog prezira“. Naglasivši da nije zainteresovana za okultno i mistično, Gerda je dala do znanja da je iznad nekakvih balkanskih „tričarija“ i engleske zanetosti običajima egzotičnim narodima ili pomodnom „misticizmu“.<sup>325</sup>

„Gerda nastavi da se smeši, kupajući se u zadovoljstvu pri samoj pomisli na svoju nadmoć nad gospođicom Kemp i njenim poetskim fantazijama, nad mojom lakovernošću. (...) Okrenula se od mene, a njen osmeh uzlete iznad nas: mogla sam da vidim njen duh narastao od onog što je smatrala mojom ludošću; ludošću gospođice Kemp i gospode Faber, kako se uzdiže i širi sve dok nije ispunio čitav prostor pod

---

<sup>323</sup> Isto, 353

<sup>324</sup> Isto.

<sup>325</sup> Isto, 353.

svodom železničke stanice. Neomeđen ikakvim osećanjem realnosti, nije imao nikakvog razloga da to ne čini“.<sup>326</sup>

Kao da je Gerda osvojila jedan od stubova engleskog nacionalnog mita – trezvenost, a potom se usudila i da se tome zadovoljno nasmeje. Njen duh koji se „neomeđen ikakvim osećanjem realnosti širio“, paradigmatičan je, kada se uzme u obzir nemačka politika i mitologija koju je sledila. Kao što je nacistička Nemačka koja je pretila Evropi i čitavom svetu, nastojala da neometano proširi svoje granice, bezgranično se širio „prazni“ duh Nemice Gerde, sa visine se smejući jednoj engleskoj putnici koja je na Balkanu tražila kolevku čovečanstva. Ono što putnici smeta jesu Gerdina suzdržanost, nepokolebljiva uverenost u vlastitu superiornost, iracionalno uzdizanje vlastitog i nipodaštavanje drugih. Sve što je Rebeka Vest doživljavala u vezi sa nadolazećim konfliktima i nacizmom u Nemačkoj našlo je mesta u „analizi karaktera“ jedne Nemice koja je živela u Beogradu. I do kraja putopisa, Gerda će smetati putnici, jer će uvek biti prisutna, uvek ometati političke razgovore koje autorka dela nastoji da vodi, kao što je bar na trenutak, Nemačka u nastojanju da postane velika, uzela reč Velikoj Britaniji. Ona će ostati paradigma nadolazećeg rata i odraz ksenofobije Rebeke Vest.

Strah za „male zemlje“, kojima je pretila opasnost od nemačke invazije, bila je projektovani strah od osvajačkih potencijala Nemačke; od njene potencijalne opasnosti da postane „Velika Nemačka“. U delu Rebeke Vest koncentrisana je germanofobija koja se gradila u prvoj polovini dvadesetog veka. Kada su okončane nestabilne dvadesete i tridesete godine, kao da su putnici samozadovoljno zaključili da je sva međuratna strepnja bila opravdana. Paradoksalno, rat je dao oduška; rat je staroj imperiji dokazao da je uvek u pravu. Ali, problem nije bio samo u „vajmarskom ekspanzionizmu“ zasnovanom na mitu o arijevskoj rasi, nego u potrazi za eksternalizovanim neprijateljem na kojeg će društvo zahvaćeno krizom gledati s prezirom i upirati prstom, dok se ruše stare vrednosti. Pre Velikog rata, smišljane su priče, pisani romani i izvođeni pozorišni komadi o nemačkoj invaziji, a panična germanofobija bila je najprisutnija kod srednje klase koja je osećala „invaziju“ na celokupan sistem vrednosti koji ju je čuvao. Rastuća tenzija između Velike Britanije i Nemačke bila je preludijum neizbežne borbe između dve nacije, jer neko je uvek morao

---

<sup>326</sup> Isto.

nositi „baklju imperijalizama“.<sup>327</sup> I prvi svetski rat bio je konflikt dve imperije koje oslanjajući se na paradigmu socijalnog darvinizma „dokazuju“ superiornost. Predratne generacije, vaspitavane su na reprezentacijama nemačke invazije: pozorišnim komadima o invazivnom neprijatelju, stripovima o nemačkom osvajaču i gotskim novelama koje su prikazivale gradove u plamenu, silovane žene, decu ubijanu bajonetima, sve što se moglo „čitati“ kao „osvajanje“. Dok je devetnaestovekovna invazija narativne forme osvajanja bila objavljivana anonimno, često u formi pamfleta i imala relativno mali broj zainteresovanih čitalaca, pisci dvadesetog veka su sticali slavu na ovakvim novelama. Narativ invazije postao je uobičajen, pomodan.<sup>328</sup> Strah od invazije izražavan je javno, među političarima, u novinskim člancima, na radiju. Diskurs o imperijalizmu postaje neodvojiv od germanofobije; strepnje od gubitka potencijalnog rata, od gubitka imperija; javnost zahvata panika, strah od špijunaže; novinski članci nude savete kako prepoznati špijuna na ulici, kako se zaštititi od tih imaginarnih nemačkih špijuna.<sup>329</sup>

Jedan pogled unazad, u vreme kada je prošlo nepunih šest godina od završetka Prvog svetskog rata, daje uvid u kritičnost jednog engleskog političara u odnosu na britansko teatralizovanje germanofobije, ali i odražava osećanje superiornosti nad Slovenima označenim kao „polucivilizovanom“ rasom. Putujući kroz nekadašnje austrijske krajeve, godine 1924. Harold Spender proživljava političku katarzu, snažno osećanje krivice u odnosu na Nemce koji su tokom Prvog svetskog rata stradali u Srbiji. Sećanje na Prvi svetski rat i kontakt sa stvarnim ljudima, Nemcima koji nisu samo konstrukcije donete iz sopstvene zemlje, izaziva konfuziju u Spenderovim političkim razmišljanjima. Ali, Spender putuje južnoslovenskim zemljama i piše o Nemcima u vreme kada fašizam još nije dostigao vrhunac. Tek krajem tridesetih godina Hitler je održao niz govora kojima je otvoreno postavio pitanje vraćanja nemačkih oblasti i kolonija. Spender piše pre krize koja je krajem tridesetih godina dovela do duboke zabrinutosti za sudbinu Nemaca u Austriji i Čehoslovačkoj, kao i pre no što je agresivna politika fašističkih zemalja navela Engesku da joj se energično suprotstavi. U trenutcima kada treba

<sup>327</sup> J. A. Cramb, *Germany and England*, John Murray, London, 1914. 12.

<sup>328</sup> Johan A. Hoglund, *Mobilising The Novel*. Uppsala, 1997. 151.

<sup>329</sup> Caroline Playne, *The Pre-War Mind in Britain: An Historical Review*. George Allen & Urwin, 1928. 101-102.

odabrati „egzotičan primerak“ iz jedne zemlje, pojavljuje se stranac, neprijatelj iz tek okončanog rata koji je kulturno bliži od divljeg i detinjastog Balkanca, što daleko od sopstvene sredine, političkih istomišljenika, prijatelja i porodice vodi do političke katarze, pretvarajući putopis u ispovest o političkom pokajanju.<sup>330</sup> Tim „pokajanjem“, Spender prekoračuje stvarne i simbolične granice, ogoljujući skrivenu protivrečnost apstrahovanih predstava-ideoloških koncepata na kojima počiva pretpostavka o identitetima kao stabilnim i postojanim istorijskim kategorijama.

„Preći preko Save i, iz Beograda stići u Zemun, značilo je preći iz jednog sveta u drugi. Više nije bilo prljavih ulica, neuredne kaldrme i neumivenih ljudi. Umesto neprijatnih mirisa Beograda, osećao se miris cveća iz bašti, a videla svetlost iz belih, svežih, jednostavnih i urednih kuća. Činilo se da je to bilo bekstvo iz haotičnog slovenskog mikrokosmosa u kojem se šetač na svakom koraku sapliće o suviše kamenje ili mu preti opasnost da upadne u neku od mnogobrojnih rupa koje se prostiru duž beogradskih ulica. Zašto? Zemun je nekada bio austrijski“<sup>331</sup> Spender nastavlja: „Njima je ovo delovalo jednostavno, ali je produbljivalo moje sumnje. Dok sam narednog dana putovao ovim prelepim predelima; ovim malim austrijskim selima, tako svetlim i čistim, punim malih urednih kuća sa šiljatim zabatima, shvatio sam da je ova zemlja sada pod vladavinom Slovena. Ja sam bio jedan od onih naivnih, uveren da će rat doneti pravdu Istočnoj Evropi, dati joj šansu da bude u rukama pravih vlasnika, ili bar boljih vladara, ali strašna stvarnost probudila se u meni. Shvatio sam da politički procesi i posledice rata, u mešavini a kriminalom političara i ludilom kraljeva ne daju očekivane rezultate.“<sup>332</sup>

Pravo naroda na samoopredeljenje, za koje se Spender zalagao, donelo je, čini mu se, neobične rezultate. Iako je politički princip samoopredeljenja bio „dosledno primenjivan“, došlo je do problema. „Očekivalo se da će Nemci biti robovlasnici

---

<sup>330</sup> Istraživanje biografije Harolda Spendera i druge arhivske građe nisu omogućili da saznam zašto se javilo ovako snažno osećanje „političke krivice“ u odnosu na Nemce. Spender je bio relativno istaknut britanski političar i bio je upoznat sa načinom na koji se javnost odnosila prema Nemcima. Čini mi se gotovo nemogućim da Spender nije imao priliku da se upozna ni sa jednim Nemcem pre dolaska u Srbiju.

<sup>331</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 124-125.

<sup>332</sup> Isto, 125.

Slovena, a dogodilo se suprotno.<sup>333</sup> Paradoksalno, „neuki i polucivilizovani su zavladaali.“<sup>334</sup> Spender dolazi na Balkan sa unapred stvorenim predstavama o Slovenima i Tevtonicima koji su prilikom stvarnog kontakta postali „kotao Evrope“. Podunavlje Srbije za Spendera nije bilo samo kotao u kojem su se kuvali različiti politički planovi, nego i posuda sa neobičnom mešavinom naroda i mesto izmeštanja ustaljenih slika. Dok sva engleska dnevna štampa piše o bučnim Nemcima koji se razbacuju u luksuzu, Spender iznenada u njima prepoznaje skroman i tih narod koji vredno radi, teško živi rekonstruišući Beograd koji “nikada ne bi bio obnovljen da nije tog vrednog naroda”. “Ti Nemci o kojima engleska štampa agresivno piše su nekakav izmišljeni narod”<sup>335</sup>, zaključuje putnik.

Problem se ne prepoznaje samo kao oblik stereotipizacije, nego način na koji se stereotipi i mitovi o jednom narodu koriste u političke svrhe. Stabilni i otporni, pojednostavljaju stvarnost, mada kao kulturom posredovane konstrukcije mogu postati fleksibilni i promenljivi u situacijama kada se na mesto jednog stereotipa postavlja drugi.<sup>336</sup> Dok prepoznaje institucionalizovani stereotip o Nemcu, onaj koji su konstruisale politička javnost i mediji, posebno dnevna štampa koja piše o imaginarnim Nemcima. Engleska slika o sablasnim Nemcima se pokazala kao iskrivljena, netačna. Zbunjen novim utiskom, Spender oseća poroznost sterotipa pred kulturama Balkana. Jednog jutra, sa engleskim ministrom, Spender je pošao u obilazak mesta na kojem su Nemci prešli Savu tokom Velikog rata, shvativši da se našao na groblju gde, daleko od domova “leže tela onih koji nisu imali izbor”.<sup>337</sup> Spender i Jang su odali poštovanje nemačkom herojstvu. Pitanje herojstva i spremnosti na žrtvu jedna je od dominantnih Spenderovih tema, ali nemačko herojstvo, za njega je drugačije prirode od “balkanskog”. To je spremnost na žrtvu za otadžbinu, odanosti i poverenja u politiku zemlje iz koje se potiče. Uprkos viševjekovnom kontaktu sa Balkanom, nemačka hrabrost se nije “balkanizovala”, nego je zadržala tevtonski karakter koji deli sa Britancima. Beograd je mesto na kojem Spender postavlja pitanje šta je poreklo britanskih političkih problema i koji su putevi njihovog razrešenja, jer konfuzno

---

<sup>333</sup> Isto, 126.

<sup>334</sup> Isto, 127.

<sup>335</sup> Isto, 128

<sup>336</sup> Klaus Rot, *Slike u glavama*, XX vek, 2005. 283-284.

<sup>337</sup> Harold Spender, navedeno, 127.

područje kao da pojačava strah od mogućnosti da “varvarstvo” zavlada “civilizacijom”. Šta ako Britanijom zvladaju Kelti, onako kako su nekada herojski osvojenim, nemačkim delovima Balkana zvladali Sloveni, zapitaće se Spender posle razgovora sa srpskim diplomatama.<sup>338</sup>

Videti sopstveno “kao u ogledalu”, ne znači videti ga neposredno, jasno i precizno, jer onaj koji pred ogledalom stoji, ostaje u samome sebi i vidi samo svoj odraz. Taj odraz nije neposredni momenat sagledavanja spoljašnjosti kao celine.<sup>339</sup> Prisustvo Nemca na Podunavlju Srbije postaje neka vrste filtera između Velike Britanije i Balkana jer Spender Balkan počinje sagledavati uvođenjem treće figure Drugoga. Dakle, Spender na Balkanu nalazi moguće probleme Velike Britanije, ali te refleksije su varljive, ili bar zamućene jer između njih postoji višestruki kulturni filter koji onemogućava neposredno sagledavanje drugosti: filter koji deli Veliku Britaniju i Nemačku, ali i onaj koji deli Veliku Britaniju i Balkan. U posmatranju Nemaca kao Drugih, Balkanski Drugi vrši ulogu tog filtera. Taj problem filtriranja, refleksije i razumevanja Drugoga, sve je složeniji jer Spender uvodi hijerarhijske odnose između Engleza i Iraca, smeštajući međuetničke i međukonfesionalne odnose u kontekst mitova o snazi i herojstvu Tevtonaca. Ukoliko su inferiorni zvladali superiornima, uloge su zamenjene i to navodi na preispitivanje nacionalnih mitova.

Još je viktorijanski period podelio englesko društvo na pristalice tevtonskog i anglosaksonskog mita, od kojih je drugi bio manje ili više unapređena verzija prvog. Mobilisanje tevtonskog mita, bilo je korisno kada bi trebalo poručiti da Britanija nema čega da se plaši, ili da ništa ne duguje Keltima. Ta, u osnovi, viktorijanska ideja javila se u Spenderovom putopisu 1925. godine. Verovalo se da je tevtonsko osvajanje Britanije bilo nešto više od uobičajenog osvajanja, ono je imalo značenje nacionalne okupacije, imigracije “nove rase” i njene implantacije tokom jednog i po veka.<sup>340</sup> Oslanjajući se na Tacitovu Germaniju, viktorijanci, i dobar deo edvardijanaca, verovali su u “konstitutivnost germanskih elemenata prilikom formiranja nove “rase”, jer su

---

<sup>338</sup> Isto, 116.

<sup>339</sup> Mihail Bahtin, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, Bratstvo-Jedinstvo, Novi Sad, 1991. 34.

<sup>340</sup> Problemu engleske i britanske političke mitologije biće posvećeno više pažnje u poglavlju o konstruisanju „englestva“.



absorbovali i asimilirali britanske i keltske fragmente društva.<sup>341</sup> Engleski mislioci devetnaestog veka su verovali da englestvo svoju “očiglednu superiornost nad Keltima duguje rasnoj čistoći koju su joj podarili Germani.”<sup>342</sup>

Jugoslavija je Spenderu poslužila kao odraz političkih nedoumica: inferiorni mogu zavladata suprerionima:” To se i nama jednom može dogoditi”, piše Spender, aludirajući na opasnost od autonomije Irske čiji bi politički mitovi mogli nadjačati britanske.<sup>343</sup> Tako se Spender identifikuje sa Nemcima koji u imaginarnom ratu gube premoć, dok izjednačava Kelte i Balkance čija bi sirova snaga mogla ovladati drevnom civilizacijom. Predstava vrednog Nemca u udaljenoj balkanskoj zemlji, koji je izbegao mrežu stereotipa o lenjosti kao otomanskom nasleđu, približava pripadnika jedne grupe negativno stigmatizovanom Drugome. Prilikom prvih susreta sa Balkanom, Spender primećuje da su narodi koji naseljavaju male hrišćanske zemlje još uvek divlji i nesposobni da vode računa o sebi.<sup>344</sup> Stigavši na Balkan, stigmatizovani nemački neprijatelj postaje prijatelj pri susretu dva stereotipa 1. vrednoće i herojstva kojim se obavlja dužnost prema otadžbini da bi u skladu sa ovim, pravo naroda na samoopredeljenje počelo gubiti dotadašnji politički smisao. Ipak, taj smisao će biti zauvek izgubljen, ako on znači zamenu uloga “malih” i “velikih”. Predratna predstava Nemačke koja je bila u usponu kada je Rebeka Vest upoznala Gerdu, odražava stav engleske javnosti koji Harold Spender kritikuje. Ali, ovi putopisi dele projektovani strah za vlastitu zemlju, pre nego strah od narušavanja balkanskih državnih celina. U novoj sredini Spender zapaža samo male, ali opasne narode Balkana; one koji opsesivno izazivaju ratove. To su latentni robovlasnici: predstave vlastite superiornosti izazivaju strah od izmene dinamike odnosa između moćnih i nemoćnih; dominantnih i marginalizovanih; velikih i malih ili civilizovanih i necivilizovanih. Paradigma engleskog straha od narušavanja “svega što je stabilno”, postaje “keltsko kulturno nasleđe”. Iznenada, taj “keltizam” kao politički opasna, destruktivna pojava, uočava se i u jednoj maloj balkanskoj kraljevini.

---

<sup>341</sup> T. P. Taswell-Langmead, *English Constitutional History: From Teutonic Conquest to the Present Time*, ed. C. Philipson, Sweet and Maxwell, London, 1919. 2.

<sup>342</sup> Freeman, prema: Walter Houghton, navedeno, 247.

<sup>343</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 115.

<sup>344</sup> Isto, 116-118.

### Imaginarni Irci i unutrašnji Drugi

Ambivalentna predstava o balkanskom identitetu koji je blizak i dalek, evropski i azijski, javljala se još u osamnaestom veku, kada je Bajron otkrivao novi svet koji ga je podsećao na Škotsku. U ovim romantičnim predstavama, sličnost između Škota i Balkanca bila je u „nesalomivom ratničkom duhu“, sve dok u dvadesetom veku taj duh nije shvaćen kao razvojna prepreka imperije. Veza između „brdovitih krajeva Srbije“ i Škotske, i paralela između Bosanaca i Škota prisutna je kod Rebeke Vest. I Meri Daram, a stanovništvo iz planinskih krajeva Balkanskog poluostrva doživljeno je kao nešto već viđeno; nešto što treba posmatrati i analizirati, na kraju shvatiti, kako bi se razjasnili odnosi u zemlji iz koje se dolazi.<sup>345</sup> Dok je Škot oznaka za „balkanskog gorštaka“ i „evropski borbeni materijal“,<sup>346</sup> Irac sugerise „balkansku neobuzdanost“, „rušilaštvo“ i „političku iracionalnost“ zbog kojih na površinu izbijaju drugi stereotipi poput onih o „divljoj prirodi“, „bajkovitosti“ i „mitskoj svesti“ na kakve se nailazi u obradama Makfersonovih tekstova o Keltima. Svako dakle, ima svog „uznemirujuće stranog“. Balkan je uznemirujuće stran Evropi čiji je deo, ali koja ga još uvek nije spoznala i integrisala; Irac je uznemirujuće blizak i stran engleskom putniku. Za tog putnika između dva rata, Irac je i deo onog „drugog/trećeg“ sveta; Drugi kojeg treba odbaciti, ili vrednovati kao „nižeg“ na osnovu stilova, vrednosti i životnih iskustava koji se mogu prizvati kao oblik političke kritike. Možda je, na Podunavlju Srbije, Irska paradigmatična jer ne govori samo o maglovitom ostrvu emigranata i revolucionara, nego kazuje o načinu života koji nosi tragične posledice podele.<sup>347</sup> Ali, kao prva engleska kolonija, u tekstualnim reprezentacijama, Irska je bila mnogo više: ona koja treba da plati cenu neposlušnosti.<sup>348</sup> Za Harolda Spendera irska nacionalnost retorički je marker političkih problema, a irsko pitanje paradigma ekstremizma i političke

<sup>345</sup> Durham, Mary: *The Burden of The Balkans*, 1922.

<sup>346</sup> Dudley Heathcote, *My Wanderings in Yugoslavia*, 203.

<sup>347</sup> Zoran Josić, *Irsko pitanje*, Prometej, Novi Sad, 2003. 7.

<sup>348</sup> Kao kandidat Liberala za mesto u Parlamentu, Harold Spender je bio uključen u pregovore između britanske vlasti i Irske republikanske armije. Posle Prvog svetskog rata, evropske sile su se sastale kako bi iznova ocrtale evropske granice, a pripadnici Sin Fein-a su nastojali da uključe Irsku u ovaj proces. Odugovlačenje rešavanja „irskog pitanja“, dovelo je do pojave ekstremizma, a od 1920. godine, konflikt je intenziviran da bi kulminirao masakrom za Uskrs 1920. godine. Usložanjavanje konflikata primoralo je Britance da ponude kompromis i donesu zakon o Slobodnoj Državi Irskoj koja imla vlastitu vojsku, ali o ostaje deo Britanskog Komonvelta. O ulozi Harolda Spendera u ovom procesu: The National Archives of United Kingdom, Harold Edward Spender, [www.nationalarchives.com/](http://www.nationalarchives.com/)

nezrelosti.<sup>349</sup> Političke poteškoće su mobilisale tendenciju konstruisanja nacionalnog karaktera koji se u tekstualnim reprezentacijama prepoznaje kao „keltski dar Slovenima.“ Kelti su, za Spendera, uzrok destabilizacije svega što je solidno, ustaljeno, provereno, a Pravo naroda na samoopredeljenje postaje još jedan povod cepanju većih celina što na Balkanu, svakog trenutka može biti uzrok „eksplozije“. Shematizacija straha od narušavanja većih političkih celina i slabljenja dominacije jedne grupe u većoj državnoj celini odražavaju strah od narušavanja idealizovane britanske prošlosti. Ostrašćenost u odnosu na Stjepana Radića i njegove pristalice kao projektovani strah od Irske otkriva etnocentrične tendencije koje se smeštaju u vlastito okruženje da bi se narativna agresija usmerila na Hrvatsku. Spender izjednačava Irce i Hrvate postavljanjem paralele između Beograda i Londona; britanske i jugoslovenske politike, zaključujući da je „pitanje Hrvatske identično pitanju Irske“<sup>350</sup> Kelti su prepreka, faktor nestabilnosti, podsetnik na krhkost imperijalizma, pa Spender piše:

„U osnovi jugoslovenskog problema je Hrvatska. Njeno stanovništvo je uvek zadavalo velike probleme. Kao Irce u Engleskoj, uvek su uspevali da nemetnu svoja pravila igre, a ona su po pravilu, pogrešna. To je keltski dar. Moglo bi se lako pomisliti da su Hrvati Kelti, ipak oni govore srpskim jezikom, ali koriste latinično pismo“.<sup>351</sup>

Da bi se shvatilo kako Spender dovodi u vezu Irsku i Hrvatsku, treba podsetiti na Radićev politički angažman, te na njegovo zalaganje za ideju samostalne hrvatsko-slovenske države u sklopu federalistički uređene Monarhije. Od samog početka, Hrvatska seljačka stranka Stjepana Radića, bila je austrofilaska i prohabsburška, pa je njen program bio ujedinjenje Hrvata, Slovenaca i Srba u okviru Habsburške monarhije. Po trijalističkoj koncepciji, trebalo je da se pored austrijske i mađarske, u okviru Habsburške monarhije stvori i slovenska jedinica. Austrofilaske stavove, Radić je ispoljio još povodom austrijske aneksije Bosne i Hercegovine, 1908. godine, predstavljajući Hrvatsku kao odlučnog branitelja prava Habsburške monarhije Od Prvodecembarskog akta iz 1918. godine, o ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca, HSS je

<sup>349</sup> Više o ovom problemu iz ugla istoriografije: magistarski rad, Aleksandar Raković, mentor, Ljubodrag Dimić, *Jugoslovenska javnost i Irska revolucija 1916-1923*. Filozofski fakultet, Odeljenje za Istoriju, 2007.

<sup>350</sup> Isto, 118.

<sup>351</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 117.

organizovala prikupljanje potpisa za memorandum koji je aprila 1919. upućen američkom predsjedniku Wilsonu. U memorandumu, koji nije usvojen, već rezultirao hapšenjem Radića, tražilo se da Wilson podrži predlog o stvaranju Hrvatske republike. Suprotstavljajući se Pribićevićevoj koncepciji ujedinjenja sa Kraljevinom Srbijom, bez prethodnog utanačenja o položaju Hrvatske, Radić je bojkotovao podnošenje adrese regentu Aleksandru. Nakon ujedinjenja Radić je istupao protiv centralističkih tendencija i zasnivajući svoju politiku na priznavanju jugoslovenske državne zajednice uz afirmaciju hrvatske nacionalne individualnosti. Zalažući se za federativno uređenje države, ušao je u konflikt sa nosiocima centralističkih koncepcija. Dvadesetih godina, kada Spender piše „Kotao Evrope“, Radić je, u svojim predavanjima, često pominjao revoluciju, pa ga je ubrzo Pašić-Pribićevićeva vlada optužila zbog komunizma i učlanjivanja partije u Seljačku internacionalu. Radić i vođstvo Seljačke stranke bili su izloženi hapšenjima i progonstvima, a problemi sa vladom su, javljajući se u različitim formama trajali sve do atentata u Skupštini kada je Puniša Račić ubio Antuna i Stjepana Radića. U zalaganju za federalističko uređenje, Spender prepoznaje zahtev za autonomijom:

„Hrvatska zahteva nezavisnu republiku u monarhiji. Situacija se ne razlikuje od one u Irskoj pre primirja. Oni smatraju da je jedino moguće rešenje autonomija.“<sup>352</sup>

Konstruktom „keltskog dara“, Spender nastavlja da se poigrava diskursom o rigidnosti hrvatske politike i popustljivosti beogradskih političara, te zaključuje da je kralj učinio sve što je bilo politički moguće: „on je pokušao sve kombinacije: katoličke, anti-katoličke, hrvatske i anti-hrvatske.“<sup>353</sup> Afirmacija republikanstva nije bila deo britanskih planova za Balkansko poluostrvo, a Spender je bio oštar protivnik Radićeve politike. Posle Radićevog hapšenja i bezuspešnog obraćanja engleskim i američkim zvaničnicima, ovaj engleski diplomata u Radiću prepoznaje Vata Tajlera i prenosi elemente legendi i mitova Britanskih ostrva na Jugoslaviju, nastavljajući da o vođi Hrvatske seljačke stranke piše kao o harizmatičkom lideru iz srednjevekovnih legendi.

---

<sup>352</sup> Isto, 117.

„Podivljao je! Postao je boljševik. Zastupa seljake u Hrvatskoj da bi ih oslobodio od plaćanja poreza. On je balkanski Vat Tajler. Tamo gde izvire voda, obećaće vino. Izazvao je politički haos.“

Ubrzo nakon što je Spender objavio „Kotao Evrope“, dogodile su se značajne promene u vođstvu HSS. U izjavama njenih čelnika, bilo je i ideja da republikanstvu nema mesta, te da treba priznati monarhiju i dinastiju Karađorđević.

Beograd je mesto na kojem Spender daje oduška svojim fantazijama o Irskom pitanju, i strahu da će u vreme kada stari sistem popušta Engleska možda izgubiti autoritet i dominaciju, još jednom pomišljajući: „To se i nama jednom može dogoditi“. Ova strepnja nije u direktnoj vezi sa Podunavljem Srbije, niti je usmerena na Hrvate kao nekakav faktor destabilizacije na Balkanu, već je ilustracija Spenderovog saznanja da je balkansko jednako uznemirujući kao keltsko ili irsko.<sup>354</sup>

Malo toga bi navelo na zaključak da pored konstrukta „dečije prirode“, „divljeg karaktera“ „bajkovite prošlosti“, „političke iracionalnosti“ i „destruktivnosti“, postoji još nešto što može povezati tekstualne reprezentacije Kelta i naroda Balkana. Naime, veza se uspostavlja na nivou diskursa. Osim Herodotovog pominjanja „Keltoie“ na obali Dunava i iznad Herkulovih stubova, savremena arheologija Keltima smatra populacije koje su u zapadnoj zoni kulture Halštata izgradile tvrđave i grobove. Evropa na te rasprostranjene kulture čuva sećanje kroz priče o druidima, imena, nazive gradova i božanstava, i danas, dela Jejtsa, keltizam stvara posebnu subkulturu koja se dovodi u vezu sa buntovništvom i beskompromisnošću.<sup>355</sup> To poznato „buntovništvo“ prepriče se na relaciji „vlastito“-„strano“ ostajući metafora političke iracionalnosti i kratkovidosti. Ali, poput ideja o divljoj prirodi i čudnim verovanjima koji se uvode u keltizam, Balkan se proizvodi kao nedovoljno razvijeno poluostrvo, bez institucija tipičnih za razvijeni Zapad sa iracionalnošću i sujeverjem na koje prosvećeni duh Okcidenta nije ostavio traga.<sup>356</sup> Balkan i Irsku, na nivou diskursa najjasnije povezuju težnja za autonomijom kao neostvariv ideal koji je blokirao unutrašnjim podelama,

<sup>354</sup> Isto, 117-118.

<sup>355</sup> Sredinom devedesetih godina dvadesetog veka, keltizam je probudio interesovanje među mladima u Srbiji. Uzroci krize u bivšoj Jugoslaviji traženi su u delima irskih pisaca, a u javnom i političkom životu, na prostorima bivših jugoslovenskih republika, pitanje svake od njih često je interpretirano putem dovođenja u vezu sa „irskim pitanjem“.

<sup>356</sup> Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, XX vek, Beograd, 1999. 30.

separatizmom, skološću ka fragmentaciji, nemogućnošću da se iznutra postignu dogovori. O toj težnji za postizanjem autonomije koju je nemoguće ostvariti u praksi, na Balkanu i izvan njega govori se kao o balkanizaciji, ili balkanizmu. Balkanizacija je skup osobina, koje duguju ime Balkanu jer su na njemu najizrazitije, ali one se zapažaju u sopstvenom okruženju gde unose nemir i pometnju, preteći destrukcijom državnih celina u vreme koje zahteva ujedinjavanje.

Keltizam i balkanizam povlače diskurse o težnji za nacionalnom emancipacijom, romantičnoj borbi za slobodom, ali i izmeštenosti, iredentizmu i separatizmu, o ekonomskom i kulturnom kašnjenju koje ih čini odvojenima od Centra. I dok za romantične tragaoce i jedno i drugo imaju prednost u zaostalosti, za prosvećeni Okcident, ostaju mesta političke zaostalosti. Koncept irskog nacionalnog karaktera u viktorskom društvu bio je tesno povezan sa konceptom keltske kulture i keltskog temperamenta, koja se mobilisala u vreme političkih kriza. Takva kriza je bio međuratni period – vreme ekonomske krize i rušenja liberalnog kapitalizma što je pratilo i irske zahteve sa samoupravom. Još u delu Ernsta Renana, Kelti se opisuju kao ljudi skloni imaginaciji, emocionalno nekontrolisani, strastveni i sentimentalni.<sup>357</sup> Engleski putnici ove osobine uočavaju u Beogradu, Zagrebu i manjim sredinama u Vojvodini, pripisujući ih Srbima, Hrvatima, i uopšte Južnim Slovenima, ili Balkancima, a u viktorskoj literaturi one su metafora detinjstva. Dakle, Irci, Srbi, Hrvati (Balkanci) postaju Kelti, oni nezreli stanovnici Evrope kojima je potrebno vođstvo odraslih, znatno „razvijenijih i razumnijih“. Keltske emocije se kontrastiraju engleskoj „razumnosti“ i „muževnosti“, a njihova visoka emocionalnost i poetičnost suprotstavljene su „engleskom pragmatizmu“<sup>358</sup>

Keltizam, prema ovome, nije rezervisan za jedan od naroda Balkana, pre je reč o izjednačavanju keltske sa balkanskom „neposlušnošću“ koja proističe iz „varvarskog nasleđa“. Emocionalna nekontrolisanost, sentimentalnost, mističnost i detinjastost ukazuju i na liminalnost. Ono je skopčano sa opasnošću i brigom, pre svega na političkom planu. To bajkovito-liminalno je i neodredivo kao svet drugačiji od onog koji putnik poznaje, ili u kojem protiče njegova svakodnevnica dok živi i radi. Takva bića unose nestabilnost i nepredvidljivost, a opet, potrebna su kako bi putnik na njih projektovao vlastite nedoumice. Ontološku nestabilnost koju manifestuju objašnjavaju

<sup>357</sup> Vidi: Ernest Renan's *La Poesie des Races Celtique*, Paris, 1854. 22.

<sup>358</sup> Anthony S. Wohl, *Racism and Anti-Irish Prejudice in Victorian England*, London

granični pojmovi koji, i sami nisu stabilni i jasni.<sup>359</sup> „Dva sveta“ se mešaju, uzajamno prljaju, jer njihove linije razgraničenja nisu jasne; one možda i ne postoje. Liminalni entiteti su samo pojavni oblici poremećenih, ili nestabilnih identiteta. Tenzija koju oblikuju predrasude prema unutrašnjem neprijatelju mogu pokazati svoje lice i u drugoj sredini. Na taj način tenzijama se daje oduška, jer se iza slike nepoznatog Drugog, krije „sopstveni tuđinac“ o kojem već postoje ustaljene slike u vlastitom okruženju. „Naš tuđinac“ je značajna figura koja testira ukorenjene predstve o ljudima i njihovom postojanju u stvarnosti. Pred putnikom, na granici se otkriva „njegov tuđinac“ usložnjavajući razumevanje prema drugom kolektivu i njegovim pripadnicima. Izmeštanje i premeštanje balkanske drugosti, govori da i balkanizacija koja deluje na Balkanskom poluostrvu, može delovati i drugde. Ona je nešto poput univerzalnog fenomena – oznaka političke nezrelosti, odsustva diplomatske veštine, a najviše političke tradicije koju neguje Zapad.

Raznolikost političkog miljea, poteškoće u objedinjavanju stranaka sa sličnim programom i onih u formiranju vlade koja bi zadovoljila zahteve svih, a svakako i socijalni problemi koji su bili uzrok prizora poput nezaposlenosti i nemaštine stanovništva koje je na beogradskim ulicama živelo od prosjačenja i milostinje, nisu dobili povoljne ocene putnika. Još od prvog formiranje koalicione vlade kraljevine, u Beogradu su postali učestali atentati. Posle donošenja Vidovdanskog ustava uočljive su suprotnosti između najjačih stranaka, a sukobi su se zaoštravali baš u vezi sa rešavanjem takozvanog hrvatskog pitanja. Dok je demokratska struja želela da izvrši reviziju Vidovdanskog ustava i zadovolji zahteve Hrvata, Radikalna stranka se tome protivila. Iznova raspisivani izbori, ubistva, hapšenja lidera stranaka, uključenje Kominterne u pitanje položaja Hrvatske, sastavljanja i raskidi koalicija, zasedanja i raspuštanja Skupštine i na kraju raspadi i pregrupisavanja političkih stranaka u Srbiji zaista su ostavljali sliku usitnjavanja i rasparčavanja političkih struja. Čak se i unutar Srbije počelo govoriti o „sindromu parcelisanja“, pa je u istom kontekstu revitalizovan narativ o Srbima kao narodu koji se ne može složiti, koji ide protiv svoje braće“, „sebe samoga“, itd.<sup>360</sup> Dok se spekulisalo o tome treba li ujediniti srpske političke struje, ili zaista postoji osnov za njihovu razjedinjenost, javila su se mišljenja da bi Hrvatsku

<sup>359</sup> Nenad Daković, *Ogled o sablasnom*, Svetovi, Novi Sad, 6-7.

<sup>360</sup> Nikola Tasić, ur. *Istorija Beograda*, Draganić, Beograd, 1995. 329.

trebalo „amputirati“.<sup>361</sup> Namesto rešavanja krize u parlamentarnim okvirima, ona se okončavala atentatima kada bi se za to ukazala prilika, pa bi pažnja javnosti neko vreme bila usmerena na skandal, dok se ne raspišu ponovni izbori, a potom zavede diktatura. To su bili problemi između većinskih naroda: Srba i Hrvata, ali bi on neretko bledeo pred međustranačkim konfliktima, ili sukobima unutar jedne političke frakcije što se, kao što je rečeno, iznutra prepoznavalo kao autodestruktivna tendencija jednog naroda. „Balkanizacija“ nije samo problem Balkana, ona nema nekakav „istorijski“ i „geografski“ identitet; te ne bira vreme ni mesto, ona načešće uzima oblik političke anksioznosti koja kao da ciklično pogađa Okcident. Ova pritajena opasnost koja se smešta u različite političke i geografske kontekste ima karakter političko-ideološke sablasti – nevidljivog, ali uvek prisutnog procesa koji, poput virusa vreba raznolike političke organizme. On se javlja i nestaje. Upisan u enciklopedije i leksikone, uočen, zabeležen po okončanju balkanskih ratova, postojao je „nekada“ i postoji „sada“. Samo zahvaljujući civilizacijskom napretku, putnik ga sada može uočiti, prepoznati simptome koje balkanizacija ima. Posle nekoliko decenija koje je Okcident uložio u nadu da je ova opasnost iskorenjena, ona iznova izbija na površinu sa modifikovanom strukturom, sve opasnija po svet. Dakle, nije reč o specifičnosti međuratnog perioda: strah od balkanizacije Britanije postaće uočljiv u engleskoj štampi osamdesetak godina kasnije, u vreme kada je pokrenut problem autonomije Škotske. Na kraju, pojavio se uznemirujući koncept „engleskog pitanja“, kao najproblematičnijeg, najdramatičnijeg i najbolnijeg, u procesu balkanizacije Britanije. „Balkanizacija Britanije“ je postala popularna fraza, u toj meri da su povlačene prognostičke paralele u vezi sa karakterom fragmentacije, a Engleska, Škotska, Irska i Vels su imale jugoslovenske pandane. Škotska je izjednačena sa Hrvatskom; Vels sa Slovenijom, Severna Irska sa Bosnom, dok se Engleska prepoznala u Srbiji, koja pasivno ili, pak bezuspešno pokušava da očuva veće teritorijalne celine. Opasnost od slamanja Ujedinjenog Kraljevstva bez konstitucionalnog plana, u miru, ostavila bi Englesku na plećima ogorčene manjine, koja je izgubila i poslednju uspomenu na imperiju.<sup>362</sup>

Pokušaj da se očuva demokratija, paradoksalno, doveo je do „balkanizacije“ Parlamenta i na kraju, „balkanizacije“ Britanije.<sup>363</sup> Više od jednog veka kasnije, balkanizacija je

<sup>361</sup> Isto, 330.

<sup>362</sup> Videti [www.hurryupharry.org/2006/11/29/balkanised-britain/](http://www.hurryupharry.org/2006/11/29/balkanised-britain/)

<sup>363</sup> [www.guardian.co.uk/politics/2004.jan/21/wales.scotland](http://www.guardian.co.uk/politics/2004.jan/21/wales.scotland)



bila politički košmar, a onda se košmarni balkanistički diskurs pretvorio u političku realnost: „Jeziva je stvarnost, da od Slovačke, preko Kosova, do Belgije, jača trend ka fragmentaciji i formiranju što manjih nacionalnih entiteta, na račun velikih federacija“ piše u Gardijanu leta 2008. godine, dakle, osamdeset godina posle Spenderovog dijagnostikovanja balkanskog sindroma u kraljevini Jugoslaviji.<sup>364</sup> Kao diskurs, balkanizacija nema hronološku i geografsku dimenziju. Ona „upada“ u javni, politički govor, privremeno se povlači iz njega i iznova pojavljuje se značenjem sklonosti ka cepanju većih administrativno-političkih jedinica. Ali, mračno jezgro i izvoriste tog procesa baš je na Balkanu, gde se dogodio prelom između razumnosti, trezvenosti i nerazumnosti i iracionalnosti. Nedvosmislenog odgovora na pitanje: „zašto“, u putopisima nema, ali on se implicitno smešta u „mentalitet“ koji su obrazovali brojni pohodi, vojskovođe i politički planovi različitih naroda, „plemena“ „rasa“ i „konfesija“. Kao i danas, između dva rata, multietničnost unosi nemir jer preta balkanizacijom koja pak, izaziva strah od narušavanja nikada dovoljno čvrste celine, Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije, a ne samo strah da će Jugoslavija nestati jer su njeni stanovnici nesposobni da je očuvaju. Balkanizacija kojom se putnici i politički analitičari bave nije u vezi sa samim Balkanom, ali ni taj pojam ne označava samo fragmentaciju i separatizam, on je pre metafora straha od promene, strepnja od izmeštanja uloga na koje smo navikli.

Pitanje multietničkog Balkana i multietničkog Podunavlja Srbije je u bliskoj vezi sa identitetom Evrope, jer njihova šarolikost otvara rascep i izaziva nelagodnost kroz strepnju da Evropa ne može biti celina ako ne prihvati i onu tamnu stranu buntovništva, nepismenosti, siromaštva i svega što je označavano kao „divlje“ i „varvarsko“, neretko se podvođeci pod „balkansko“. U maglovitom Podunavlju Srbije, sve do tada stabilne ideje su postavljene „suprotno“ zapadnoj logici, jer veliko može biti malo, moćno može postati nemoćno, oni koji su vladali mogu postati robovi i obratno. Ono je stanje prelaska iz „razumnog“ u „nerazumno“, ali i konstitutivna zona haosa i antistrukture, uobičajena na rubnim zonama kulture. U tom konfuznom ambijentu gde se ruše ustaljene vrednosti, Kelti vladaju, Tevtonci robuju; odrasli su kao deca, a deca brzo moraju odrasti; smrt i rođenje su bliži nego ikada, a etnička šarolikost je samo jedan od elemenata koji narušavaju mogućnost sistematizacije i kodifikacije. Važno je postaviti

---

<sup>364</sup> *The Guardian*, United Kingdom, Wednesday, July, 23, 2008.

sve na marginu, projektovati vlasite probleme izvan prostora koji naseljava evropski, ili američki Uzor. Unutar narcističkog smisla, konflikti, sporovi, ratovi se istiskuju napolje, tako da se smeste u ono naspramno, što je misaono neartikulisano ili neopredmećeno<sup>365</sup> poput limena.

Multietničnost je ono što izaziva strepnju od nesporazuma, separatizma, i na kraju balkanizacije koja se izvan Balkana širi poput infekcije:

„U svakom balkanskom gradu postoji po jedna mala engleska kolonija koja je zavolela zemlju u koju su je smestili. Svake godine jedna grupa Engleza dolazi da poseti tu zemlju. Najgore je to što su ovi Englezi već balkanizovani. Oni gube predstavu jedinstvenog Balkana, strasno se vezujući za jednu balkansku zemlju koja postaje njihov ljubimac. Nikada neće posumnjati da njihov ljubimac možda negde greši“.<sup>366</sup>

Predstave o „kotlu Evrope“ i „buretu baruta“, koje su postkolonijalnoj terminologiji transformisane u globalno kodifikovan termin balkanizacija imaju mnogostruka značenja. Izvorno, kao geopolitički termin „balkanizacija“ označava proces fragmentacije ili podele jednog regiona na manje regione koji su neprijateljski i nekooperativno nastrojeni jedan prema drugome. Iz tog termina se dalje izvode značenja koja gravitiraju oko pojma enklave, ili getoizacije jednog prostora. Balkanizacija sugeriše proces segregativne dezintegracije u nekada jedinstvenoj celini. Ona implicira da u jednom multietničkom regionu svaki etnički entitet nužno stremi da formira zasebni državni entitet., što balkanizaciju izjednačava sa etnocentrizmom i voljom za vlast. Balkanizacija tako ne upućuje na običnu dezintegraciju koliko na specifičan vid fragmentacije koja indicira averziju prema različitom, ksenofobičnost, nepredvidljivost trenutka u kojem se formiraju separatistički projekti, gubitak političke kontrole, nepoštovanje jednom usvojenih dogovora, do hroničnog anarhizma koji se krije iza projekata o navodnom osamostaljenju, autonomiji, ocepľjenju. Ali, videli smo i da je balkanizacija termin koji ne poznaje ni prostor ni vreme, pa se idelno uklapa u metajezik virtuelne stvarnosti u periodu globalizacije. Sa pojmom balkanizacije se semantizuje odsustvo konsensusa i objedinjujućih faktora, prisustvo policentričnosti sa negativnom konotacijom kada svako postaje svoj centar sveta. Tako, balkanizacija

<sup>365</sup> Milorad Belančić, *Razlozi za dekonstrukciju*, Beogradski krug, Beograd, 2005. 171.

<sup>366</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 122-123.

postaje proces eliminacije volje za zajedništvom među susedima koji paradoksalno, lako postaju „protektorati“, oni kojima se, s distance upravlja u nekom hibridnom i sofisticiranom vidu dominacije.

Kata Kulavkova ovaj „sindrom“ naziva „predviđenom nepredvidljivošću dezintegracije“.<sup>367</sup> U tom pejorativnom značenju koje je, u suštini arbitrarno zato što proizlazi iz ustanovljenog sklopa konvencija koje oblikuje javnost, balkanizacija bi trebalo da bude odsutna izvan Balkana. Ako je pak prisutna izvan Balkana i ako se primećuje širom Evrope, kao što smo pokazali na primeru javnog diskursa Velike Britanije, onda su balkanizam, balkanstvo, balkaničnost i balkanizacija nekakvi univerzalni fenomeni, a iz njih možda proizilazi nekakava univerzalna sklonost čovečanstva. Balkanizacija, u tom smislu postaje predstava večnog, ponovljivog i predvidljivog fenomena, a ne nekakva ekskluzivna privilegija koju engleski putnici zapažaju samo na Podunavlju Srbije. Spenderov strah da će se možda „i nama to dogoditi“, balkanizaciju predstavlja kao hibridni termin. Čitav svet nalazi se pred iskušenjem balkanizacije. Ona ima pluralan identitet. Procesi balkanizacije se odvijaju svuda gde nailazimo na građanske i verske ratove, migracije, terorizam, aparthejd, neonacizam, ignorisanje konvencije o čovekovim i manjinskim pravima, najzad i tamo gde postoji hegemonija i kolonijalizam. Civilizacija i njen supriorini nosilac, zapravo su politički osetljivi na sve balkansko, oni reaguju „balkanskije“ od Balkanaca.<sup>368</sup> Balkan se više ne može balkanizovati, kao što primećuju balkanski postkolonijalni kritičari, balkanizovati se može samo ono što nije Balkan.

#### Internalizacija predstave o balkanizaciji

Balkanistički diskurs je složen i njegovo značenje zavisi od političkih prilika u Evropi i svetu. Međutim, glavna obeležja ostaju heterogenost i nesposobnost ostvarivanja zajedništva. Sa tim značenjima na delu je proces sličan proizvodnji onoga što je Said nazvao orijentalizmom. Između dva svetska rata, postati stručnjak za Balkan označavalo je posedovati korpus znanja o „fragmentaciji“, ratovanju i razumeti konflikte evropskih ili svetskih razmera. Tako je bilo nemoguće misliti, pisati ili

<sup>367</sup> Kata Kulavkova, „Balkanskiot model na svet“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.

<sup>368</sup> Isto, 43.

putovati na Balkan a da se pri tom ne ostane ograničen u mišljenju i delanju koje je nametao balkanizam. Strategija balkanizacije zavisi od pozicioniranja Orijenta i Okcidenta, pri čemu Okcident nastoji da ne izgubi poziciju superiornost u odnosu na Orijent. Akademske rasprave o Balkanu i Srbiji zadržavale su se i danas se ograničavaju na traženje uzroka konflikata i fragmentacije i na taj način ulažu u skup želja i projekcija o Balkanu kao mestu „večne nesloge“. Kao ni orijentalizam, balkanizam, unilateralno ne određuje šta se može reći o Balkanu, u njega se uključuje ideološko polje preko kojeg Okcident prolazi kroz fazu rekonvalescencije i učvršćuje identitet spram Orijenta kao svog surogata, ali se uz to nastoji na očuvanju jednog polja neodređenosti. Dakle govoriti o Balkanu, značilo bi govoriti o balkanizaciji, a pod balkanistički diskurs podvode se svi oblici anksioznosti koje izaziva mešanje suprotnosti. Govoriti o Balkanu, znači misliti u kategorijama dominacije, evolucije, hegemonije koje su se isprečile između Orijenta i Okcidenta. Ta granica između mentalno suprotstavljenih svetova nije isključivo struktura laži. Liminalnost Balkana koja uznemirava Prosvećeni Um jesu formirani korpus teorije i prakse u koji se ulagalo pre dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka i u koji se ulaže i danas. Kontinuirano ulaganje je pretvorilo balkanizam u filter kroz koji Orijent posmatra Okcident, a Okcident posmatra Orijent. Pitanja nacionalnosti, porekla naroda, rase i rasizma, ukazuju na to kako se u Srbiji između dva svetska rata mislilo o Balkanu, te kako se proizvodio balkanistički diskurs ostajući u domenu vladavine pozicije superiornosti Okcidenta nad Orijentom što je izazivalo polemike i podele na samom Balkanu, gde je neko bio više, a neko manje „orijentalan“. Kao što smo videli „balkanizacija“ nije ekskluzivna osobina Srbije, pa ni Balkana, ali je ona jedno od onih delova Balkanskog poluostrva na kojem se može pratiti delovanje/rad balkanizacije. Kao i u drugim delovima Balkana, internalizacija stereotipa o sklonosti fragmentaciji i separatizmu dala je politički negativne rezultate. Fragmenti sadržaja komunikativnog pamćenja bili su podsticaj za simboličke i realne podele ( ekonomske, administrativne) i, između dva rata kao i danas, one sugerišu stvarnost Balkana.<sup>369</sup> Uporedo sa realnom fragmentacijom koja se odvijala tokom brojnih ratova od početka dvadesetog veka, naovamo, a pod okriljem nacionalne, ekonomske, konfesionalne rasne i druge emancipacije, u pojedinim delovima Balkana, naročito u Srbiji uočava se osnaživanje

---

<sup>369</sup> Videti: Gordana Đerić, *Pravo lice množine* 2005. 150.

antievropejstva. Time se markira posebnost Balkana kao mesta na kojem se diferenciraju gorljivi „individualizmi“, nesalomiva „zaostalost“, „prirodna sklonost ka nasilju“, „inat“, „borbenost“ i druge predstave koje su produbile reprezentaciju zemalja sa „lošim imidžom“. Ukoliko je Okcident nastojao da ne izgubi pozicionu superiornost u odnosu na Balkan, ovaj je pak nastojao da ne izgubi pozicionu inferiornost, osnaživanjem predstava o poluostrvu kojem vladaju mržnja i sklonost ka ratovima. Ta inferiornost postala je deo imidža Balkana: razlog za ponos. Ona je prisutna i u hvalisavom popularnom autopredstavljanju Balkana na kojem svakome pretila opasnost od svakoga, kako u privatnom i javnom političkom diskursu, tako u, do danas, upadljivim predstavama u popularnoj književnosti i kinematografiji. U procesu internalizacije stereotipa o balkanizaciji Balkana, sudeluju brojni faktori, od kojih je možda najznačajniji faktor imputirane geosimboličke liminalnosti kojim ćemo se baviti i u narednim poglavljima.

Bitnu ulogu ne igraju samo reprezentacije nepomirljivih različitosti u etničkom, jezičkom i konfesionalnom pogledu, nego i svojevrсни rasizam koji je konstruisao balkansko-slovenstvo povezivanjem kategorija Orijent i Okcident u diskursu o rasnoj pripadnosti.

## EVOLUCIONISTIČKO NASLEĐE I RASA

Koncept rase uključuje odnose moći koji nalaze svoj izraz u putopisnoj literaturi.<sup>370</sup> Kao evropski fenomen, rasizam je začet u intelektualnim strujanjima koja su obeležila XVIII vek u zapadnoj i u srednjoj Evropi, u novim učenjima prosvetiteljstva i pijetizma. Geografska otkrića su doprinela ekspanziji egzotike i interesovanja za erotiku Drugoga dok na naučnom planu, antropologija raspoređuje „urođenike“ na niže karike evolutivnih lanaca.<sup>371</sup> U Engleskoj se rasistička kvazi-nauka pojavila među piscima koji su poticali iz srednje klase. Ona je nastala iz želje da se privilegije aristokratije prošire na sve klase i pothrane osećanje nacionalne pripadnosti.<sup>372</sup> Takva pseudonauka kakva je frenologija zajedno sa popularnom literaturom, izdvajala je izvesne „fizičke“ i „karakterne“ osobine kojima je marginalizovala Irce, Crnce i pripadnike nižih klasa, a evolucionistička moda devetnaestog, ostala je stabilna u dvadesetom veku, i odigrala značajnu ulogu u očuvanju koncepta „britanske kulturne i rasne superiornosti.“ Antropološka društva uticala su na dalje širenje rasističkih ideja, a pojam rase je iskrsavao kao odgovor na gotovo sve društvene nepravde. Istaknuti intelektualci devetnaestog i s početka dvadesetog veka prihvataju koncept rase kao dogmu, te od nje postaje naučni mit koji deli Arijevce i Semite, ili u Britaniji, Anglosaksonce i Kelte. Primarni uzrok, bio je potreba za pravdanjem imperijalizma, pa je darvinistička retorika poslužila kao pokriće političkih ambicija nekih evropskih zemalja.<sup>373</sup>

Teorija o biološkoj nejednakosti ljudi postavljena je kao oslonac eugeničkog pokreta koji se razvija pod uticajem darvinizma i devetaestovekovnih rasističkih mitova, da bi se naglasio značaj herediteta u određivanju „kolektivnog karaktera“. U međuratnom periodu, rasizam se pokazao kao jedan od osnovnih idejnih izvora fašizma. Tada ponovo oživljava interesovanje za rasistička dela u kojima se iznose ideje o

<sup>370</sup> Ričard Dženkins, *Etnicitet u novom ključu*, 130.

<sup>371</sup> Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999. 214.

<sup>372</sup> Hana Ardent, *Imperialism: The Origins of Totalitarianism*, A Harvest Book, New York, 1968. 60.

<sup>373</sup> Irski Frankenštajn je predstavljen u noveli Mary Shelley. Više o ovome: u *Irish Famine: Racism* [www.nde.state.ne.us/](http://www.nde.state.ne.us/)

nejedinstvenosti svetske istorije, o nemogućnosti daljeg progressa u razvoju civilizacije i kulture usled mešanja krvi, pa se uspostavljaju pravila po kojima fizički najjači treba da unište slabije. Kao opravdanje zahtevima za novom podelom sveta u skladu sa rasnim svojstvima pojedinih naroda, ove ideje dobijaju puni zamah po okončanju Prvog svetskog rata.

Ovo interesovanje nije ostalo ograničeno na „velike sile“. U Srbiji je Vladan Đorđević 1913. godine Albance predstavio kao rasno i kulturno inferiorna bića na putu između životinjskog i ljudskog - „repate“ Druge.<sup>374</sup> Svako je birao drugost koju želi da isključi, ne-brata koji stvara nemir i unosi nered u koncept heterogenosti. Među srpskim intelektualcima rasizam je bio oznaka gotovo fanatične želje da se kvazi-naučnim putem dokaže „srodstvo“ sa Evropom. Ideološkim sadržajima rasizma pripisuju se retroverzija i arhaično udvajanje koji ne ostaju na pedagoškom nivou diskursa: oni se vraćaju da bi proizveli vrednost grupe. Između dva svetska rata engleske putnike u Srbiji zanima rasno razvrstavanje stanovništva. U tom pokušaju, fizičko-antopološka šarolikost ambijenta u kojem su se našli onemogućava precizno klasifikovanje, razgraničavanje i razvrstavanje kojem teže. Rasa i karakter dovedeni su u vezu, a moglo bi se čak reći da je u ovakvim kvazinaučnim studijama ta sinteza neizostavna. No, putopisi nisu karakterološke studije ni studije o rasi i narodima, pa se u njima fizički izgled stanovnika Balkana i Srbije retko dovodio u vezu sa određenim „temperamentom“, „mentalitetom“, ili „karakterom“. Ako Srbe opisuju kao ljude tamne puti, kao „zdepaste figure“, ili kao niske a krupne, njihove karakterne osobine ne bi odgovarale recimo, pikničkom tipu, kao što iz ugla današnjice možemo pretpostaviti da se ovaj telesni tip između dva svetska rata dovodio u vezu sa pomenutim telesno-karakternim sklopom. Sumirajući stereotipne predstave o osobinama stanovnika Srbije kasnije ćemo videti da se njihov karakter uglavnom dovodi u vezu sa neuravnoteženošću, oscilacijama u raspoloženju što je suprotno okcidentalnoj autoreprezentaciji. Slično je i sa suprotstavljanjem fizičko-antropološkog tipa Balkanca Anglosaksoncu. Engleska i američka reprezentacija „rasnog tipa“ Srba podvodi se pod „balkanski tip“ koji nema sličnosti sa, u to vreme, autoreprezentativnim Dinarcem.

---

<sup>374</sup> Peter Gay, *The Cultivation of Hatred*, Norton and Co. New York, London, 1972. 77-80.

Tragajući za vlastitim identitetom, Lena Jovičić dolazi u Srbiju, a prvi problem sa kojim se suočava je nemogućnost smeštanja Srba u precizan „rasni kontekst“. Nesigurna u podatke koje joj daju istraživači i domaći intelektualci, putnica počinje sa preispitivanjem pojma slovenstva, pokušavajući da načini nekakav hronološki sled koji bi stanovnike Beograda mogao da poveže sa Ilirima, Keltima, ili bilo kojom „grupom naroda“ koja joj je poznata.

„U ovom delu sveta sreću se sasvim drugačiji pripadnici ljudske vrste od onih u drugim delovima Evrope. Pažnju privlače orijentalne pojave među kojima nisu samo Srbi. Orientalni su Albanci, Makedonci i Bosanci.“<sup>375</sup>

Tako zaključuje da su nacionalna i rasna raznolikost rezultat pozicije koju Beograd zauzima, dakle „izviru iz mesta“ na kojem se sreću Istok i Zapad. Iznenaduje i uznemirava nemogućnost da se „ove pojave“ smeste u jedan kosmopolitski grad poput Beograda. „Pripadnici ljudske vrste“ koje sreće u Srbiji, smeštaju se u „orijentalne pojave“. Jedan od elemenata koji su uobličili moderne orijentalističke strukture je impuls da se priroda i čovek klasifikuju po tipovima. U starim ili modernim orijentalističkim spisima nudi se karakter kao osnov fiziološko-moralne klasifikacije. U tim okvirima se prepoznaju fiziološke karakteristike raspodeljene ravnomerno, tako da svakom kontinentu odgovara određena boja i skup „moralnih“ osobina. Kada je bilo reči o orijentalcu, primenjivani su univerzalni genetski pojmovi poput „primitivnog stanja“ ili posebnog duhovnog zaleđa.<sup>376</sup> No, šetnja glavnom beogradskom ulicom zbunjuje Lenu Jovičić, pa uprkos poseti Etnografskom muzeju i razmatranjima svih teorija o rasnoj pripadnosti Srba, ona ne uspeva da utvrdi „identitet ovog naroda“.<sup>377</sup>

„Teško je utvrditi poreklo ove rase, jer da bi se to učinilo, treba otputovati daleko u preistoriju, analizirati novčiće i bronzane idole kako bi se zaista saznalo ko su Srbi“.<sup>378</sup>

---

<sup>375</sup> Lena Jovičić, *From Here and There in Serbia*, 75.

<sup>376</sup> Edvard Said, *Orijentalizam*, 2008. 162.

<sup>377</sup> Lena Jovičić, navedeno, 76.

<sup>378</sup> Isto, str. 98.



Haroldu Spenderu se čini da na licima srpskih oficira vidi „osmeh musketara“, uvijenih brkova, bistrih očiju koje zrače toplinom osvetljavajući sumorni Balkan. Posle susreta sa „izmučenim licima karakterističnim za Balkan“, dolazak u Srbiju je osveženje<sup>379</sup> Ovi nasmejani pogledi koji najčešće zrače detinjastom toplinom, mogu imati odbljesak nerveze, sumnjičavosti i paranoje.<sup>380</sup>

Rebeka Vest će u Beogradu primetiti neuhranjenu decu i zdepaste niske ljude među kojima se izdvaja rastuća srednja klasa „crvenih, zadriglih, krupnih ljudi srednjeg rasta, čiji su crni brkovi bez sjaja poput majmunske dlake“<sup>381</sup> U skladu sa svojom predstavom Drugih, u jugoslovenskoj prestonici primećuje Francuskinje sa napućenim usnama<sup>382</sup>, blede i bezoblične Nemice praznih očiju<sup>383</sup> i Jevreje „koji izgledaju baš onako kako je Hitler video sve njegove sunarodnike“.<sup>384</sup>

Zdepasti i niski ljudi nisu u stereotipnoj vezi sa karakterom koji im se pripisuje. Ali, u delu Rebeke Vest, srpsko društvo je podeljeno na „zdepaste i tamne“, kojima je dodeljena etiketa negativca i anti-slovena, hedonistički uronjenog u sistem vrednosti srednje klase i, visokog, plavog pripadnika seljačkog „sloja“ koga odlikuju poštenje i dostojanstvo. To svakako nije slučajnost i pored toga što se može dovesti u vezu sa pozitivnom figurom koja asocira na „moćnog i pravednog Anglosaksonca“, u njoj ima nečega od stereotipne podele na „dobre“ i „loše“.

I dok su za Džordža Hornbija stanovnici Srbije „superiorna ratnička sila Balkana“,<sup>385</sup> Tomas Džekson Grejem primećuje da njeno Podunavlje ne odlikuje živopisnost tipična za Balkan, zbog čega stanovnike Beograda, bar zasada nije moguće uvrstiti u neku poznatu rasu.<sup>386</sup>

Balkan je bio neujednačen, a Podunavlje Srbije nudilo mnoštvo kulturnih i telesnih identiteta. Sledeći modernistički modus uvođenja reda u haotičnost sveta, putnici su

<sup>379</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 125.

<sup>380</sup> Isto, 125-126.

<sup>381</sup> Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, 366.

<sup>382</sup> Isto, 365.

<sup>383</sup> Isto, 352.

<sup>384</sup> Isto.

<sup>385</sup> Lester George Hornby, *Sketches From Balkan*, New York, 4.

<sup>386</sup> Tomas Graham Jackson, *Memories of Travell*, 146.

„otkrili“ Balkance – ljude koji su ni Evropa, ni ne-Evropa, ni Zapad ni Istok. Balkan je prosto mešavina: konfliktata iz kojih proizilaze ratovi neslućenih razmera; povrća od kojeg se pravi mešana salata. Srbi su Sloveni sa orijentalnim osobinama, ili Orijentalci sa slovenskim osobinama. Na granicama nema čvrsto utvrđenih identiteta, sve se meša, sve je porozno. Zbog izmeštenosti u njih se upiralo prstom ili se njihovo prisustvo previdalo u smislu društvenog nadgledanja i kulturnog oporicanja. Iako je Balkanac Orijentalac samo „pijačnim danom“ kao u putopisu Lene Jovičić i Dadlija Hitkota, ili u trenutcima kada stvara muke Prosvećenju Evropi, on često postaje suprotnost onotologiji okcidentalnog sveta sa njegovim konstruktima hijerarhijske racionalnosti, zakonitosti, doslednosti ili urednosti. Između Okcidenta i Balkana otvara se prostor koji Balkanca udaljuje i izmešta na diskurzivno otuđena mesta.<sup>387</sup> Delom zato što je rasa „Balkanaca“ imaginarno određena viševjekovnom otomanskom vladavinom, a delom zbog izmeštenosti i nesmeštenosti, u diskursu o njegovoj „rasi“ uočava se heterogenost, mnoštvenost pozicija subjekata, beskonačnost nekakvih specifičnosti i mesta koja naseljava postajući problem ne-jednog i nejasnog. Balkanac kao da ima nasleđe koje kasni za Prosvećenom Evropom i zbog koje razara binarnu strukturu identiteta; on nije sa Istoka, ali nije ni sa Zapada, njegova „rasa“ nema određenje. On je beo, ali nedovoljno čist, jer margina na koju ga Okcident simbolički smešta prlja njegovu spoljašnjost. Beo, ali nečist, Balkanac otvara međuprostor, zastajkivanje u progresističkom mitu o čoveku. Taj prostor sastoji se od upitnog iskustva koji podrazumeva zaostatak u diskursu o rasi kao diskursu o različitosti.

Marija Todorova je mišljenja da međuratni rasizam odlikuje konstantno pomeranje sa nauke na estetiku, koje se postiže spajanjem osnovnih postupaka novih nauka poput posmatranja, merenja i poređenja sa vrednosnim sudovima zasnovanim na estetskim merilima svojstvenim antičkoj grčkoj. Rasizam drži do predstave o lepoti: „belo je lepo“/“crno je ružno“, a lepota se proteže do fizičkih karakteristika srednje klase koje proizvodi njihov način života. Po povlačenju pseudonaučnih disciplina poput frenologije i fiziognomike, subjektivni kriterijumi lepote ostaju važni principi klasifikacije. Lepota se zasniva na nepromenljivom klasičnom idealu: sklad, urednost, simetrija postaju sinonimi za sređen, srećan i zdrav svet srednje klase. On počiva na pravilu o rasnoj čistoti, a samo u malom broju slučajeva mešanje rasa moglo je da stvori

---

<sup>387</sup> Homi Baba, *Smeštanje kulture*, Beogradski krug, Beograd, 2004. 429.

pozitivnu protivtežu. Balkanci su predstavljeni kao „neobična mešavina“, čime im se pripisuje paradoksalna kombinacija odbojnosti i izvanrednih crta.<sup>388</sup> Ocenjivanje Balkana na rasnoj osnovi počinje sa vrednosno neutralnim motivnom mešavine rasa. Od „prostačke“ mešavine kakvu proizvodi Vavilonska kula, do koncepta orijentalno-mongolskih crta prošaranih zapadnjačkom skladnošću, Balkan je predstavljen kao uznemirujući spoj nespojivog, ali kao što smo videli kod Rebeke Vest, zapadni putnik na tom prostoru sreće sve one fizičke oblike drugosti koje uključuju Orijent i Okcident. Na primeru Srbije, teško je izvoditi vrednosne sudove o smeštanju Balkanaca u kategorije „lepo“/“ružno“ kao što to čine autori koji svojim studijama obuhvataju čitavo Balkansko poluostrvo. Problem smeštanja rase prisutan je u implicitnoj sugestiji o rasnom beskućništvu koje podrazumeva odsustvo autentičnog Orijenta i odsustvo autentičnog Okcidenta. Upravo je to beskućništvo izazvalo pokušaj kategorizacije i klasifikacije „iznutra“ sa simboličkim značenjem potrebe za okretanjem Okcidentu i napuštanjem pozicije otomanske žrtve.

#### Rasizam u Srbiji

Iako je „balkanski musketar“ opčinio Harolda Spendera, nasmejanim pogledom i detinjastom toplinom, prilikom razgovora sa beogradskim političarima, ovaj putnik je Srbe svrstao u Slovence i time umirio svoju težnju za klasifikacijom. Međutim, smestiti Jugoslovane, a posebno Srbe u okvire jedne rase nije bilo dovoljno, ako se ne ispituju uzroci njihovog „rasizma“. Taj rasizam se po Spenderu ogledao u mržnji prema Bugarima, pripadnicima „druge rase“, za koje su Srbi verovali da mogu „zaprljati“ slovensku čistotu.

Svim raspoloživim kvazinaučnim putevima, ovi balkanski Sloveni nastoje da dokažu „kvalitete“ i „plemenitost“ svoje rase. Odista, polazeći od pretpostavke da krvna grupa A preovlađuje kod nordijske rase, srpski antropolozi i lekari nastojali su da dokažu pripadnost arijevskoj rasi. Oslanjajući se na rasističke formule, istraživači pokazuju da severno-evropski narodi kao što su Englezi imaju visok procenat zastupljenosti krvne grupe A koja se tretira kao visok krvni indeks kojem se približava krvni indeks

---

<sup>388</sup> Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, 1999. 215.

Beograda, Primorske, Dunavske i Zetske banovine, što ih navodi na zaključak da su evropske državotvorne sile ostavile snažan rasni pečat na stanovnike pojedinih delova Jugoslavije.<sup>389</sup> U knjizi „Balkan i Balkanci“ koju je izdao Balkanski institut 1937. godine, neimenovani saradnici konstruišu antropološke karakteristike „tipičnog“ Balkanca, oslanjajući se na Cvijićeve, Dvornikovićeve i Đorđevićeve koncepte. Autori ove knjižice ističu da njihov Balkanac nije „udešen“, nego „pravi“, nastao istorijskim, sudbinskim i lingvističkim mešanjem. Određujući mu „sastav krvi“, „dužinu lica“, „boju kože, kose i očiju“ potvrđuju njegovu autentičnost i nazivaju ga Dinarcem.

„Ima dakle ljudi visokih, jedrih sa sitnim licem i otsečenim potiljkom, tamne kose i kože. To su Dinarci koji zahvataju oblast između Alpa i planina u istočnom zaleđu. Oni se obično prepoznaju po kukastom nosu, ali to nije nikakva jevrejska baština, a još manje monopol.“<sup>390</sup> Ulazeći u nešto kompleksniju analizu tog nosa, kako ne bi bio shvaćen kao „jevrejski“, saradnici ukazuju na gorštačku prirodu njegovog lica. Pa, iako pored njega na balkanskim obalama živi sitni sredozemac, ova dva čoveka razlikuju se po pesmi i duhovnom interesu. Dok je prvi ozbiljan i plemenit, a njegove pesme teške i jednolične, ovaj mali sredozemac je umiljati zabavljač koji peva „lako i slatko“. To je, „podrazumeva se, rezultat fizioloških činilaca“<sup>391</sup> Najznačajniji, u skladu sa međuratnim trendom, za autore ove studije, svakako je „krupni, plavi severnjak sa dugim licem i izduženom lobanjom“<sup>392</sup> Najbrojniji su među Južnim Slovenima koji su Balkansko Poluostrvo naselili za vreme vladavine cara Iraklija, mada je bilo i struja koje su došle ranije. Budući, ratnički „izvajani“, ovi su bili vojnici i visoki oficiri u Justinijanovoj vojsci, pa njihovim imenima pripadaju i najveće pobeđe starih civilizacija.

Prilikom jedne diskusije u Hotelu Palas, dva srpska profesora koje Spender ne imenuje, pokušala su da ga ubede u jednu od svojih rasnih teorija.

---

<sup>389</sup> Ilija Malović, Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji, 1930-ih godina XX veka, *Sociologija*, Vol. L (2008), N1. 87.

<sup>390</sup> *Balkan i Balkanci*, Izdanje Balkanskog instituta, Štamparija Beletra, Beograd, 1937. 29-30.

<sup>391</sup> Isto, 30.

<sup>392</sup> Isto.

„Bugare (po njima-Srbima) treba zbrisati sa lica zemlje jer su uveli mongolske elemente u čistotu slovenske krvi, još kada su naselili Balkan. U skladu sa ovim, Irci i Velšani bi mogli reći da Engleze treba proterati sa Britanskih ostrva zato što su njihovi saksonski osvajači naselili Ebsflit u ranom šestom veku i proterali Germane sa juga Jutlanda, kako bi bakljama i noževima uništili rimsko hrišćanstvo drevne Britanije. I jedno i drugo je istina, ali granice ljudske mržnje se moraju jednom postaviti. Prošli su vekovi otkako su Saksonci i Bugari hristijanizovani i civilizovani. Divlji Saksonac je postao moderni Englez, a bugarski Mongol, ugledni građanin Sofije.“<sup>393</sup>

Premda Spender iznova iskazuje strepnju od Iraca i Velšana koji bi jednom Engleze mogli podsetiti na mračnu prošlost kada su bili necivilizovani, kritičan je u odnosu na rasizam koji uočava u jugoslovenskoj prestonici. Dva beogradska profesora nisu uspela da približe slovenstvo ideji starog evropejstva, a Spender je osudio još jedan pokušaj Balkanaca, da odvajajući svoje poreklo od drugih dokažu „plemenitost rase“. Kroz razgovor sa beogradskim profesorima rasističkih uverenja, Spender čitaoca uvodi u naraciju o želji Srba da se poistovete sa prosvetiteljskim, evolucionističkim idealima, pokazujući kako diskus otvorenog, progresivnog i liberalnog Okcidenta deluje na njegovu marginu. Svetla put prepoznaje se kao oznaka napretka, ona otkriva binarnu strukturu moći i identitea, kao simbol društvene superiornosti. Smešteno u kontekst rase, „unutra“ i „spolja“, balkanstvo nosi teret „negativnosti“, u smislu zaostatka ili neujednačenosti. Ali, u Srbiji ono to odbija da bude. Razlozi nisu samo političke prirode, u značenju nekakve pragmatične prediktivnosti nadolezećeg svetskog rata u kojem će pojam rase odigrati značajnu ulogu, oni pre leže u snazi ideologije Moderne. Kulturno nasleđe rasizma, Moderna prenosi putem uvođenja binarnog kodiranja moći koja je konstruisana iskazom. Ova težnja srpskih profesora da dokažu rasno pripadanje Okcidentu nije samo pratilac težnje da se približi zapadnoj kulturi i distancira od „balkanskog“, ono podrazumeva centrirano razumevanje sveta koje prati konstrukcija jedne rase kao superiorne. To je samokonstrukcija i rekonstrukcija sopstvenog koji deluju i na marginama i tu započnu svoj ideološki „rad“.

---

<sup>393</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 130.

Iako živopisni, neobični, tamni, plemeniti, veselih očiju i često orijentalnog karaktera, ovi stanovnici narušavaju mogućnost smeštanja u jednu „rasnu kategoriju“ ili jedan deo sveta. Zaključci, često kontradiktorni odnose se na Balkanca, Srbina, ili bilo kojeg stanovnika Podunavlja Srbije izmeštenog sa, ili još nesmeštenog na određenu evolutivnu lestvicu, neimenovanog i nepostavljenog u utvrđenu kategoriju. Kao nešto posebno, postojeće, ali bezimeno, neregistrovano, ovo stanovništvo ima osobine koje odlikuju čuvara. Haotičnost i nejasnoća prizora, mešavina „rasa i naroda“ postaju metafora granice između Istoka i Zapada koji, u skladu sa svojim zadacima, uspeva da ovlada veštinom kamuflaže narušavajući mogućnost smeštanja u poznatu kategoriju. Nemogućnost kategorizacije uznemirava i ostavlja praznine u putopisima, ali stanovnike Srbije i Balkana postavlja na granicu između Orijenta i Okcidenta, pri čemu se orijentalne antropološke karakteristike izjednačavaju sa svim onim što je za Zapad Evrope u ranoevolucionističkoj modi tretirano kao inferiorno, a okcidentalno sve što se moglo uvrstiti u lepotne ideale Zapada. Ali, s obzirom da nije ni-tamo-ni-ovamo, Balkan je i nada Evrope, jer kada bude bilo potrebno, Balkanci će biti uključeni u neku kategoriju. To je stanovnik nedefinisane zone, gde se sve stapa, meša, onaj koji živi na traci gde nije moguće razlučiti ono što pripada unutrašnjosti od onoga što je izvan nje. Prilikom izgradnje granice, ponekad sa mnogih strana dolaze narodi koji su nastanjeni u njenoj blizini. Svaki donosi fragmente svog sećanja i sopstvene istorije koji se na rubovima sjedinjuju i postaju premisa za nešto novo, mlado, različito i ekstremno.

MEŠANJE JEZIKA:  
KAKO ZVUČI SRBIJA?

Jedna od orijentalističkih fascinacija bili su jezici. Premda je teško govoriti o jezičkim i kulturnim srodnostima, a ne zapasti u polje stereotipa i konstrukcija bliskosti i udaljenosti naroda i kultura, nauka drži da su brojne i jasne sličnosti iznađene u evropskim i azijskim jezicima objašnjive uz pretpostavku da je nekada postojao zajednički, indoevropski jezik iz kojeg su prirođeni jezici proistekli. Pretpostavljena zajednica u kojoj se ovaj jezik koristio prostirala se na velikoj teritoriji, zaokružujući evropski i azijski kontinent i prostirući se od Indije do Balkana. Do danas, vlada uverenje da su slični jezici podrazumevali slične kulture a ove srodan sistem mišljenja. To je dalje doprinosilo stvaranju sličnog načina društvenog organizovanja i sličnostima na planu duhovne i materijalne kulture.<sup>394</sup> Kako bi razumeli kulturne sličnosti i podvukli kulturne razlike, još su romantičari započeli traganje za „indoevropskom osnovom“ jezika. Nesumnjivo, ovo je doprinelo egzotizaciji jezika Drugoga, njegovoj inferiorizaciji i postavljanju u kategorije viši/niši; razvijen/nerazvijen; civilizovan/primitivan.

Kao uobičajena romantičarska tema, orijentalni književni proizvodi tretirani su kao suprotnost Okcidentu. I dok je u delovima Afrike i Azije zaista bilo tekstova koje je Okcident mogao iznova objaviti, protumačiti i anotirati, na Balkanu je, činilo im se, postojao samo zvuk: nerazumljiv i neprijatan. Bez tekstova koji bi mogli biti objavljeni, mešalo se mnoštvo jezika i glasova. Balkan je odjekivao srpskim, turskim, ruskim, romskim, a kroz njih su strujali nemački samoglasnici. Množina jezika, njihova raznolikost i višebojni registar koji Balkanu daju „šarm“ i „živopisnost“ kao da stvaraju probleme u svim oblastima. Ono reflektuje i višejezičnost evropskog kontinenta, na kojem opstaju veliki i mali regionalni i nacionalni jezici.

---

<sup>394</sup> Žan Kiznije, *Etnologija Evrope*, XX vek, Beograd, 1996. 43-45.

Srpski jezik je na evolutivnoj lestvici Frančeske Vilson označen kao varvarski.<sup>395</sup> Učila ga je neprekidno, a to učenje dovodilo ju je do očajja jer nikada nije upoznala ništa tako „drugačije“.<sup>396</sup>

„Jezik me je isprva dovodio do očajja. Nikada nisam učila ništa toliko novo i nepoznato, ili bar od vremena kada sam se uhvatila ukoštac sa svojim maternjim jezikom. Ukoliko niste filolog, nemojte računati na asocijacije i na reči koje će vam zvučati poznato, ili vam ličiti na neki zapadni jezik. Gramatika je šokantno kompleksna. Savladaćete reč otac (otats) lako, ili teško, samo da biste shvatili da se ona tako upotrebljava jedino u nominativu, a da o njoj ne znate baš ništa u instrumentalu, dativu, vokativu, akuzativu i genitivu. A da ne govorim o pluralu. Jer tu vas čeka novi problem. Dva do pet očeva imaju isti plural, a svi ostali na svetu imaju drugi.“<sup>397</sup>

Srodničku terminologiju nije mogla savladati, jer je suviše precizna, a padeži su bili nešto što bi svakog učenika navelo da odustane od srpske gramatike.<sup>398</sup> Uprkos toj različitosti, zahvaljujući gospodinu Stefanoviću, njenom profesoru srpskog jezika, Vilson je posle nekoliko meseci progovorila srpski.<sup>399</sup> Različitost joj je zadavala najviše muka, a objekti, osobe i pojave koje su pripadale sasvim različitim vrstama, u govoru su „zvučale“ slično. Tako je bilo sa taštom i psom – punicom i pudlicom, a ovaj problem je iskrsavao prilikom pokušaja da razume ko živi u određenom domaćinstvu i u kakvom je srodstvu sa kim.<sup>400</sup> Teškoće u razumevanju balkanske srodničke terminologije nije imala samo Frančeska Vilson. O ovaj problem spoticali su se brojni putnici i engleski proučavaoci srpske kulture. Leksičko semantičke grupe termina za srodstvo se razlikuju po sastavu leksičkih jedinica koje u njih ulaze i po semantičkim oznakama koji određuju njihova značenja. Ako se kao metajezik za analizu semantičke strukture termina srodstva u balkanskim jezicima, uzme engleski jezik, uočava se prisustvo tri semantičke oznake po kojima se određuju termini srodstva: generacija, lateralnost i pol. Međutim, u balkanskim jezicima, prisutan je i jedan kojeg nema u engleskom; naime, oznaka bliskosti srodstva koja pokazuje preko kog člana porodice se ostvaruje srodstvo

---

<sup>395</sup> Francesca M. Wilson, *Portraits and Sketches of Serbia*, London, 1920. 17-18.

<sup>396</sup> Isto. 17.

<sup>397</sup> Isto, 73.

<sup>398</sup> Isto.

<sup>399</sup> Isto, 58.

<sup>400</sup> Isto, 74.



- preko muškog ili ženskog člana.<sup>401</sup> Tako broj termina za srodstvo u balkanskim sistemima zavisi od broja diferencijalnih oznaka i od njihove kombinacije. U semantičkoj analizi balkanskih jezika prisutno je po pet diferencijala: pomenutih, za generaciju, lateralnost, pol, oznaku srodstva, a u pojedinim jezicima sa kojima je morala doći u dodir, važna oznaka je i uzrast.<sup>402</sup>

„Na primer, u srpskom postoji šest različitih reči za sestru, zavisno od toga da li je reč o sestri vašeg muža, ženi vašeg brata, sestri brata vašeg muža, ili ženinoj sestri, ili ženi muževljevog brata. Za nas je to teško razumljivo, ali u Srbiji se upotrebljava jer velike patrijarhalne porodice još uvek žive zajedno.“<sup>403</sup>

Srodnička terminologija nije jedino što ju je u srpskom jeziku zbunilo, razlika je bila i u prisustvu padeža, zbog kojih će zaključiti da je srpski jezik istovremeno bogat i jednostavan; komplikovan i groteskno siromašan, markirajući njegovu liminalnost.

„Srpski je bogat jezik, a ponekad groteskno siromašan. Lep je to jezik, pomalo podseća na italijanski, ali ima neprijatno h, previše sh, dj uz preterano korišćenje j, z, s. Pokušajte samo izgovoriti 'mushishishki'!“! Varvarski kakav jeste, on u sebi nosi svojstvenu lepotu i morate čuti njihove balade da biste to osetili. Pogodan je za beskonačne pesme o kosovskim herojima koje pretvaraju jezik u neku vrstu spore muzike. To je orijentalna muzika, melanholična pa čak i zapadnjak mora potpasti pod delovanje njegove magije.“<sup>404</sup>

Navodnu sličnost između italijanskog i srpskog podvlačili su i nemački putnici koji su, u bedekerima između dva svetska rata nudili opširna i sadržajna poglavlja o lingvističkim problemima i različitostima između srpskog i italijanskog jezika. Autori bedekera konstatuju postojanje dva pisma u Jugoslaviji, ali i postojanje brojnih dijalekata i izrazito komplikovan gramatički sistem zbunjujućih morfoloških kategorija

<sup>401</sup> Eleni Bužarovska, „Termini za srodstvo vo balkanskite jazici“. *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006. 486-487.

<sup>402</sup> U srpskom jeziku se odrednica za uzrast retko, ili uopšte ne koristi. Ima ih u makedonskom i bugarskom jeziku gde se razlikuju starija/mlađa sestra; stariji/mlađi brat.

<sup>403</sup> Francesca M. Wilson, 16.

<sup>404</sup> Francesca M. Wilson, navedeno delo. 19.

kao što su rod, imenice, pridevi, zamenice. Bedekeri i putopisi ih definišu opredeljivanjem za kontrastivni pristup, konstatujući nedostatak neke morfološke kategorije i dajući pregled fraza koje putnicima mogu biti od koristi.<sup>405</sup>

Beleška Frančeske Vilson ukazuje na ambivalentnost prema jeziku koja se uočava i u konstruktima rase, a kasnije i karaktera. Njene konstatacije da je jezik istovremeno bogat i siromašan, varvarski i lep, dovoljne su da se uoči prisutstvo ambivalentnosti, i sklonost da se ovaj jezik razgraniči od drugih evropskih jezika. Balade ispevane na tom jeziku su orijentalne što po pravilu zahteva prideve poput omamljujućeg, hipnotišućeg implicirajući i senzualnost u varvarstvu. Po Frančeski Vilson, srpski jezik je varvarski i orijentalan. „Varvarskim jezikom“ obično govore oni čiji su glasovi drugačiji; njima se poriče sintaksa i bogat vokabular. Primitivan je jezik ljudi koji se izražavaju jednostavno ili opisno, ukazujući na izgled i funkciju nekog objekta. Uprkos tome što u primitivističkoj recepciji životom varvara upravlja izvesna praktičnost – minimalizam u materijalnoj kulturi i u jeziku, F. Vilson u srpskom prepoznaje i izvesno bogatstvo. Siromaštvo ovog jezika odgovara materijalnom siromaštvu njegovog stanovništva, koje dovodi u vezu sa istorijskim okolnostima i prirodom stanovnika Balkana, navodno rođenim sa kreativnim potencijalom koji im omogućava da taj nedostatak materijalnih sredstava nadoknade na drugi način,<sup>406</sup> a bogatstvo u socijalnoj kulturi koja se putnici ukazuje kao kompleksnija od zapadne.<sup>407</sup> Kao i u romantičarskoj recepciji „primitivnog čoveka“ ili divljaka, materijalni, ekonomski minimalizam ne mora podrazumevati i socijalni. Na ekonomskom planu, siromaštvo ih sprečava da proizvedu više od onoga što im je potrebno za opstanak, dok kompleksna socijalna struktura koja je izrazita na primeru srodničkih odnosa podrazumeva pravičnost, velikodušnost i solidarnost, kakvu je Frančeska Vilson uočila kod srpskih seljaka, spremnih da prihvate ratnu siročad, i uprkos izostanku izobilja i luksuza, pruže im „pristojan“ život.<sup>408</sup>

No, ne treba zanemariti ni podatak da su Grci i Rimljani, varvarskim narodima i varvarskim jezicima nazivali one koji nisu grčki, odnosno latinski. Prvi poznat model varvarizma proizilazi iz predstave o tuđem jeziku – varvarski narod je onaj koji govori,

---

<sup>405</sup> Olivera Durbaba, „Određnice o srpskom jeziku u nekim nemačkim bedekerima“, *Sa bedekerom po jugoistočnoj Evropi*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 2005. 171-172.

<sup>406</sup> Francesca M. Wilson, *Sketches from Serbia*, 34.

<sup>407</sup> Isto, 18-19.

<sup>408</sup> Isto, 13-16.

ili „mrmlja“ na nepoznatom i nerazumljivom jeziku.<sup>409</sup> Kada se govorilo o varvarima mislilo bi se na one koji govore varvarskim, dakle, tuđim jezikom čije je značenje nepoznato. Kako je rastao antagonizam prema varvarima termin je poprimio i vrednosno značenje – budući da je identifikovao tuđina i inojezičnog kao civilizacijski inferiornog i primitivnog, civilizacija je doživljena kao jezička matrica. Tako deluje i metonimijska projekcija jezičke drugosti na civilizacijsku drugost. Oni koji govore tuđim jezikom postaju tuđinci, a oni koji su govorili drugi jezik identifikovani su kao varvari, postajući predmet civilizacijske diskriminacije. Jezik kao da daje legitimizaciju civilizacijskom dualizmu. Zaključak Frančeske Vilson da je srpski jezik varvarski, ukazuje na jezički imperijalizam kojim se inhibira neengleski jezik. Nije bila retkost da putnici u daleke krajeve narode koje su zatekli na do tada nepoznatim kontinentima okarakterišu kao divljake ili varvare utemeljujući svoje zaključke na zvuku koji ovi proizvode sporazumevajući se. Nepoznati narodi i rase često su opisivani kao stanovnici dalekih zemalja koji komuniciraju nekakvim nemuštim jezikom, zvuče poput životinja, samo zato što je taj zvuk bio drugačiji od onog na koji su putnici u svom okruženju navikli. Slično mesto su u recepciji Frančeske Vilson dobili glasovi srpskog jezika kakvi su h, š, dj, oni u čijem je izgovoru mogla naići na poteškoće, dakle glasovi koji nisu negovani od detinjstva.

Kada je reč o drugim putnicima, poznato je Berovo poznavanje srpskog jezika o čijem se „bogatstvu“ i „lepoti“ nije izjašnjavao. Po njegovom, ličnom utisku, dobro je govorio srpski, a u putopisu se nailazi na rečenice u kojima ima srpskih reči, neretko i fraza, a poglavlja o Srbiji obiluju pesmama i citatima na srpskom. Pomenuto je da je Berova posveta Univerzitetskoj biblioteci, ispisana ćirilicom. Treba se prisetiti i Berovog zaključka da su reči njegovog ratnog druga Koste bile srpske, a misli turske<sup>410</sup>, što otvara pitanje orijentalizacije srpskog jezika. Kako je moguće da su nečije reči srpske, a misli turske? Znači li to da je Kosta bio bilingval, ili pak da su u srpskom jeziku opstale turske institucije, način mišljenja. Objašnjavajući šta je to što Kostine misli čine

---

<sup>409</sup> U praktičnoj upotrebi kategorija varvarin je mogla poteći od „prevođenja“ zvuka jezika Drugoga. Po nekima, poreklo ovog termina dolazi od „ljudi koji mrmljaju ba-ba-ba“. Drugim rečima, varvari su bili ljudi čiji jezik nije bio grčki. Oni koji nisu poznavali grčki jezik bili su isključeni iz Olimpijskih igara. Kasnije, reč varvarin dovođena je u vezu sa neukošću, svirepošću i „divljom prirodom“. Videti: Kata Kulavkova, „Balkanskot model na svet“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006. 17.

<sup>410</sup> Malcolme Burr, *The Sloach Hat*, London, 1935. 287.

orijentalnim, Ber navodi da je njegov prijatelj upotrebljavao „frazologiju Oriješta“.<sup>411</sup> Ber ovde misli na leksičke balkanizme koji svedoče o očuvanju pojedinih turskih institucija u srpskom i drugim jezicima koji se korise na Balkanu, što podrazumeva strereotipnu orijentalizaciju Srbije zasnovanu na orijentalizaciji Turske.

Nasuprot relativno stabilnom gramatičkom sistemu, postoji promenljiv, ili otvoren leksički sistem jednog jezika. Prirodno, pretpostavlja se da narod koji je živeo na jednom prostoru ne može potpuno iščeznuti, nestati bez traga, pa tako jezici koji su bili u upotrebi ne mogu sasvim nestati. Leksički balkanizmi su nastali uporedo sa potrebom ljudi da se, u svakodnevnom životu, međusobno razumeju, u vreme kada nije bilo kodifikovanih jezika i državnih granica u smislu koji nam je danas poznat. U svim balkanskim jezicima, upečatljivi su turcizmi koji su u manjoj, ili većoj meri ostavili trag na različite sfere života. Leksički balkanizmi odlika su narodnog jezika, posebno onih semantičkih sfera kakvi su pojedini zanati, elementi materijalne kulture, dakle ishrana, odeća, a naročito, narodno pravo i religiozna terminologija. Oni su prisutni u neformalnoj komunikaciji, kada se slobodno izražava ne misleći na normiranu reč, jer je važno razumeti se, a pretpostavljamo da su Kosta i Ber, ili pak, jedan ili drugi, govorili na takozvanom stranom jeziku. „Orientalna frazeologija“ je mogla biti u upotrebi kada jednom, ili drugome ponestane reč kodifikovanog jezika na kojem se sporazumevaju. Tada i Ber koristi tursku izreku: „Nije Osman ono što je bio“.<sup>412</sup> To bi značilo da je turski bio neka vrsta prelaznog jezika, onog koji im je omogućavao sporazumevanje u trenucima kada bi nedostajala reč na jeziku Drugoga. To, prirodno podrazumeva da je i turska kultura ostavila nasleđe koje je zahtevalo specifičnu terminologiju. Leksički balkanizmi traju onoliko koliko funkioništu sami sistemi koji zahtevaju upotrebu te terminologije. Sa novim načinom života, drugačijom ishranom, odevanjem, nastankom novih zanata, uticajem novog religijskog sistema takvi uticaji nestaju.<sup>413</sup> Takve pojave ne nestaju odjednom, onog trenutka kada jedna zemlja izgubi neki rat a zemlje kojima je vladala dobiju samostalne države. Jezičke pojave se menjaju sporo, u dugom vremenskom periodu, i nisu odjednom uočljive. Kada su balkanski jezici kodifikovani i formirane nacionalne države započeo je suprotan proces od pojave

---

<sup>411</sup> Isto.

<sup>412</sup> Malcolme Burr, Isto, 287.

<sup>413</sup> Snežana Velkovska, „Statusot na leksičkite balkanizmi vo makedonskiot jazik.“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006. 467.

leksičkih balkanizama. Ako su do tada ljudi imali potrebu da u svakodnevnoj komunikaciji poznaju jezike svojih suseda, sada u nacionalnim državama, ova potreba prestaje da bude izrazita. Nacionalna svest je doprinosila da balkanski narodi odbacuju sve što je označeno kao „strano“, „tuđe“. S obzirom da izmenjeni način života ulazi direktno u leksiku, jezik se menja sa promenom načina života, ali ne naglo. Upotreba neke reči traje generacijama, posle izmene društvene situacije. Tako se nameće zaključak da je upotreba leksičkih balkanizama bila potrebna u neformalnoj komunikaciji, iako je Otomansko carstvo propalo, a balkanske zemlje formirale nove državne celine. Pored ovoga, Ber u uvodu napominje da je Srbiju poznavao mnogo pre oslobođenja od turske vlasti, a jezik koji je tada naučio, mogao je ostati u njegovoj upotrebi. Između Bera i srpskog stanovništva ostao je jezik sa brojnim balkanizmima, kao sredstvo sporazumevanja. Naime, iako je opšti stav novostvorenih nacionalnih država, prema otomanskoj kulturi bio negativan, a ono smatrano kao najveća prepreka ka modernizaciji, nisu svi elementi te kulture mogli odmah nestati iz svakodnevnog života balkanskih naroda. Ali, ubrzo će prisustvo takvih elemenata kulture „spolja“ i „iznutra“ biti tretirano kao neka vrsta prepreke u komunikaciji između Balkana i Zapada. Tako deluje da jezik kojim govori Kosta, bilo da je on stvaran ili imaginaran, dakle, bilo da je Berov ratni drug, ili metafora Srbije govori nekom vrstom prelaznog, hibridnog jezika koji spaja tradicionalne i moderne elemente.

Možda iznenađuje da su engleski i američki putnici između dva svetska rata, retko pisali o problemima da nauče srpski jezik. Izuzimajući F. Vilson i M. Bera, ostali pisci u prvi plan stavljaju muke sa savladavanjem glasova uglavnom izdvajajući reči koje sadrže slova č i ć. U konstrukcijama su se, svakako, javljale interlingvalne greške, one napravljene pod uticajem engleskog jezika, ili one do koje dolazi usled nedovoljne kompetencije u ciljnom jeziku.<sup>414</sup> Tako je usklađivanje sopstvenog jezika sa stranim dalo neobične rezultate u transkripciji reči i izraza. Ovo je prisutno u bedekerima i vodičima iz devetnaestog veka, kao u onima koje su koristili nemački i francuski putnici, tako i u tekstovima engleskih i američkih putnika.<sup>415</sup>

Dejvid Futman prenosi komične situacije u kojima bi se našao kada bi pokušao da izgovori neki od glasova kojih u engleskom nema. To su oni glasovi koje je Francuska

<sup>414</sup> Olivera Durbaba, navedeno, 172.

<sup>415</sup> Đorđe Kostić, *Dobro došli u Srbiju*, Evoluta Beograd, 2006. 32.

Vilson nazvala varvarskim. Tako je bilo tridesetih godina u Skoplju kada je služeći se srpskim jezikom, Futman objašnjavao šta želi da kupi. Posebno mesto zauzima problem da se izgovore glasovi č, ć, ž, lj i š. Komična situacija koju saopštava Futman, odnosi se izgovor reči u kojoj su glasovi: č i lj. Spremajući se za posetu poznanicima, putnik bira adekvatan poklon i nailazi na jezičku barijeru. On govori srpski, prodavci govore makedonski, ali razumeju srpski, dok reči koje nedostaju u njegovom vokabularu, pokušava da nadoknadi onima iz drugih jezika.

„Dok sam se oblačio, zaključio sam da bi zgodan poklon moglo biti cveće u ukrasnoj korpi. Lako smo je nabavili a mali Ciganin nosio ju je za nama dok smo dalje razgledali. Naišavši na piljarnicu koja je uvozila kalifornijske kruške, dovoljno skupe da bi mogle da impresioniraju, odlučili smo se za njih i produžili u cvećaru po ljubičice. Nisu ih imali trenutno, ali mogli su ih nabaviti. Trebalo je sačekati samo pet minuta. Objasnili smo da ih želimo u korpi.

’Želite li ih u staklenoj posudi?’ upitala je prodavačica.

’Zašto?’

’Pa, duže će trajati.

’Ne, ovo će biti dovoljno’

’Lako vam je mogu nabaviti i neće vas puno koštati’.

’Ne’’Ne želim posudu. Stavite ih među kruške’.

’Onda, ne u vodu?’

’Ne, samo tako’.

Kombinacija cveća i voća im je delovala novo. Bili smo, čini se, prvi u tome.

Čekali smo više od pet minuta, a kada sam ugasio drugu cigaretu, postao sam nestrpljiv.

’Kako želite: da ih stavim između krušaka, ili preko njih?’ Upitala je prodavačica

’Zabodite ih između, kao da rastu prirodno’, rekao sam.

I dalje je delovala začuđeno, pa sam pomislio da je glupa. Još uvek nije bilo ni znaka od ljubičica. Sedeli smo i čekali, verovatno još petnaestak minuta dok devojčica nije došla nazad, noseći posudu sa dvanaest zlatnih ribica. Parker i ja smo belo pogledali prodavačicu. Potom je usledilo objašnjenje. Tačno izgovorena srpska reč glasi ’ljubičice’, a ja sam rekao ’ljubice’, što je njima zvučalo kao ’ribice’. Naš zahtev joj je

verovatno delovao čudno, ali je, pretpostavljam, već čula da su bogati engleski putnici ekscentrični.<sup>416</sup>

U kasnijim putopisima, Futman je već uveliko savladao korišćenje slova č, ć, š, ž, đ, lj što se može videti iz citata i zabeleženih mesta na karti. Kao i kod ostalih engleskih putnika đ je ostalo u formi dj, a š je povremeno upisivano kao sh. Ostaju prisutne poteškoće u razlikovanju mesta na kojem treba pisati C ili K, pa je tako Kosovo, često Cosovo, a Kosovska Mitrovica, Cosovska Mitrovitza, iako imamo bez greške upisane Kučevo, Kočane, itd.<sup>417</sup>

---

<sup>416</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, William Heineman, London, 1935. 100-101.

<sup>417</sup> Vidi, Isto. Karta Jugoslavije na unutrašnjoj strani korica.

## DISKURS O RATNIKU

Teško je zamisliti govor o Balkanu, nezavisan od sakralnog prizvuka koji povlače ratovi, stradanja i neprekidne razmirice među susedima, ili sukobi između takozvanih velikih sila u borbi za prevlast na prostoru Balkana. Ove reprezentacije neodvojive su od koncepta balkanizacije kao kontinuiranog stremljenja ka oslobođenju od dominacije imperijalnih gospodara i na kraju, razaranja lokalnih identiteta.

Ali, o ratovanju na Balkanu ne čitamo samo u kontekstu fragmentacije i separatizma, nego ga „iznutra“, u okvirima etnonacionalističkog diskursa oslonjenog na patrijarhalne vrednosti, prepoznajemo kao deo narativa o simboličkoj muškosti Balkana.<sup>418</sup> Između

---

<sup>418</sup> Američki antropolozi Allcock i Young, dovode u pitanje vezu između ratovanja i diskursa o muškosti na Balkanu, vraćajući se na tezu o liminalnosti Balkana, koji je za putopisce isuviše „hrabar“, „izdržljiv“ i „muški“ da bi ostao deo Orijenta, ali ipak „sentimentalan“, „mek“, „patetičan“, „nežan“, „požrtvovan“



dva svetska rata, javnim diskursom u Srbiji, dominira predstava o Balkancu – fizički i psihički zdravom seljaku, „odvažnom“ i „istrajnom“, ali i poslednjem „neizopačenom“ i, govorilo se, “nepomućenom“ stanovniku Evrope. Iznutra, to je predstava naroda koji „nije ratnički“, ali zna da se bori za odbranu „svog nacionalnog imena“. <sup>419</sup> „Seljačko zdravlje“ i „jasan duh“ koji teži da oslobodi svoju braću“, nešto je što sasvim odgovara pravom muškarcu, smatrali su savremenici. Herozam je izjednačen sa psihičkim zdravljem i doveden u diskurzivnu vezu sa muškošću, a s obzirom da je srpski vojnik, u internoj recepciji, „fizički veličanstven i zdrav“ zbog pripadnosti seljačkoj rasi, odlikuje ga i „herkulska snaga“. <sup>420</sup> Govor o „zdravom, seljačkom ratništvu“, pretače se u koncept trezvenosti i vere u „snagu mišića“ te, „sopstvenu nadmoć“, <sup>421</sup> preokretanjem oznake slabosti koju Srbiji pripisuje Zapad. Neumornim seljačkim, mišićima nije bilo teško da „ostave plug“, i „dohvate novu igračku-pušku“, <sup>422</sup> pisao je jedan savremenik dodajući tom ratniku element „ruralnosti“. Međutim ni konstrukt „englestva“ nije bio odvojiv od diskursa o „muškosti“ i „ratništvu“. Ratnik iz srpske političke mitologije i balkanski junak iz engleske književnosti nisu iste figure. Ratnik iz srpskog etnonacionalističkog korpusa, vrednosnim preokretanjem dobio je „snagu“ i „polet“ ne bi li kompenzovao izostanak političke moći, a razlika između britanskog vojnika i srpskog ratnika, još je u „mudrosti“, „trezvenosti“, „racionalnosti“, „spremnosti na kompromis“ i „viteštvu“, koji se pripisuju okcidentalnom borcu. Engleski vojnik je samostalan, vešt, odrastao i samouveren; njega odlikuju čvrsta volja i čvrsti mišići, ali nadasve, on je zaštićen opipljivošću i stabilnošću zapadne civilizacije. <sup>423</sup> U samopoimanju i tekstualnom predstavljanju, simbolička razlika između srpskog i britanskog vojnika je ona između noža i mača: prvi je simbol nasilja, ili mučeničkog oslobođenja, dok drugi upućuje na gospodarenje i apsolutnu vlast. U engleskim i američkim putopisima, karakteristika srpskog vojnika nije herkulska snaga nego hrabrost onoga ko nema šta da izgubi. U jednoj tački se najjasnije susreću interni stereotip o ratništvu i predstava balkanskog ratništva u engleskim putopisima – to je prepoznavanje oružja kao igračke, te srpskog ratnika kao nesvesnog, detinjastog,

---

da bi bio Okcidet. Videti: John Allcock, Anthonia Young, *Black Lambs and Grey Falcons*, Berghahn Books, New York, Oxford, 2000.

<sup>419</sup> Dragiša Vesić, „Da li su Srbi ratnički narod“, 1919. u *Srbi i demokratija*, Vidici 1992. 239.

<sup>420</sup> Isto.

<sup>421</sup> Više o ovim stereotipima u poglavlju o karakterologiji.

<sup>422</sup> Dragiša Vesić, navedeno delo, 239.

<sup>423</sup> Videti Johan Høglund, *Mobilising the Novel*, 122-125.

nezrelog. Jednostavna formula po kojoj se Balkanci u dvostranoj percepciji prepoznaju kao ratnici, a ratništvo čita kao muškost zamagljuje osobine koje u zapadnoj percepciji ima „srpski ratnik“ – poziciju žrtve, njegovu deprivaciju, mučeništvo, infantilnost, imaginativnost, primitivnost i mitsku svest. U takvo shvatanje ratništva utkana je implicitna binarnost dok balkanski ratnici ostaju nezreli i nekulturni, iako nadareni dobrodušnošću, često i altruizmom, iskonstruisani su kao nesposobni da prežive bez civilizacije i njene „odraslosti, zrelosti i razumnosti“. Učestalost diskursa o Balkanu kao „mučeničkom“ ali i pozicija u kojoj se Srbija našla tokom Prvog svetskog rata, odigrale su značajnu ulogu. Baš u diskurzivnoj tački, gde se balkanski ratnik prepoznaje kao onaj kome je potrebna zaštita Zapada, on gubi na samoproizvedenoj simboličnoj muškosti, čijom naglašenošću se iznutra objašnjavaju ratne okolnosti. Bilo da se sagledava kao hrabri vojnik motivisan narativima o boljoj budućnosti i propalim carstvima čiji sjaj treba obnoviti, ili pak, kao genetski izdržljiv vojnik na rubu, on ostaje žrtva.

Posle Balkanskih ratova, poluostrvo se oporavljalo od dvogodišnjih sukoba, ali taj predah nije trajao dugo. Po okončanju Prvog svetskog rata, na Balkanu su i pobednici i poraženi osećali posledice rata, a u javnosti evropskih zemalja – saveznica, Sjedinjenih država, i u javnosti južnoslovenskih zemalja, govor o Prvom svetskom ratu nije ostavljao utisak samouverenog pobeđništva. Govorilo se o „Golgoti“, „Plavoj grobnici“, „klanici“, o stradanju u „albanskom bespuću“, dok su to pratile su ilustracije, mahom fotografije vojnika koji izmučeni glađu jedu sneg; slike raspadnutih tela koja jedu gavrani; bacanju tela stradalih u more. Jednako dramatične bile su predstave stradanja srpske dobrovoljačke divizije koja se povlačila preko Dunava u Besarabiju, a ovo mesto u svakodnevnom govoru postalo metafora stradanja i udaljenosti od doma. Možda najsnažnije ostale su slike Kajmakčalana. U jesen 1916. godine kada su oživele operacije na Solunskom frontu, reorganizovana srpska vojska našla se na, kako se govorilo, „najbesputnijem“, „najbrdovitijem“ sektoru fronta, u, naglašavalo se, „teškim borbama“. Iznova su usledile slike vojnika pokošenih mitraljeskom vatrom na preprekama od bodljikave žice i gradovima koji su posle neprijateljskog povlačenja praćenog teškim artiljerijskim bombardovanjem opustošeni. Ova stradanja okončana su Probojem Solunskog fronta, a Saveznice zasluge pripisuju srpskoj vojsci i jugoslovenskim dobrovoljačkim jedinicama ojačanim sa dve francuske baterije, tu su bili i engleski i američki oficiri, dva međuratna putnika – Malkolm Ber i Aleksander

Pauel. Tragične slike bojnog polja posle Solunskog fronta kružile su Evropom simbolišući najvišu cenu pobeđe. Iako je, po završetku Prvog svetskog rata, Balkansko poluostrvo najzad došlo pod domaću upravu, nove balkanske države suočile su se sa političkim izazovom sjedinjavanja suseda koji su poistovećivali brojnost stanovništva i državni prostor sa snagom i moći.<sup>424</sup> Na Balkanu se u vreme rata i u vreme mira uvek mogao naći korpus prigodnih predstava o dominantnima i submisivnima, žrtvama i osvajačima, ili privremenim „mezimcima“, kako je pisao Spender, a to je Okcidentu omogućavalo da zadrži pozicionu superiornost političkog roditelja, daljim rešavanjem nesuglasica između „balkanske dece“. Ta žrtva, mučenik, dete koje sporo napreduje i mezimac, između dva rata često je bila Srbija kao zemlja sa „epskom prošlošću“ i stanovnicima čija je svest mitska. Infantilizacija je prisutna u „stvarnim“, koliko i u imaginarnim putopisima. Dovoljno je setiti se Sakijeve reprezentacije ratova na Balkanu kao društvene igre za decu,<sup>425</sup> ili Berovog sećanja na „velike dane“ provedene u Srbiji, gde su se deca igrala vojske.<sup>426</sup> Najzad, i Šoovi „Vojnici od čokolade“ i Futmanovi komični opisi hvale vrednih ratnika<sup>427</sup> koliko i njegovi „Dečaci od biskvita“ idu u prilog argumentaciji o tekstualnoj i političkoj infantilizaciji balkanskog ratništva i viktimizaciji stanovništva Balkana između dva svetska rata. Ali, u čemu su utemeljene predstave viktimizacije i infantilizacije; šta daje povod zaključku da je balkanski, a ovde srpski ratnik infantilni; da je žrtva i mučenik; da je maštovit i primitivan? Dva momenta su ključna: uočavanje epike koja ih navodno motiviše da se bore i geosimboličko smeštanje Balkana na rubove Evrope gde njegovi stanovnici moraju igrati ulogu večite margine, graničnih aktera u svetskom sukobu. Realne žrtve koje su balkanske zemlje, a naročito Srbija, pretrpele u Prvom svetskom ratu, uklopljene su u ovu geosimboličku predstavu i doprinose retoričkoj viktimizaciji Balkana. To su stanovnici sa rubova Evrope čija hrabrost zavređuje divljenje jer njihova prošlost nije utemeljena u pisanim izvorima, oni nemaju književnost poput Okcidenta, ali su podstaknuti da se uvek iznova bore. S obzirom da žive na rubovima Evrope izloženi su stalnim konfliktima, a hrabrost crpe iz usmene istorije, iz neobične i romantične epike, neopipljive i putniku neshvatljive, koja

---

<sup>424</sup> Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana: 1804-1945*. Clio, Beograd, 2004. 377.

<sup>425</sup> V: Saki, *The Toys of Peace*, London.

<sup>426</sup> Malcolm Burr, *The Slouch Hat*, 257.

<sup>427</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, London, 1935. 159.

baš zbog „ukoričenosti“, uvek može biti prigodno menjana, uvek iznova izmišljana, prekrajana u beskonačnim, ponovljenim igrama balkanizacije.

U tekstualnim reprezentacijama engleskih i američkih putnika, prepoznaju se dva modela ratništva: 1. ratovanje kojem je uzrok viševekovna vladavina Vizantinaca, Turaka i Austrijanaca, pa stoga postaje odbrambeni rat „malog hrišćanskog naroda“, dobijajući „mučenički“ karakter. Metatekst ovog odbrambenog rata je folklor, budući da epika postavlja modele transformacije i mitologizacije čija je tema rat. Epska tradicija prenosi značenje svetosavskog, kosovskog mita i mita o obnovi Dušanovog carstva, dopuštajući dvosmeran rad političkih mitova čija je okosnica kult smrti, spasilačka i purifikativna moć žrtve i osvete, predstava cikličnosti i ponovljivosti vremena.<sup>428</sup> Zato kroz figuru ratnika dolazimo i do engleske recepcije balkanske epike i srpskih nacionalnih mitova. 2. U drugoj formi, nailazi se na koncept ratničkog duha čiji su uzroci u osobenostima balkanske genetike. Prvi označavam kao „reaktivno ratništvo“ jer mu je ishodište u poziciji žrtve koja je usled viševekovnog „zlostavljanja“ orijentalnog Drugoga, reagovala na „zaustavljeni razvoj“. Takva forma ratništva dobija destruktivan karakter, jer je, za pojedine putnike, „militantnost“ uslovljena primitivnim instinktom, genetikom - prirodom srpskog stanovništva koje je „programirano“ da ratuje.

Oba oblika imaju svoje podvrste koje se razvijaju u skladu sa predstavom o poreklu ratništva bilo da se ono pripisuje infantilnosti, problemu autoriteta, sticaju nesrećnih okolnosti, genetici, ili drugim uzrocima. Iako izviru iz naizgled različitih koncepata, obe forme se susreću u narativu o liminalnosti Srbije iz kojeg proizlazi stereotip ratničkog duha - reakcije na nepravdu i ratničkog gena kakav se razvija na geosimboličkim rubovima. To je vojnik koji stoji na kraju Evrope. Preći granicu koju on čuva, znači ući u marginalni prostor na kojem se vode ratovi, i koji čine neprohodni predeli naseljeni opasnim bićima i opasnim situacijama.

Prva predstava reaktivnog ratništva je kroz narativni kontekst mita o Kosovu i obnovi Dušanovog carstva prisutna je u delima Rebeke Vest, Lene Jovičić, Laveta Edvardsa i Malkolma Bera. Srpski vojnik je herojska figura pogođena nesrećnom sudbinom dominacije Otomanske imperije kao drugosti Okcidenta. Ovo je vojnik koji obavlja

---

<sup>428</sup> Boguslav Želinjski, navedeno, 56.

dužnost poteklu „iz davnina“, pre nego što su došli Vizantinci, Turci i Austrijanci, jer i u tom stanju „davne prošlosti“, liminalnost je privlačila brojne osvajače. Za Frensis Marč i Ričarda Bemiša, Srbi su balkanski heroji kojima su dati pravo i obaveza čuvanja stabilnosti poluostrva koje naseljavaju. Za Aleksandera Pauela, Harolda Spendera, Džordža Lestera Hornbija, Dadli Hitkota i Meri Daram, „ratnički duh“, bilo da se na njega gleda afirmativno, ili sa odbojnošću ostaje urođena osobina naroda koji se smešta na geosimboličke rubove.

### Reaktivno ratništvo

U putopisima, balkanske kulture su predstavljene kao epske, a njihov identitet narativno je konstituisan posredstvom ratova. Oslobodilački ratovi i pobune dovode se u vezu sa fenomenom borbe za nezavisnost, ali to oslobađanje teklo je sporo zbog „zaostalosti“ balkanskih naroda. Engleski putopisi koliko i srpski politički diskurs između dva rata, realizuju ratnu naraciju kao kontinuiranu borbu za oslobođenje od vladavine Orijeanta. U Srbiji je epska poezija bila poseban historiografski rod, a glavni izvori iz kojih se ova epika oblikovala bili su mitski motivi i arhaična istorija, te se u epici pominju imena vladara, vođa, junaka, država i naroda, kao i opisi stvarnih ili paradigmatičnih događaja. No, epska istoričnost ostaje posledica amalgamiranja istorijskog znanja sa onim što je na planu građe i poetike u usmenoj tradiciji zapamćeno.<sup>429</sup> Budući da okosnicu narodne epike čini junačka borba, glavni nosilac radnje je epski junak koji deluje u skladu sa zahtevima zajednice koju zastupa, a bori se protiv onoga što ugrožava vrednosti koje predstavlja. Tako dolazi do sukoba između suprotnih principa, a ishod predanja može biti srećan ili tragičan.<sup>430</sup> U ovom slučaju, reč je o predstavi jedne vrste tragičnog ratništva pravednih, neodvojivoj od naracije o napaćenom, ranjenom, malom, izmučenom i zaostalom narodu koji svoj identitet čuva posredstvom tvorevina usmenog predanja. U tim predanjima, opisani su takozvani epohalni događaji koji svoje značenje crpe iz sposobnosti otkrivanja ili pojačavanja svesti zajednice o njenom narativnom

---

<sup>429</sup> Dragana Antonijević, *Karađorđe i Miloš: između istorije i predanja*, Etnološka biblioteka, Beograd, 2007. 82.

<sup>430</sup> Isto, 82-83.

identitetu, kao i o identitetu njenih članova.<sup>431</sup> Srbija je shvaćena kao zaustavljena u istorijskom razvitku, ona je primitivna, a njena prošlost mitska, sadržana u nekoj vrsti narodne umetnosti, umesto u pisanim izvorima poput dokumenata, zakona i povelja. Pristupajući vlastitim političkim mitovima prosvetiteljski trezveno, putnicima se činilo da usmenu poeziju i narodnu umetnost mogu sačuvati samo primitivni narodi: “oni kojima je svojstvena strast, osećanje koje su civilizovani narodi zauvek izgubili.”<sup>432</sup> U Francuskoj i Engleskoj, bavljenje balkanskom epikom bilo je pre stvar mode nego naučnog interesovanja.<sup>433</sup> U devetnaestom veku, Džon Bauring prevodi balkansku epiku na engleski jezik, a srpska poezija se tretira kao mesto sa kojeg Okcident posmatra kako sviće civilizacija; kao skupina nejasnih i maglovitih bajki koje „varvarski naraštaj“ usmeno predaje drugome. Važnost iznalaženja puteva prenošenja tih usmenih predanja ogledala se u novoj nadi da će zora civilizacije pre svanuti ako Prosvećeni Zapad bude raspolagao informacijama o umenosti varvara.<sup>434</sup> Interesovanje za balkansku epiku, iznova se javlja tokom Prvog svetskog rata i po njegovom okončanju, u vreme kada su se u Engleskoj održavala predavanja sa ciljem upoznavanja sa „malom saveznicom“ i njenom kulturom. Mitovi koji su „čuvali“ ratnički duh, ili vojnički temperament Srba, putnicima su delovali bajkoliko; oni su se „radali među ljudima netaknutim civilizacijom, možda u Šumadiji, ili na nekom drugom, jednako čudesnom mestu.”<sup>435</sup> Govorilo se da najveće ratne zasluge Velikog rata pripadaju baš „herojskoj“ i „napaćenoj“ Srbiji, primitivnoj zemlji koja se dugo borila za sticanje slobode.

„Najviše epsko postignuće Velikog rata pripada Srbiji i saveznicama, koje su položile žrtve na Solunskom frontu, a Srbija je svoju izdržljivost dokazala oporavkom kroz koji prolazi u ovom periodu,”<sup>436</sup> piše Lavet Edvards dok izdržljivost dovodi u vezu sa vitalnošću, karakterističnom za primitivne narode.<sup>437</sup> Argumentujući primitivnost balkanskih naroda, Edvards poseže za stereotipnom predstavom viševekovne dominacije Otomanske imperije koja je zaustavila razvoj „malog balkanskog naroda“,

<sup>431</sup> Tihomir Brajović, *Identično različito*, Beograd, 2008. 35.

<sup>432</sup> Dudley Heathcote, *My Wanderings in The Balkans*, 9.

<sup>433</sup> Gordana Đerić, „Među javom i med snom“, *Filozofija i društvo*, XXXI, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2006.

<sup>434</sup> Isto.

<sup>435</sup> Lovett Edwards Filding, navedeno, 236.

<sup>436</sup> Isto, 234-235.

<sup>437</sup> Isto, 235.

ali nije oslabila želju za nezavisnošću, i beleži: „Pod turskom vladavinom ovo stanovništvo je, u zapadnom smislu, zaostalo jer literatura, vizuelna umetnost i obrazovanje nisu postojali. Nacionalna tradicija je čuvala običaje koji daju boju srpskom životu, usmena književnost i herojske balade daju im snagu, a kada dođe vreme za pobunu, ovi ljudi znaju da se bore“<sup>438</sup>

Tražeci smisao postojanja i egzistencijalnu snagu u epici, generacije Srba su, čini se Edvardsu, „usmenim pripovedanjima davale povod da se živi u ropstvu, a umre za slobodu. „Zahvaljujući vitalnosti kakvu imaju samo mladi“, dodaje on.<sup>439</sup> Ono nije mlado samo zato što ne postoji dugo, nego stoga što je primitivno, netaknuto civilizacijom, a sebe je uvek iznova okrepljivalo pričama koje motivišu opstanak. To svojevrsno oružje za odbranu od civilizacije lišilo je Srbiju pritiska obrazovanja, kulture i znanja, u zapadnom smislu, ali su mitovi, legende i bajke u kojima je živelo i živi čuvali njegovo „mentalno zdravlje“, ostajući deo njihove „romantičnosti“. <sup>440</sup>

Ratništvo i čuvanje usmene tradicije, putnicima se čine nerazdvojnim. „Ratnički duh“ je opstao zahvaljujući tradiciji i to epskoj. Za ovu grupu autora, Balkanac je „romantični“ ratnik koji se bezrezervno žrtvuje za ideal slobode, dakle, smrtan je, njegova je egzistencija krhka, zavisan je od volje jačih, a ne može uvek računati na podršku „viših sila“ ili na apsolutnu moć jer nije racionalan i mudar: ove osobine rezervisane su za okcidentalnog heroja.

Među nacionalnim mitovima, najviše je reči o Kosovskoj legendi koju putnici koriste ne bi li saželi celokupnu istoriju Srbije i predstavili je kao žrtvu otomanskog nasilja. Kosovska legenda je između dva svetska rata odigrala jednu od najznačajnijih uloga u tekstualnoj viktimizaciji Srbije. Sa najviše saosećanja prema ratovima zahvaćenoj zemlji pisale su putnice. Motiv „jadne“, „herojske“, „siromašne“, „izmučene“ Srbije, prvi put se javlja kod putnica koje su došle u Srbiju početkom Prvog svetskog rata da bi pružile humanitarnu pomoć i radile kao bolničarke u balkanskim zemljama. Tokom Velikog rata, Elsi Inglis je u Londonu objavljivala tekstove i držala predavanja o „napaćenom srpskom narodu“, „hrabrosti i stradanju srpskog naroda“, posebna predavanja o Kosovu, sa akcentom na proslavu Vidovdana, održavala su se u školama

---

<sup>438</sup> Isto, 236.

<sup>439</sup> Isto, 230.

<sup>440</sup> Isto, 230-231.

široj Britaniji. Iz savremene perspektive šire javnosti, ovo se sagledava kao veliki doprinos promeni odnosa i propagiranju srpskog pitanja u Velikoj Britaniji. Priče o „podvizima“ i „hrabrosti“, „malog naroda“, pozivanje na „saosećanje sa njegovom patnjom“, ubrzo su okupile stotinak žena koje su u okviru Bolnice škotskih žena doputovale u Srbiju. Diskursi „napaćenosti“, „izmučenosti“, „bede“, „stradanja“, „siromaštva“, preovadali su i u zapisima Flore Sends, predavanjima Lejle Pedžet, kao prethodnicama međuratnih putnica. Tokom Prvog svetskog rata i između dva svetska rata, putnice iz Velike Britanije ukazivale su na fizičku slabost Srbije, njenu nezrelost, nedostatak znanja i iskustva njenog stanovništva, zavisnost od „odraslih“, „naprednih“, „civilizovanih“. Činilo se da, kao i život dece, opstanak Srbije zavisi od zdravstvene nege, zaštite, dobre volje i ljubavi koju joj pružaju odrasli.<sup>441</sup> Kako između dva svetska rata nije bilo otvorenih sukoba na Balkanu, putnice su češće dolazile u svojstvu novinarki, ili istraživačica, pa je poseta spomenicima kulture mogla biti logičan izbor.

„Najzanimljiviji je manastir Nova Ravanica“, pisala je Lena Jovičić.<sup>442</sup> Mada, u njegovom eksterijeru nema ničega zanimljivog, na tom mestu se nalazi telo cara Lazara koji je poginuo u bici na Kosovu 1389. godine. Ona zauzima značajno mesto u srpskoj istoriji kao još jedna figura čuvara nacionalnog duha Srba, vekovima provođenog u ropstvu. Njegovo telo je podsetnik na uzastopne pokušaje oslobođenja od turskog jarma.<sup>443</sup> Razmišljajući o „trpljenju“, „mučeništvu“ i „siromaštvu“, a najviše o riziku od gubljenja identiteta jednog naroda koji sakralizuje telo stradalog kneza, Lena Jovičić život u ropstvu sagledava kao svojevrsno herojstvo i piše:

„Saznala sam da su Srbi telo svog heroja preneli ovde, u Ravanicu, usled straha da bi ono moglo biti oskrnavljeno. Prekrštene ruke ne izgledaju baš kao kod mumije, ali je koža na sličan način tamna i naborana. Ruke su očuvane i zaista deluju ljudski. Čak ni odeća u kojoj je telo, ne pokazuje znake pretvaranja u prah. Monasi će vam reći da je to Čudo, jer je car Lazar život proveo kao dobar čovek i time zaslužio da bude svetac. Komad zlata pokriva glavu i prirodno je zapitati se da li je i lice ostalo netaknuto.

<sup>441</sup> Videti: Gerison Lensdaun, „Dečija prava“, *Sociologija detinjstva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004. 187.

<sup>442</sup> Lana Yovichich, *Here and There In Serbia*, London, 1926. 50.

<sup>443</sup> Isto.



Saznali smo da su mu Turci odrubili glavu, bacili je, a dve stotine godina kasnije, ona je pronađena i identifikovana. Svake godine, na praznik koji zovu Vidovdan, telo se iznosi pred masu. Ljudi iz okoline i iz daleka dolaze da odaju počast.<sup>444</sup>

Lena Jovičić zaključuje da je Lazarevo telo podsetnik na ropstvo i uspomena na napore da se oslobodi od vlasti porobljivača. Čini joj se da se sloboda još čeka, a to odgovara statusnoj neodređenosti mlade zemlje. Poput Lene Jovičić, Rebeka Vest putuje na Frušku Goru sa koje se mogu videti „zelene i ljubičaste ravnice, po kojima ogromni oblak ploveći ka Aziji baca svoju senku“.<sup>445</sup> Ova putnica će tamo videti crkve koje odbacuju pravilo da magija može postojati samo u tami, jer se „u njima magija stvara“. Ona postoji u kovčegu pred ikonostasom, u koji je položeno Lazarevo telo.<sup>446</sup> Ali, osim što oseća prisustvo magijskog, putnica zaključuje da je samo poetsko, fantastično i magijsko koje poraz pretvara u pobedu moglo pružiti utehu Srbima. Opisujući ostatke tela kneza Lazara, Rebeka Vest u njemu prepoznaje gorčinu poraza i oseća sažaljenje, mešajući herojsku epiku sa viktimizacijom Srba.

„Odeven je u odoru od bledocrvenog i zlatnog brokata. Crna tkanina prekriva mu glavu i prostor koji je deli od tela. Njegove mumificirane smeđe ruke, gotovo crne, prekrštene su u visini kukova i još nose blistavo prstenje njegovog staleža. Smanjena stopala obućena su u savremene čarape, a preko njih navučene su meke srenjevekovne čizme od plave svile izvezene zlatom. Njegovo telo s vremenom se veoma smanjilo: kukovi i ramena poput šiljaka izdižu brokat. Izazva sažaljenje kao grupa ljudi na uglu ulice u Džarouu, ili u nekom velškom rudarskom gradiću.“<sup>447</sup>

Telo kneza Lazara deluje joj sićušno i jadno. Ono je navodi da se zapita o smislu života i borbe, te da na osnovu tog prizora rekonstruiše priču o porazu koji je pretočen u narativ o pobedi. Ali, ta mala stopala i male ruke; čitavo telo koje se vremenom smanjilo, sugerišu viktimizaciju Srbije koja je bila izložena osvajanju, ono označava „kulturno“ i prostorno smanjenje na koje se nadovezuje marginalizacija ljudi koji

---

<sup>444</sup> Lena Jovičić, 51.

<sup>445</sup> Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, 388.

<sup>446</sup> Isto, 395.

<sup>447</sup> Isto.

izazivaju sažaljenje kao rudari u Velsu.<sup>448</sup> To malo i jadno telo, metafora je Srbije, žrtve ili jednog marginalnog područja koje je asocira na Vels, neodvojiv od predrasuda o mitskom i bajkovitom, ali i blizak marginalnom. Bledocrveni i zlatni brokat su potamneli, a na mesto nekadašnjeg sjaja došla je crna tkanina kao metafora tame u kojoj se našla zemlja. Iako smanjena, krhka, obućena u neadekvatne savremene čarape, na njoj se još uvek prepoznaje prstenje kao simbol ostatka kraljevskog dostojanstva.

„Ali poraz je poraz, i gorak je; i to ne samo zbog ponosa već stoga što otupljuje mač volje, jedinog instrumenta datog čoveku da se odbrani od neprijateljskih sila vasiona i nametne im svoju viziju iskupljenja. Kada se ovaj čovek suočio sa porazom, nije samo njegova volja bila osujećena, doveden je u pitanje opstanak celog naroda, njegove vere, zaustavljen je ogroman zamah ljudskog duha.“<sup>449</sup>

Putnica izdvaja kneza Lazara kao ključnu figuru „kosovske legende“ koja je Srbe podsećala da su nekada imali državu. Najzad, čini joj se i da je ova „mumija“ bila jedan od temelja na kojima je izgrađena figura ratnika. Najznačajniju ulogu u tom podsećanju imale su narodne pesme, a drugu ne manje značajnu, verovala je Rebeka Vest, odigralo je Karađorđevo „nameštenje za šumara na Fruškoj gori“. Rebeka Vest nije jedina autorka koja će dovesti u vezu kosovski mit sa onim o Prvom srpskom ustanku kao varijanti mita o Padu. Dodirna tačka kneza Lazara s Karađorđem, uočljiva je i u savremenoj folkloristici, gde se analizira kao paradigma o Heroju-Mučeniku i Zadušnoj žrtvi.<sup>450</sup> Identifikacija dva heroja koji padaju kao žrtve zavere, te mitologizovane sudbine javlja se ciklično kao i mitovi o vladarima gubitnicima koje odlikuju herojstvo, čestitost i poštenje. Taj motiv jasno je predočen u onome što Rebeka Vest prepoznaje kao narodnu pesmu:

„Značajnu ulogu imale su narodne pesme. Te pesme nisu, kako se može pomisliti, lišene umetničkih vrednosti. Spevali su ih Srbi, uglavnom zajednički, otprilike jedan vek posle bitke na Kosovu, po uzoruna 'chansons de geste' koje su preko Dalmacije veoma rano dospеле na Balkansko poluostrvo. Lišena svih drugih mogućnosti, cela stvaralačka

---

<sup>448</sup> Isto, 395-396.

<sup>449</sup> Isto, 395.

<sup>450</sup> Dragana Antonijević, *Karađorđe i Miloš: mit i politika*, Etnološka biblioteka, Beograd, 2007.98.

snaga naroda ulila se u njih; kraj 18. veka, kada je na Zapadu značaj narodnog stvaralaštva počeo da opada, u srpskoj narodnoj poeziji dao je nov zamah, a liberalne i nacionalističke ideje koje je popularisala Francuska revolucija, u tužbalicama ovog porobljenog naroda našle su savršen izraz.<sup>451</sup>

Reaktivno ratništvo utemeljeno u epici se može dovesti u vezu sa poimanjem vremena u jednoj kulturi. Kada epiku interpretiraju kao instrument koji je porobljenom narodu omogućio da očuva identitet, putnici saopštavaju o nekoj vrsti kompenzacije, procesu koji omogućuje da se nadoknadi izgubljeno ili nikada stečeno.<sup>452</sup> I u savremenim studijama ističe se udeo takozvanih traumatičnih istorijskih iskustava na Balkanskom poluostrvu, koja su balkanskim narodima ostavila kulturu pamćenja, čuvanja kolektivnih uspomena. Ona su skladištena u epici, u pesmama, baladama, legendama i kultu predaka.<sup>453</sup> Izdvajajući kosovski mit, kao najznačajniji, putnici markiraju i važnost liminalnog vremena i aistoričnosti naroda o kojem prikupljaju podatke. Vreme se

<sup>451</sup> Rebeka Vest, navedeno, 398.

<sup>452</sup> U istorijskoj perspektivi, naglašava se značaj opšteg razočarenja posle pada pod tursku vlast kada je stanovništvo revitalizovalo prehršćanske mitove i praznike. Miodrag Popović smatra da je za mitizaciju kosovske legende u proznom predanju i deseteračkim pesmama karakteristično širenje kulta kneza Lazara. Oslanjajući se na istoriografske podatke, zaključuje da je među graničarima mitizacija viteške legende značila i neku vrstu ponarodnjavanja ranijih pesama. Usklađivanje sa novim društvenim prilikama dovelo je do postepenog nastanka mita. To je bio proces dugog trajanja koji počinje od prvih zapisa kosovske legende do Vukovih pesama. Pesme su se oblikovale u sredinama u kojima je dolazilo do otpora Turcima, te otud reminiscencije mitskog tipa iz kosovskih pesama poput krvavih barjaka, kletvi i sl. Miodrag Popović, *Vidovdan i časni krst*, XX vek, Beograd, 2007, 104. Među srpskim intelektualcima devetnaestog veka došlo je do polarizacije, te različite interpretacije epike. Na jednoj strani je prosvetiteljska trezvenost, a na drugoj afirmisanje paganskog. Funkcija mitizacije viteških legendi verovatno je u povezivanju Srba koji su već u osamnaestom veku bili geografski i kulturno podeljeni na različite celine. U jednoj su bili Srbi iz Austrije koji su prihvatili evropsku kulturu, a u drugoj, graničarske mase. Podizanjeustanka protiv Turaka zahtevalo je nalaženje zajedničke ideološke potpore, a ona je nađena u ideji o nezavisnoj državi. Mada su „austrijsko“ i „graničarsko“ Kosovo imali različit karakter: za prve bilo je poetski simbol poraza i veličine, a za duge bojno polje na kojem su divlji ratnici vodili borbu protiv Turaka, cilj je bio zajednički. Na osnovu ovog osvrta, vidimo da su engleski putnici pre mgoli pisati o „paganskom“ Kosovu. Ali, Srbi koji su živeli u Austriji, nisu bili predmet posebnog interesovanja intelektualaca sa Zapada. Takav način razmišljanja prenet je i na početak devetnaestog veka, pa iako putnici odlaze na Frušku Goru kako bi videli kneževe mošti, pagansku interpretaciju Kosova tretiraju kao jedinu moguću.

Dragana Antonijević smatra da hristijanizovano tumačenje Lazarevog duhovnog izbora, u smislu odabira duhovnih vrednosti namesto materijalnih, predstavlja, u mitskoj konstrukciji, inverziju onoga što se dešavalo u stvarnosti, naime, pad i gubitak države, teritorije i slobode. Hristijanizovana verzija nudi metafizičko opravdanje fizičkog poraza, ne uspevajući da prikrije da se radilo o nemoći. Tumačenje poraza kao duhovne pobede služilo je da se prikriju stvarne posledice Kosovske bitke i ponudi neka vrsta utehe. Narodna tradicija je ponudila još jedno objašnjenje gubitka države kao posledicu nesloga i izdaje. U srpskom mitološkom sistemu, diskurs o izdaji povlači se kad god treba objasniti neuspeh nekog političkog projekta, smatra D. Antonijević. V. Dragana Antonijević, *Karadorđe i Miloš: mit i politika*, Beograd, 2007. 96.

<sup>453</sup> Klaus Rot, *Slike u glavama*, XX vek, Beograd, 2000. 190.

doživljava kao statično, epsko, snoliko i fantazmagorično jer postoji izvan istorije. Iznova se potenciraju događaji kroz koje je prošla zajednica i koji su od istorijskih neupitnog, značaja. Liminalno shvatanje vremena postoji u nacionalnim mitovima kao idealizovanim istorijskim događajima.<sup>454</sup> Viktimizacijom knez Lazar sa svim potonjim ratnicima, postaje heroj-žrtva i primer „uzoritosti“. Takva „žrtvena uzoritost“ je u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata interpretirana kao ratnički, ili junački duh uzrokovan dugogodišnjim trpljenjem brutalnih osvajača koje je oblikovalo mitsku svest.<sup>455</sup> Slično je sa mitom o obnovi Dušanovog carstva: izgubljeno podstiče čežnju za prošlošću, spremnost na žrtvu zarad povratka srećnijeg i boljeg vremena kada je zajednica bila slobodna od „stranih zavojevača.“ Epika je tražila i pravdala žrtvu, pa se hrabrost o kojoj putnici pišu pretočila u žrtvovanje za slobodu i zlatne dane koji tek treba da dođu. Pojedinci su sanktifikovani na nivou narodne kulture, a ne na konkretnom proizvođenju jedne ličnosti u sveca kako to čini crkva, iako istočno freskoslikarstvo prikazuje ratnike obasjane oreolom. Dakle, ono što putnici tretiraju kao ratništvo nije samo plod njihove imaginacije, već i bitan aspekt autorepresentacije Srba. Konstrukt reaktivnog ratništva je kompleksan, on ima više ishodišta koja se mogu postaviti u koordinate sveobuhvatne glorifikacije hrabrosti kao kompenzacije, usled izostanka identiteta zajednice, koliko i sa njim povezanim integrativnim faktorom koji treba da očuva, ili pak konstituiše „nacionalni identitet“.

Ishodište ovakve reprezentacije ratništva je, dakle, istorijsko, u smislu prevagnuća „paganske“ predstave viteštva, ali ono je i socijalno-psihološko, proizašlo iz tog istorijskog, jer „iznutra“ su oblikovani mitovi ne bi li skrenuli pažnju sa marginalnog položaja, što se pokazivalo kao politički kontraproduktivno. Strategija viktimizacije se nije pokazala kao politički plodotvorna jer je Srbiju zatvorila u krug samosažaljenja i prihvatanja pozicije neukog deteta čiji je razvoj neumitno zaustavila vladavina onih kojima je dodeljeno carstvo zemaljsko. Odbijajući status politički odgovorne grupe čiji postupci ostaju „na zemlji“, „ratnici su kod putnika izazivali sažaljenje koliko i revolt kao nezreli deo sveta. Diskurs o ratništvu je u engleskim putopisima, pre teško odvojiv od diskursa o infantilnoj, nevinoj, primitivnoj žrtvi, čak i mučeniku koji je osuđen na neprekidno vođenje i gubljenje ratova, nego genetski kodiranom ubici. Prosvećenost je doprinela opsesivnoj potrebi za odbijanjem mitova, pa. Okcident više ne veruje u čuda,

---

<sup>454</sup> Isto.

<sup>455</sup> Videti: Kristijan Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji, XX vek*, Beograd, 2001. 87.

to se prepušta deci. Mit je za potomke Prosvećene Evrope i demokratski trezvene Sjedinjene Države bio potisnut, označen kao inferiorna tvorevina, igračka za neprosvećenu decu, Mitsko znanje obuhvata sve sfere života; ono ne gubi premoć i nije ukinuto naučnom mišlju. S obzirom da žive u mitskom svetu, uvek iznova oživljavaju prošlost opirući se sadašnjosti i modernizaciji. Njihovo znanje ne gubi od značaja pred naučnim simbolima.<sup>456</sup>

Kao da je mašta odigrala presudnu ulogu u transformaciji deteta u detinjastog vojnika, a ona treba da mu pomogne u prevazilaženju svih poteškoća koje će se javiti u obredu prelaza iz stanja detinstva u stanje odraslosti. Maštom se prevazilaze granice prostora i vremene, doživljavaju fantastične stvari, a zahvaljujući njoj ratnik je spreman na podvige koji prevazilaze njegove moći.

---

<sup>456</sup> Videti: Ernst Kasirer, *Jezik i mit*, Prosveta, Novi Sad, 1972. 55-56.

## Geni ratnika

Druga predstava „ratništva“ koje ima polazište u konceptu o svojevrsnoj balkanskoj genetici, uočava se u zapisima američkog majora Aleksandera Pauela, i engleskog diplomate Dadlija Hitkota. Ona ima „tradiciju“ u starijim putopisima, u beleškama Meri Daram koja balkanske narode sagledava kao ljude kojima je borbenost urođena i koji se rađaju mrzeći susede. „To su odnosi između psa i mačke“, pisala je, „Zapadu daleki i nerazumljivi.“<sup>457</sup>

„Srbi su dominantni narod koji odlikuje visoka vojnička organizacija i zadivljujuća hrabrost koja je odgirala značajnu ulogu u formiranju jake države. Uprkos sporosti kojom svoju kuću dovode u red i administraciji koja zahteva hitnu reorganizaciju, dobro im ide. Granični geografski položaj im je dao izdržljivost i dodelio sudbinu vojnika prvog reda. Posle gubitaka kakve je, u ratu, pretrpeo malo koji narod, Srbi još plamte ratničkim žarom.“<sup>458</sup> Za Hitkota, ovaj „ratnički žar“ nije samo rezultat viševjekovne granične pozicioniranosti, nego „materijala od kojeg su sačinjeni“.

„Krupni, odlučni momci u uniformama marširaju kao elita ratničke zemlje. Iz prikrajka smo posmatrali najbolji borbeni materijal Evrope“.<sup>459</sup>

Za Hitkota, ovi vojnici su „borbeni materijal“, pokretne mete, ili strelci sa granice. Njihov život odvija se između ratova: od rata do rata, poput mesečara iz putopisa M. Daram koji čekaju rat da se probude. Između ne postoji ništa, to je samo aljkava administracija, sporost, lenjost. Njihov karakter suprotstavljen je karakteru mudrog i zrelog Okcidenta koji je dovoljno star da uči na vlastitim greškama.

„Dok je rat zapadnjake učinio pacifistima, Srbi posle pet godina mira, pate za ratom“ pisao je Hitkot.<sup>460</sup>

<sup>457</sup> Vesna Goldsvorti: navedeno delo, 206.

<sup>458</sup> Dudley Heathcote, *My Wanderings in The Balkans*, navedeno, 203.

<sup>459</sup> Isto, 214.

Slični „balkanski mesečari“ koji spavaju u miru, a aktivan život vode u ratu, prisutni su u starijim putopisima.<sup>461</sup> Noćni život koji ispunjavaju šokantne predstave „balkanskih klanica“, podržavaju sliku evropskog Balkana kao miniranog, problematičnog i nedovoljno evropskog, onoga koji to još uvek nije ili nikada ne može biti sasvim evropski. Ona povlači i nekakvu evropsku fasciniranost stanjem rata koje romantizuje Balkan omogućavajući okcidentalizaciju Zapada i njegovo smeštanje naspram Balkana. Proistekla je iz ubeđenja da je rat mešavina pakla i zabave, svojevrsne igre balkanizacije koja podrazumeva fragmentaciju. Simbioza balkanskog mita o životu na granici koji obavezuje na ubijanje i stradanje, na jednoj strani, i reprezentacije koje su Srbiju konstuisale kao teren ritmično-ciklične smene dva stanja, mira i rata, pokazala se destruktivnom. Dva stereotipna modela Balkana kao liminalnog područja, poput dve systemske matrice, latentno su prisutne u realnosti. Stereotip o „borbenom materijalu sa granice“ ciklično se snažno odražava na političko stanje u kojem se nalaze Srbija i Balkan, ali otkud potreba da se lociraju predstave koje destabiliziraju jedan, a etabliiraju drugi model Srbije? Između dva rata, kao i danas, reprezentacije su bile podložne manipulacijama, te su se stereotipi aktualizovali u periodima kada do izražaja dolazi potreba za redistribucijom vlasti nad određenim prostorom. Reprezentacija se tada koristi kao sinopsis. Dominacija centra se lako izvodi, ako već postoji podloga u mitu, naracija koja je podložna istorijskoj aktualizaciji. Tada se reaktivira jedan od dva stereotipa: Srbija/Balkan kao čuvari mira, ili Srbija/Balkan kao izazivači rata. Demistifikacija mitova koji područje čine podložnim za prihvatanje stereotipa, o „borbenom materijalu“, kao jednom od mogućih, može biti uvod za novo samopoimanje i simboličko redefinisavanje Srbije/Balkana.<sup>462</sup>

O Srbima kao „borbenom materijalu“, „ljudima koji plamte ratničkim žarom“, „posle mira pate za ratom“, Dadli Hitkot piše tridesetih godina dvadesetog veka u trenucima kada se svet priprema za novi konflikt globalnih razmera. Okcident se ovde nalazi u ulozi scenariste i reditelja, jer ukoliko je jedna grupa označena kao „ratnička“, nužno je uključiti je u konflikt. S obzirom na već pripremljen teren infantilizacije, imidž

---

<sup>460</sup> Isto, 214-215.

<sup>461</sup> V: Mary Edith Durham, *The Burden of The Balkans*, London, 1905.14.

<sup>462</sup> Kata Kulavkova, navedeno, 38.

destruktivne balkanizacije, a uz to i realan zaostatak za ostalim delovima Evrope, na planu nauke, tehnologije, obrazovanja, Srbija nije mogla sama birati ulogu. Kao da je „reaktivno ratništvo“ sa svojom romantičnom utopljenošću u epiku već pripremio teren za konstruisanje gentski određenog vojnika. Afirmisanje stereotipa o hrabrom borcu, junaku koji legitimno brani svoja prava, sada se sagledava u svetlu mreže balkanizma: liminalnost, imaginarna, dodeljena, ili realna, povod je da se ostane u neprekidnom stanju rata i haosa. Koreni konflikta nalaze se u „sudbini“. „Iznutra“, stereotip o ratniku, pokazao se kao razorna strategija „naduvavanja“ hrabrosti i insistiranja na ratničkim genima koji su oslikali karikaturu neustrašivog naroda. Na nju je dodavan niz kitnjastih detalja od izostanka racionalnosti do nemogućnosti pripitomljavanja „divljeg“ i „slobodarskog“ duha. Priroda stereotipa, ostavila je dovoljno prostora za prigodnu instrumentalizaciju sa značenjem jednog od najbitnijih elemenata samoodređenja u trenucima društvenih nejasnoća. Konstrukt ratnika poslužio je na Balkanu kao i na Okcidentu kao odgovor na konflikte i kao povod za ratove i razmirice sa susedima, koliko i osnov za hvalisanje „trpeljivošću“, „snagom“, „jačinom“.

Za Aleksandera Pauela, iako već smešten u kategoriju primitivizma, „Srbin je najbolji evropski vojnik. Ponekad nemarno obučen, nedovoljno disciplinovan, najbolji je strelac i neumorni pešak.“<sup>463</sup> Ovaj američki major, stanovniku periferije konačno dodeljuje status evropskog vojnika, ali ga „primitivnost“ sprečava da vojnički duh pripíše dobroj organizaciji ili težnji za slobodom. Kroz tog vojnika, neumornog pešaka, Srbija je personalizovana, određena posredstvom rata. Za Pauela, razlozi su u instinktima koje ima ovaj vojnik. „U njemu ima nečeg instinktivnog što ga podstiče da umesto motike uzme pušku“<sup>464</sup>, zabeležio je. Dok Pael aludira na lenjost srpskog seljaka koja se kompenzuje hrabrošću, Harold Spender sumnja u to da je pozadina srpske militantnosti vojnički duh.

„Radi se o snažnoj rasi, ali uveren sam da ispod njihovog militarizma nije agresivan duh, niti politička ambicioznost, nego odluka da izbegnu patnju“<sup>465</sup>

<sup>463</sup> Alexander Powell, *The New Frontiers of Freedom*, 262.

<sup>464</sup> Isto, 263.

<sup>465</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 129.



Ako se nešto pokazuje kao agresivno u njihovom ponašanju, to je posledica nevaspitanja koje je osobina svih malih naroda. Kod Spendera, ovo ima reverzibilan karakter. Da teško vaspitanje Srba nije genetski determinisano, ne bi toliko dugo ostali mladi. Nekakva izmena u njihovom karakteru neophodna je zarad pretvaranja divljih naroda u civilizovane, nastaviće Spender, dok u Orijent Ekspresu, kritikuje pobornike lekovitosti nasilja.

„Oni koji u ovo (ratove) veruju biće obeshrabreni ako se iskreno zamisle nad rezultatima Balkanskih ratova. Umesto poboljšanja odnosa među balkanskim narodima, ratovi su ih pogoršali.<sup>466</sup>

Ti „pogoršani odnosi“ o kojima piše Spender, nisu samo konstatacija da stare Otomanske imperije više nema, nego odraz jačanja njegove strepnje za odnose među balkanskim narodima: među pripadnicima grupa koje vekovima čuvaju svoj identitet u folklornim formama, udružuju se protiv zajedničkog moćnog neprijatelja i, po okončanju sukoba ulaze u međusobne konflikte. Revolt u odnosu na osvajače, borbu protiv brutalnog otomanskog vladara, prezir i mržnju prema njemu smenjuju trenuci privrženosti susedima koji se okončavaju novim ratom. Zato je, za putnike, identitet balkanskih naroda čvrsto povezan sa konfliktom, u toj meri da se može ostvariti samo kao rezultat smrti.

#### Internalizovani diskurs o ratništvu

Oba koncepta ratništva: reaktivnog i genetskog pokazuju da opstanak identiteta balkanskih naroda nalaže bitku, borbu, i može postojati samo zahvaljujući otporu. Etnički identitet je, u skladu sa tim, ostvariv samo kao rezultat žrtve, a njegove vrednosti se uobličuju u trenutku kada su ugrožene. Elementi predstave o ovom identitetu ne postoje po sebi nego se javljaju kao odgovor na izazov koji predstavlja Drugi.<sup>467</sup> Zato evokacija balkanstva kao okvira srpskog identiteta, podrazumeva insceniranje dramskog zapleta: on nastaje iz konfliktnog i neprijateljskog odnosa Drugih prema njemu, i njegovom konfliktu sa Drugima. Ta sklonost da se balkanska drugost

<sup>466</sup> Isto, 130.

<sup>467</sup> Ivan Čolović, *Bordel ratnika*, XX vek, Beograd, 2000. 162.

konstruiše posredstvom konfliktnosti nije prisutna samo u beleškama putnika sa Okcidenta, nego i u balkanskim zemljama kroz slavljenje „herojske prošlosti“ putem folklornih formula u javnom političkom diskursu. Na slavljenje „herojske prošlosti“ nadovezuje se praksa isticanja suprerionosti jedne od zemalja na račun druge, ili osećanje nepravedne viktimizacije koje se oslanja na tradicionalnu prošlost i slavne pretko, dok se gubi iz vida aktivnost aktuelnih učesnika u političkom životu.<sup>468</sup> Viktimizacija je jedna od bitnih komponentni srpske autoreprezentacije i nije prisutna samo u javnom diskursu međuratnog perioda, već se iznutra javlja ciklično. Izdvajajući tri ključna elementa srpskog „autoportreta“, Srbe kao 1. gubitnike; 2. žrtve i 3. pobunjenike, Stef Jansen, analizira delovanje nacionalizma kao posledice traume, izdvajajući opsesivnu preokupaciju patnjom i samožrtvovanjem Srba kao naroda. Viktimizacija izranja iz kosovskog mita i i razvija se kao epika srpske patnje. Diskurs o odbrani hrišćanske vojske u bici na Kosovu oblikovan je u ep o Srbima kao poslednjim braniocima hrišćanske Evrope u naletu islamskog ekspanzionizma. Posle bitke, diskus o žrtvi poprimao je različite oblike; petovekovna patnja pod Turcima, nastavlja se u drugom obliku tokom Prvog svetskog rata, dostižući vrhunac u Drugom svetskom ratu, a svaki potonji sukob predstavljen je kao dokaz o predodređenosti Srba za patnju. Dugo trajanje diskursa o žrtvi doprinelo je uobličavanju političkog mita o sudbinskoj predodređenosti za gubljenje ratova i sveopštem osećanju gubitništva i nemoći.<sup>469</sup> Opterećenost fatalističkim uverenjem u sopstveno istrebljenje neguje strepnju od cikličnog žrtvovanja Srba na oltaru svetske istorije. Topos mučeništva i njegova institucionalizovana stilizacija ukazuju na štetnu instrumentalizaciju slike Srba kao epski odabranih za smrt, uništenje, istrebljenje i preuveličavaju značaj i ideju neminovnosti žrtvovanja. U mitu, istoriji i književnosti

---

<sup>468</sup> Zagorka Golubović, „Multiculturalism and Minorities' Rights In The Balkans“, *Democracy and Multiculturalism in South East Europe*, Ethnicity Research Center, Etnos, Beograd, 2003. 190.

<sup>469</sup> Stef Jansen, „Victims Underdogs and Rebels: Discursive Practices of Resistance in Serbian Protest“, *Critique of Anthropology*, Department of Sociolog and Anthropology, University of Hull, UK, 20(4) 402.

prisutna su tri modela ljudi čiji život dostiže maksimum ispunjenja u smrti. To je najpre „sakralna žrtva“ čoveka koji mimo svoje volje umire za dobro šire zajednice; zatim, „epski heroj“ koji umire za dobro grupe po sudbini koja mu dodeljuje besmrtnu slavu; „tragični heroj“ koji pada iz slave u bedu ispaštajući krivicu; i „mučenik“ koji bira sopstveno žrtvovanje premda to može biti i njegova sudbina, dok šira zajednica ne mora biti svesna veličine i značaja njegove žrtve. Prihvaćeni model epskog heroja označava plemenitu žrtvu odricanja života, ali njemu kao i „mučeniku“, stradanje može biti sudbinski dodeljeno. Kosovski mit pretpostavlja upravo ovakvu žrtvu koja je epsko-sudbinsko i izabrano samožrtvovanje zarad odbrane svoje zajednice, ali i zarad sticanja večne slave.<sup>470</sup> No rat se može razumeti i kao obred žrtvovanja velikih razmera; kao dramatično ispunjenje kolektivne nacionalne sudbine koje čoveka uspeva da odvoji od svakodnevnog kolotečine. Motiv žrtvovanja i spremnosti da se ono prihvati bez obzira na cenu postaje opšte mesto ratničke retorike čiji je pravi smisao pre u vaskrsnuću kroz smrt nego u postizanju ovozemaljskih ciljeva, što se iznutra pretače u metaforu o odricanju od ovozemaljskog, zarad dostizanja carstva nebeskog. Za srpsku političku mitologiju, značajno je to što obred žrtvovanja podrazumeva i novi početak, pa se tako poziv na ratovanje/žrtvovanje može razumeti kao poziv na regeneraciju.<sup>471</sup> U tom smislu, žrtva je neophodna da bi se dostigao novi, obnovljeni život; da bi se ostvario ideal vitalnosti zajednice koja u svakom svetskom konfliktu biva nanovo žrtvovana, ali sa žrtvenog oltara ustaje nova, preporođena, obnovljena i, nadasve, mlada. Smrt tako obezbeđuje novo rađanje i učvršćivanje identiteta Srba kao „mladog“ i „svežeg“ naraštaja naspram „uvele“ ili „trule“ Evrope.

Epovi, ili velike priče o slavnim precima, velikim ratnicima i žrtvama sakralizovanih konflikata sadrže formule i nizove diskursa koji se kazuju i čuvaju poput najvećih istina.<sup>472</sup> Njih zapažamo kao govor o granici kao zoni sukoba u političkom diskursu i danas, one imaju naročitu važnost i aktuelnost prilikom objašnjavanja ekonomskih nedaća i političkih konflikata, nude se kao podloga ratova i objašnjenje vremena i

<sup>470</sup> Dragan Žunić, *Nacionalizam i književnost, srpska književnost 1985-1995*. Research Support Scheme, Open Society Institute, Budapest, 1999. 77.

<sup>471</sup> Ivan Čolović, *Bordel ratnika, XX vek*, Beograd, 2000.129.

<sup>472</sup> Videti: Mišel Fuko, *Poredak diskursa*, Karpos, Loznica, 2007. 9.

prostora. Viktimizacija je jedna od bitnih komponentni srpske autoreprezentacije. Dodeljivanje liminalnosti balkanskom ratniku čini ga neodređenim, on nije ni tamo-ni-ovamo. U dvadesetom veku, kada je zlatno doba otomanske imperije prošlo, u tom „graničaru“, za engleske i američke putnike, još ima nečega što pripada prošlosti – orijentalne brutalnosti. Ta brutalnost je sablasna, dakle neodrediva jer predstavlja svet drugačiji od onog u kojem se odvija svakodnevni život putnika, a u sablasti ima ontološke nestabilnosti koju manifestuju ubijeni vladari. U duhovima tih vladara, koliko i njihovih ubica, mešaju se dva sveta; prošlo i buduće, Orijent i Okcident.

SVIREPI ORIJENTALCI ILI 'ŽRTVE POGREŠNE POLITIKE':  
MEĐURATNA RECEPCIJA UBISTVA KRALJEVSKOG PARA

Nemoguće je govoriti o predstavi „balkanskog ratništva“ a da ono, pored mučnih slika stradanja i porobljenosti, ne izazove asocijacije na „brutalnost“, „sklonost ka neviđenim zločinima“, kasapljenjima, odsecanjima ekstremiteta, uopšte nepoštovanju „pravila ratovanja“ kakva su ustanovljena konvencijama, bilo da su počinitelji „ugnjjeteni i razjedinjeni narodi Balkana“, ili njihovi osvajači. Ne treba zanemariti ni refleksiju tih predstava na unutrašnje političke probleme, ni udeo u proizvodnji geosimboličkog prostora obeleženog zaverama, diktaturama, uhođenju, proganjanju, uskraćivanju slobode, slikama „sumanutih vladara neprijatne spoljašnjosti“<sup>473</sup>, i napokon, neobično brutalnim povratnim reakcijama naroda na njihovu vladavinu.

Pisanje o ubistvu kraljevskog para Obrenović zahteva smeštanje u vremenski kontekst koji je izvan međuratnog perioda, ali ono pokazuje kako se predstave usklađuju sa aktuelnom političkom situacijom, te kako recepcija istog fenomena može dobijati različit karakter u promenljivim međunarodnim odnosima. Iako je atentat izvršen 1903. godine, a potom usledio niz novih političkih situacija koje bi privukle pažnju putnika, on ostaje jedan od problema koji se u međuratnim putopisima nadovezuju na problem balkanskog ratništva; govor o njemu kao da odjekuje između redova putopisa koji tretiraju političke probleme Srbije. Stereotipno pisanje o ratništvu na Balkanu povlači diskurse o lošoj politici, a ova diskurs o učestalosti atentata na balkanskoj političkoj sceni, neretko se javljajući u formi potrebe za opravdanjem radikalnih metoda rešavanja političkih problema u balkanskim zemljama. Naracija o ubistvu kraljevskog para jedna je od niti koje povezuju međuratne putopise. Dvadeset godina kasnije, ovaj događaj izaziva nelagodnost i nemir, otvarajući novo poglavlje u razmišljanjima o prirodi balkanskog ratništva i posledicama koje je duga vladavina Orijenta mogla ostaviti na

---

<sup>473</sup> V: Malcolme Burr, *The Sloach Hat*, London, 1935.

njega. S obzrom da je ovaj događaj u međuratnim putopisima markiran jakim stereotipnim etiketama poput brutalnosti, zaostalosti i primitivnosti, naracija o njemu nalaže da te osobine budu preispitanje kao neke od stereotipnih tačaka koje omogućavaju kulturno mapiranje Srbije na geosimboličkoj karti sveta.

„Politička kratkovidost“, „diplomatska zaostalost“, „glupost“ i „surovost“, osobine su kojima putnici aludiraju na ubistvo kraljevskog para Obrenović. To je nešto „jezivo“, „gnusno“, „ono o čemu se ne govori“, „neshvatljivo“, „strašno“, „divljački“ što otkriva ružno lice Srbije i strahove pred političkom nesigurnošću Velike Britanije. Kada se putnik iz dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka priseti ovog događaja, iznenada nestaje sva komična apsurdnost Srbije, svo poštenje, neiskvarenost i mladalačka prijatnost, i umesto ovih osobina, Srbija dobija lice nakaznog ubice iz gotskog romana. Prepričavanje detalja vladavine Aleksandra i Drage ipak nije uvod u gotski roman; za engleske putnike, ono je pre „sramota Srbije“, „ogledalo njene zaostalosti“, „glupost“, „varvarstvo“, „primitivizam“, mada je ubistvo kraljevskog para poslužilo milionima Evropljana kao gotska zabava novinskog formata. Možda ovaj atentat širom Engleske ne bi probudio tako morbidno interesovanje da se 1897. godine nije pojavio Bram Stokerov Drakula, ili da viktorijanska anksioznost u vreme najvećeg imperijalnog uspona nije rezultirala opsesivnim pisanjem novela o misterioznim ubistvima, iskasapljenim telima, mrtvima koji ustaju. Ovaj tragični atentat u Engleskoj je pretočen u trač o balkanskom Džeku Trboseku koji umesto prostitutke u zabačenoj mračnoj ulici kasapi kraljicu. Drakula kao fiktivni lik i Džek Trbosek kao stvarni, nikada uhvaćeni ubica, žrtve biraju među ženama. Metatekst seksualnosti implicitne u Drakulinom vampirskom ujed, u mizoginiji Džeka Trboseka i, balkanskih zaverenika - ubica žene koja se osmelila da „zavede“ kralja, sugerišu da više niko nije zaštićen, ni žena, ni porodica, ni presto; da su iz temelja uzdrmane stare vrednosti.<sup>474</sup> Vođa balkanskih zaverenika, bio je Apis, ime bika, oplođujuće sile, a organizacija je nazvana „Crna Ruka“, što je bilo dovoljno „gotski“ da privuče pažnju čitalaca dnevne štampe. Gotovo

---

<sup>474</sup> Johan Hoglund smatra da su gotske novele sa temom ubijanja žene bile naročito popularne oko 1900. godine, zbog rastućeg broja sifražetkinja. Narativ ubijanja i kasapljenja žene ukazuje na opasnost od dislociranja žene iz njene tradicionalne uloge koja je u viktorijanskom društvu označavana kao „ženstvenost“. Ubijanje žene je simboličko ubijanje uloge koja joj je bila dodeljena u patrijarhalnom, viktorijanskom obrascu. Up. Johan Hoglund, *Mobilising the Novel*, Uppsalla, 1997. 131. Draga Mašin je bila izazov patrijarhalnom obrascu u Srbiji u isto vreme.

sve od čega se u engleskim novelama strepelo u kasnoviktorijanskom periodu kroz „Drakulu“, „Vladavinu mraka“ ili „Rat svetova“, osvanulo je kao stvarnost jednog majskog jutra u dnevnoj štampi. Velika Britanija više nije bezbedna od upliva nemoralnosti i surovosti. Granice između racionalnog i iracionalnog isuviše su se dugo čuvale, dok jednom nisu postale porozne, ugrožene od onih spolja i onih iznutra. Godine 1903. engleska javnost otkrila je da Evropa ima svog kasapina kao što je London imao silovatelje i krvopije. Diplomatski odnosi sa ubicom su prekinuti, ali tračevi i intrige nastavili su da bujaju. Tako je engleska javnost saznala za Srbiju. Ulaznica za gotski teatar bila je obezbeđena, a Srbija je sebe predstavila u svetlu/mraku krvoprolića, nemilosti, nemoralnosti, varvarstva, potvrđujući da utvare i sablast najčešće potiču sa Balkana.

Prošle su dve decenije i jedan svetski rat, diplomatski odnosi su izglađeni, a po okončanju Prvog svetskog rata, Srbiji su zločini oprosteni, ali masakr koji se dogodio majske noći, nije mogao biti zaboravljen i izostavljen iz putopisa dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka.

Prolaznici mirno šetaju kraj mesta na kojem su dvadesetak godina ranije iskasapljena tela kralja i kraljice. „Mladi narodi“ još ne znaju za druge političke metode, za pregovore, abdikaciju, slanje kralja na lečenje, ili u penziju. Ipak, znaju kako se koriste noževi, bombe, bajoneti, puške. Balkanskog ratnika nož i bomba transformišu u kasapina, a dvadesetak godina ne može da ublaži jezu koju engleski putnik oseća pri pomisli na svirepo ubistvo kraljevskog para.

Putnici koji su, u Beogradu boravili pre 1903. godine sećali su se tiranije Obrenovića, ali bi i pored poboljšanih diplomatskih odnosa između Beograda i Londona imali namu brutalnost zaverenika za koju je majskog jutra 1903. godine saznala Evropa. Predstava o ubistvu kralja i kraljice ostala je najbrutalniji čin koji je videla u svojoj novijoj istoriji. Brutalnost je opominjala da napaćeni ratnik može biti i nemilosrdni ubica. Čin zaverenika je između dva svetska rata i dalje nailazio na snažnu osudu, ali je stanovništvo Beograda, i dalje, često izazivalo sažaljenje jer „balkanska sudbina“ je kriva zato što na vlast dolaze loši vladari, oko kojih se sakupljaju još gori savetnici, diplomate, poslanici, a u najvišim vojnim krugovima vrebaju zaverenici.

„Nisam primetio ni najmanji trag kajanja zbog ovog zločina. Balkanci umeju da se oslobode lošeg kralja samo ubistvom. Javnost ne osuđuje upotrebu noža i bombe tamo gde druge zemlje (kralja) šalju u penziju. Navika ubijanja obavija Balkan u maglu smrti. Samo snažan autoritet i moć kazne mogu da uvedu promene. U međuvremenu, Balkanci žive po principima engleskog sedamnaestog veka: 'Mrtvi nemaju prijatelje'“.<sup>475</sup>

Kao u engleskoj imperijalnoj gotici, u putopisima se izražava strah od reverzibilnog varvarizma ili divljaštva koje može oslabiti Britansku imperijalnu hegemoniju, ili još dramatičnije, degenerisati je u toj meri da sama regredira na predprosvećeno stanje. Strah od eventualne degeneracije „britanske“ rase i gubitka svega što je sticano od sredine devetnaestog veka, integrisano je u reprezentaciju evropskog Drugoga. To je strah od prostora koji je nepoznat jer je nedefinisan „obavijen u maglu“, ali i strah da se Civilizacija može izgubiti u toj magli neznanja.

Za Malkolma Bera ova brutalnost je orijentalno nasleđe jer su Srbi tako „brutalno i neukusno ponašanje mogli naučiti samo u vreme turske vladavine. Tada su, veruje on, naučili i da trpe loše vladare, što je imalo za posledicu diplomatsko nesnalaženje.

„Aleksandar Obrenović se ponašao kao tiranin, a zemlju je tretirao kao svojinu. Srpsko strpljenje došlo je do kraja kada se oženio Dragom Mašin, dvorskom damom svoje majke“<sup>476</sup>

Beru se činilo da bi samo Srbi mogli imati dovoljno strpljenja za ovakvog tiranina, dodajući da mladi kralj nije bio samo tiranin, nego prosto degenerik, čije je portrete bilo neprijatno gledati na poštanskim markama i u javnim ustanovama. „Bila je to glava, ako ne baš degenerika, onda bar jedinstveno ružnog mladog čoveka“<sup>477</sup>

Obdukcija i medicinski izveštaji o kojima Ber piše, navodno su dokazivali kraljevu degenerisanost neurofiziološkim činiocima. Dvorske splotke i ponašanje kraljevskog para nije bilo u skladu sa protokolima do kojih su putnici držali. Ređale su se greška za

<sup>475</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 1925. 119.

<sup>476</sup> Malcolme Burr, navedeno delo, 278.

<sup>477</sup> Isto, 278.



greškom, dok je režim postajao sve nervozniji da bi najzad čitava situacija kulminirala hororom.

„Nema potrebe da ponavljam detalje te jezive priče. Kao što mi je jedan Srbin rekao: kada se čovek odluči za revoluciju, nema prostora za sentimentalnost. Ipak, horor Majske noći je dovoljan da svakom čoveku koji nije odrastao pod uticajem turske kulture pozli“<sup>478</sup> piše Ber.

Za putnike ovo nije običan atentat, već horor, krvoproliće, nešto suštinski drugačije od prakse koju bi Zapadnjak primenio kao strategiju oslobađanja od lošeg vladara. Ovo je pak, u vezi sa „turskom kulturom“ koja se od 17. veka u evropskoj književnosti narativno oblikuje kao izvor brojnih mahom izopačenih načina odnošenja prema telu neprijatelja i pobeđenog. Takva izopačenost, devijantnost, podvlači se nabranjem i opisivanjem metoda mučenja poput nabadanja na kolac, ukrašavanja tvrđava odsečenim glavama i drugim predstavama koje su se kasnije uobličile kao jedan od narativa kojima se predstavlja kulturno nasleđe Istočne Evrope. Mada ima polazište u trpljenju, brutalnost koju su Srbi pokazali unosi nemir od polutanstva – prelaznog oblika sastavljenog od ljudi koji su prestali da budu Orijentalci, ali još uvek ne zavređuju ime Evropljana.

Dvadesetih godina, za Meri Daram, ovaj zločin je još jedno svedočanstvo da je Srbija „samo jedna orijentalna despotovina“, ali samo po negovanju brutalnosti, paranoje i sklonosti ka kovanju zavera. U ostalim aspektima društvenog života, ovo je predstava „divljaka“ koji seče glave, preparira ih, zabavlja se kasapljenjem, a loših vladara se oslobađa u „afričkom maniru“.

„Izrešetane mecima, žrtve koje su još disale, bačene su kroz prozor. Na sreću, Draga je brzo izdahnula, ali se nesrećni Aleksandar držao do 4 h. Pijani od vina i krvi, (zaverenici) su skrnavili tela; sa Draginog tela, kidali su delove, sušili ih i čuvali kao trofeje. Jedan od oficira je mom prijatelju pokazao komad tela koji je čuvao u džepu. Aleksandar je bio loš i njegovo uklanjanje je možda bilo poželjno, ali ovaj čin ni u Dahomeju ne bi bio izvršen tako odvratno i divljački. Ruski ministar čija se kuća

---

<sup>478</sup> Isto, 279.

nalazila preko puta Konaka, kroz prozor je mirno posmatrao događaj. Pošto su iskalili bes na telima, atentatori su požurili da ubiju Draginu braću, od koje je jedan bio određen za Aleksandrovog naslednika. Te noći, ubijeno je još sedamnaest ljudi, a mnogi su ranjeni.<sup>479</sup>

Meri Daram 1922. godine Afriku upotrebljava kao paradigmu brutalnosti i divljaštva, mada ne bez premca. Evropa ima svoj „crni“ potkontinent koji naseljavaju kanibali, pijani od krvi, neuporedivo strašniji od onih u Dahomeju. Balkan je evropska Afro-Azija sa korpusom brutalnih, kanibalističkih rituala gde se kasape kraljevi i kraljice. U taj ambijent svireposti uklapa se i figura ruskog ministra koji, budući orijentalan, mirno posmatra kasapljenje, implicitno nam pokazujući da je ovakav stil odnošenja prema ubistvu karakterističan za evropske istočnjake.

Prilikom razgovora sa Turcima, Meri Daram je saznala da su i oni dovoljno civilizovani da osude ovaj brutalni balkanski čin; za njih, bio je to „varvarski akt nasilja“, a slobodne balkanske države još jednom su pokazale da su tako divlje i opasne vekovima daleko od imperijalne odraslosti.<sup>480</sup>

Majski prevrat ojačava dimenziju „užasa“ na Balkanu, jer vlast je sakralna, pa ubiti kralja i uličnog prolaznika nije isto. Sakralizacija vlasti jednaka je sakralizaciji minimuma reda koji se mora ostvariti kako bi se postigli bezbednost, blagostanje i trajnost, ali s obzirom da je svakodnevica Srbije obeležena haosom i nejasnoćom, slom jednog sistema kao da ne izaziva zbunjenost. Očuvati vlast, znači očuvati red i poredak.<sup>481</sup> Afrika u Evropi, ili Dahomej na Balkanu treba da označe potpuno odsustvo reda, urednosti, desakralizaciju dovedenu do krajnosti koja može biti samo odraz divljaštva.

### Mizoginija i primitivizam

Iako je Rebeka Vest sa svojim, često nekonotolisanim uzletima panslavizma, rado izražavala ljubav prema, kako je pisala „primitivnim“ narodima Balkana, atentat na kraljevski par Obrenović, u njenom delu naišao je na oštru osudu. Ono što izdvaja njeno

<sup>479</sup> Mary Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, London, 1922. Gutenberg e-book, digitalizovano 2005. Chapter 7.

<sup>480</sup> Slobodan G. Marković, *British Perception of Serbia and The Balkans: 1903-1906*. Dialogue, Paris, 2001. 140.

<sup>481</sup> Žorž Balandije, *Politička antropologija, XX vek*, Beograd, 1997. str. 142.

viđenje ovog ubistva, nije samo melodramatična snaga kojom prikazuje strastvenu ljubav Aleksandra prema Dragoj, nego kritički osvrt na mržnju prema ženi u Srbiji krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka. Pored Meri Daram, ona je jasno izrazila svoje mišljenje o ovom događaju kao o činu političke neukosti i primitivizma koji vladaju Srbijom.

Nije samo engleska javnost osetila žeđ za gotskim romanom u kojem se ubijaju žene. Kada se mladi kralj zaljubio, čitava Srbija je osetila patološku mržnju prema ženi koja je uspela da osvoji „kraljevo srce“.

„Ubrzo je postala jedna od najomraženijih žena svih vremena; mrzeli su je gore nego bilo koju zlu majku, bilo kog ubicu. Čula sam za reagovanje jednog vrlo učenog Srbina, rođenog preko Dunava, u Mađarskoj, čije je delo dobilo veliko priznanje beogradske Akademije. Mada je bio veliki rodoljub i mada je slobodna Srbije za njega bila sveta zemlja, nije hteo da dođe i primi zasluženu počast. Beograd je za njega bio zagađen prisustvom Drage Mašin“<sup>482</sup>

Ali, Rebeka Vest ovu mržnju prema ženi koju je voleo srpski kralj ne zapaža samo u Srbiji. Mržnja prema budućoj supruzi kralja Aleksandra Obrenovića širila se čitavom Evropom.

„Kampanja blaćenja Drage Mašin proširila se celom Evropom; kada se kralj njome oženio, sve zemlje su s prezirom odvratile glavu. Predstavljena je kao žena niskog porekla koja je vodila nemoralan život...“<sup>483</sup>

Neposredno pre venčanja ovog para, zemlja se našla u haosu, beogradskim ulicama je zavladao gotovo vanredno stanje, a svakodnevnne aktivnosti prekinule su priče o venčanju kao najmračnijem danu u novijoj istoriji Srbije.

„Zemlja je brujala od vesti o venčanju koje se bližilo kao o najcrnjem užasu koji se nije mogao uporediti ni sa veću da ka njima nadire turska vojska“<sup>484</sup>.

Kao sifražetkinja i, uopšte aktivni borac za prava žene, Rebeka Vest u mržnji prema Dragoj Mašin prepoznaje primitivnu mržnju prema ženi. Ilustrujući taj primitivizam,

<sup>482</sup> Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, 421.

<sup>483</sup> Isto.

<sup>484</sup> Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, 424.

putnica navodi primer šefa beogradske policije, nazivajući ga „prostim seljakom koji je verovao da je Draga stekla moć nad kraljem zahvaljujući čarobnom napitku“.<sup>485</sup>

Osim šefa policije koji je bio uveren da je kralj začaran, među onima koji su manje verovali u čini, a više u moral, proširio se glas o misterioznoj operaciji, navodnoj histeroktomiji jedne „mlade žene“. Tako će autorka ovog putopisa, objasniti na koji način funkcioniše primitivni um koji ženu sagledava kao predmet oplodnje. Razmišljanja ljudi o ženi koja može zagaditi narod i čitavu rasu, proširila su se zemljom poput najstrašnijeg terora.

„Ljudi nisu mogli iz svog uma da odstrane sliku onog što najviše mrze, nisu mogli a da je stalno ne prizivaju u pamćenje: sliku žene koja je smrt, koja je bludnica, koja je jalova. Ta slika otvorila im je novo područje narodnog predanja, brinula ih je jer je ukazivala na sve moguće opasnosti kojih se krv najviše boji, na pretnju kraljevstvu, na zagađenje rase“.<sup>486</sup>

Bila je to, za Rebeku Vest, najmračnija predstava primitivizma; patrijarhalne Srbije u kojoj je žena puki instrument za obnavljanje naroda; telo koje treba da posluži reprodukciji.

Ako izuzmemo ovu refleksiju Rebeke Vest, ostatak priče o ubistvu kraljice i kralja sličan je opisu koji daje Meri Daram. Možda ne pijani od „vina i krvi“, nego od „šljivovice i besa“, zaverenici su i u ovom delu opisani kao raskalašni kasapi. Pišući o avetinjskim mestima na kojima su se okupljale ubice, autorka opisuje oficire koji su privlačili pažnju.

„Jedan od njih bio je Dragutin Dimitrijević Apis, koji će deset godina kasnije dati pištolje i bombe sarajevskim momcima rešenim da ubiju Franca Ferdinanda. Pili su velike količine šljivovice i neprestano naručivali Kolo kraljice Drage, pesmu koja je svirana kad god bi se ona pojavila u javnosti. Barem jednom su ustali i odigrali kolo, zagrljeni igrajući u komplikovanijem ritmu te srpske narodne igre. U tome što su igrali kolo nije bilo ničeg izuzetnog. I dan-danas vojnici će ga zaigrati pred svojim barakama ili dok čekaju na nekom javnom mestu, na železničkoj stanici, na primer. Ali bilo je čudno da kolo kraljice Drage koja je bila toliko nepopularna igraju oficiri. Mnogi koji

---

<sup>485</sup> Isto, 423.

<sup>486</sup> Isto, 426.

su ih gledali pripisivali su to njihovom pijanstvu. Oko jedanaest časova svi su već prilično bili pod uticajem alkohola“.<sup>487</sup>

Ovo naizgled apsurdno igranje kola posvećenog kraljici Dragoj koju su nameravali da ubiju, pokazaće ponor koji se otvara između primitivne kulture i civilizacije, o čemu najznačajnije svedoče redovi u kojima dramatično, poput Meri Daram opisuje kasapljenje tela kraljevskog para, brutalno i kanibalističko pirovanje nad mrtvim telima. Ova osvetoljubivost patrijarhata i politički primitivizam kulminiraju redovima koji opisuju detalje majske noći kada su oficiri ubili Dragu i Aleksandra. Rebeka Vest opisuje kako su se kraljica i kralj, u svojoj spavaćoj sobi, našli pred grupom zaverenika čije su ruke držale sveće, revolvere i isukane mačeve.

„Onda su revolveri ponovo zapucali i Draga je pala na pod. Bes je spopao većinu ljudi prisutnih u sobi. Strgnuli su odeću sa dva tela i počeli da ih kasape mačevima sekući ih po licu i rasporivši im stomake. Neki od onih koji su sačuvali prisustvo duha povikali su da treba da odu sada kada je delo počinjeno, jer sledbenici kralja i kraljice mogu doći i pohapsiti ih. Nisu, međutim, u tome imali uspeha. Užasno svesni, zaverenici koji su kidali odeću i kasapili tela, gurnuli su gole leševe s prozora u baštu.“<sup>488</sup>

Poput Meri Daram, Rebeka Vest pominje ruskog poslanika koji je sa druge strane ulice te majske noći mogao mirno posmatrati šta se događa u palati, ali će kroz ličnost ovog poslanika ipak shvatiti gde je granica između primitivizma i civilizacije; između pijanstva i trezvenosti; bahatosti i džentlmenstva.

„Ruski poslanik je izašao iz zgrade poslanstva koje je s druge strane ulice oivičene kestenjem gledao na kraljevsku palatu. Kroz proreze na šalonima cele noći je posmatrao tragediju. Mada je svakako mogao preduzeti neke korake da spase kralja i kraljicu nije učinio ništa ni tada, a ni dva tri dana ranije, kada je bio obavešten o zaveri.“<sup>489</sup>

---

<sup>487</sup> Rebeka Vest, Isto, 428.

<sup>488</sup> Isto, 431.

<sup>489</sup> Isto.

Ipak, postoji granica između onih koji ništa ne čine i onih koji ubijaju, zaključuje Rebeka Vest.

„Pa ipak, postoji tačka na kojoj džentlmen mora da povuče crtu. Ušavši u vrt, ruski poslanik prišao je oficirima koji su stajali okolo i pokazao na leševe. 'Zaboga', rekao je, unesite ih u dvor. Nemojte ih ostavljati ovde na kiši, izložene pogledima. Te reči treba da budu upamćene kao simbol vrste i razmera civilizatorskog uticaja velikih sila na Balkanu.“<sup>490</sup>

Vrsta tog civilizatorskog uticaja bila je, čini se, ruska, a o razmeri, decenijama je prosuđivala engleska javnost, jer ni završetak Prvog svetskog rata, ni savezništvo u njemu, nisu bili dovoljni da se „horor majske noći“ zaboravi. Dok traži ishodište srpskih političkih i ispada, Rebeka Vest piše o razvijenoj imaginaciji primitivca, ističući da ovo ubistvo samo pokazuje koliki su uticaj zamišljeni prizori imali na narodnu maštu. Za zapadnjake ponašanje tog naroda, po ovoj putnici ostaje teško shvatljivo.

„Teško je shvatljivo zašto su Srbi iskusiivši stvari mračne i užasne po samoj svojoj suštini, bili toliko gnevni. (...) Bili su naviknuti na ubistvo, na metak koji doleće kroz šumsko lišće na konopac koji davi zatočenika, koliko sutra proglašenog za samoubicu. Bili su naviknuti na lažna suđenja, lažljive svedoke, potkupljene sudije, nezasluženi zatvor, novčanu kaznu koja dovodi do prosjačkog štapa.“<sup>491</sup>

To je bio jaz koji je delio primitivno i civilizovano, ali i ponašanje koje joj je pokazalo oba lica primitivizma: jedno, puno gostoprimstva i drugo; potkupljivo i svirepo, kako je engleska javnost od kraja 18. veka „proizvodila Orijentalce.“

Raznovrsne legende o Aleksandru i Dragoj u Srbiji popularne su i danas. Od njih se ispredaju ljubavne priče sa zapletom koji se završava tragično po par, ili se još uvek prikazuju kao tirani kojima je okončana vladavina dinastije Obrenović. Posmrtno sakaćenje njihovih tela, u srpskom društvu i danas je tabu-tema, bilo zato što pokretanje ove teme može značiti priznanje da je Srbija zaista verno odigrala ulogu ubice koji

<sup>490</sup> Isto.

<sup>491</sup> Isto, 433.

vreba u mračnom delu evropskog kontinenta, ili zato što i ovo društvo odbija da integriše svoju mračnu stranu.

Od velikih osvajanja i imperijalnog uspona Velike Britanije, iz udaljenih delova sveta, stizale su priče o različitim običajima koji su imali za cilj da potkrepe vitalnost evolucionizma podelom sveta na tri kulturna nivoa. U Englesku su vekovima stizali artefakti kao materijalna manifestacija različitosti Nas i Drugih. Dovodjenje robova, priče o strasti za ljudskim mesom i Kukove beleške o lobanjama i rukama koje su bile u kontaktu sa vatrom, ili sa kojih je bilo oguljeno meso rasplamsavale su maštu o kanibalima u udaljenim delovima sveta i oblikovali interpetaciju postupaka Drugoga pružajući legitimaciju za postupke prema njima. Otud i potreba da se evropsko poluostrvo koje je vekovima obeleženo nasiljem i konfliktima označi kao primitivno zaostalo i, na nivou teksta, izmesti van „evropejstva“, „civilizacije“ i Okcidenta. Kasapljenje tela kraljevskog para, umesto njihovog svrgavanja sa vlasti ili atentata na Aleksandra Obrenovića ostavila je još jednu krvavu mrlju na redovima kojima su engleski putnici predstavljali Srbiju i Balkan. Sve do okončanja međuratnog perioda, ubistvo kraljevskog para će se u engleskim putopisima pominjati, ponavljati, postepeno gubeći prvobitnu gotsku formu, ali će zarobiti „balkanskog ratnika“ u oklop orijentalizovanog kasapina. Prvi svetski rat će biti dokaz da Srbi mogu učestvovati u ratovima koje vodi Evropa, oni mogu biti hrabri, ali kao što Evropa za sobom vuče mračni teret Balkana, Srbi sporo i dosledno vuku obličje političkog kasapina i duhovno nasleđe orijentalne despotovine. Prvi veliki rat je, ipak, toliko okupirao Evropu, da je najveći teret mitova pao na jedan geografsko-simbolički uređeni deo sveta gde su smešteni agresija i krvožednost - na Nemačku. Preostala zainteresovanost za gotiku još uvek je bila prisutna u engleskoj štampi, ali njen glavni junak sada je bio preteći Nemač koji je nasledio nekoliko mračnih osobina od svojih prethodnika devetnaestovekovne gotske fikcije, a njegova obnovljena popularnost potisnula je kolonijalnu gotiku u drugi plan. Balkanski ratnik je zadržao neke primitivne razloge i egzotične žudnje koje pokreću potencijal za ratovanje.

Za putnike, mitovi zahvaljujući kojima balkanski narodi preživljavaju nisu označeni kao evropski, oni nisu ni modifikovana varijanta neke od evropskih tradicija, nego mehanizam konstruisan kako bi se opstalo tokom viševekovnog ropstva. Ratnički gen je

neodvojiv od liminalnosti, on je nejasan, neevropski, ali i neorijentalan, koliko i neophodan uslov da se bude „borbeni materijal Evrope“, kome se suzdržano priznaje bar delić prava da bude deo evropejstva.

Brutalnost je, za putnike, odraz balkanskog primitivizma, ili orijentalna osobina, naučeno ponašanje koje putnika podseća da Turska vreba u neprosvećenim delovima Evrope; ona je zaglavljena u slojevima „otomanskog nasleđa“ koje se taložilo u Srbiji. Bilo da je reč o odrubljenim glavama, sakaćenju telesnih ostataka, odsecanju noseva i ušiju, ili bacanju kraljeva kroz prozor, pisalo se o varvarskim običajima koji su našli mesto u nekadašnjoj evropskoj Turskoj, pa ih je sada teško isterati. To nasleđe može postati noćna mora, jer Prosvećeni um zaboravlja da je tron postavljao na mesto giljotine.

Orijentalizacija surovosti omogućuje da se Zapad samodefiniše i iznova precizno povlači granice između svesti i nesvesnog. Potiskivanje Drugog – druge Evrope i njene varvarske prirode u cilju dobijanja čvrstog geopolitičkog identiteta. Ali ona nije rezultirala stvaranjem besprekorne slike Evrope. Rat i nasilje, uključujući tu i ono koje se događalo u Srbiji, bili su neki od momenata u konstruisanju evropskog identiteta, zato što je taj deo „ruba Evrope“ činio, možda mali, ali ipak, „legitimni“ deo njenog nesvesnog. Potiskivanje sopstvene Drugosti – Balkana značilo je i neprekidno vrebavanje tog neosvetljenog ratnika Evrope. Između dva svetska rata, pred ratnikom su se otvarala dva puta: put evropske budućnosti i put povratka u prošlost – život u mitskom vremenu. Orijent je bio prošlost, a Evropa budućnost, pa je ratnik morao odlučiti hoće li poći putem budućnosti, ili nestati. Tragajući za identitetom, Srbija se okrenula evropskoj budućnosti, pokušavajući da političke ideale prilagodi evropskim trendovima. Politička kultura je postala jedan od onih segmenata društvenog života u kome se prepoznavala odbornost prema Orijentu – simbolu svega što treba da bude prevaziđeno, pobeđeno ili zaboravljeno. Tek su antifašistički protesti pred početak Drugog svetskog rata bili javno, teatralizovano ukidanje Orijenta, zarad rođenja Srbije kao učesnika novog svetskog rata.



## ROMANTIČNA SRBIJA

Ne samo u osamnaestom i devetnaestom veku kada je traženje Drugoga i drugačijeg bilo romantičarska opsesija, nego i dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka, Balkan je bio romantičan. To je bila druga strana njegove brutalnosti, opasnosti kojom je zračio ali i neizostavni deo priča o udaljenim kraljevinama na Istoku Evrope kojima vladaju brutalni vladari dok sumnjive figure pripremaju atentate. U dvadesetom veku, izazivajući i dalje asocijacije na primitivnost, šarolikost, mešavinu i međuplemenske ratove koje Zapad ne može shvatiti, Balkan ostaje inspiracija književnim ostvarenjima čija je podloga romantična fascinacija. Dok izaziva strepnju od ratova i revolucija, od heterogenosti i dezintegracije dok pretili atentatima, orijentalnom svirepošću i užasava paradoksalnošću, ovaj deo Evrope se priželjkuje kao jedan od glavnih toposa romantičarskog putovanja koji hrane imaginaciju zapadnoevropskih pisaca. Uostalom, gotske zabave koje su nudile strašne prizore sa evropskog istoka, naslednice su priča o Drakuli, potomci mitskih predstava o borbi sila svetlosti i mraka, misterioznosti, punog meseca i mračnih zamkova, ali i onih o nevinosti, jednostavnosti i primitivnosti. Romantičnost ima i niz zajedničkih osobina sa konstruktom detinjstva koji preovladava u zapadnoj misli i čije je poreklo u idejama predstavnika racionalnosti u XIX veku. Deca, divljaci i varvari, poseduju prirodnost, oni su još neiskvareni civilizacijom, te društvenošću koja od njih treba da načini punopravne članove zajednice evropskih zemalja. To neiskvareno, nekulturno, nedruštveno dete, dobra je metafora za društvenu evoluciju devetnaestog i početkom dvadesetog veka, kada „romantični“ predeli nestaju sa evropskog geosimboličkog pejzaža. Dominantni pristup Balkanu je u međuratnim putopisima, kao i dominantni pristup detetu u devetnaestom i početkom dvadesetog veka, razvojni. Dok je racionalnost univerzalno obeležje odraslog doba, detinjstvo se prepoznaje kao period obučavanja za njegovo razvijanje. To je predsocijalni period različitosti na putu ka statusu ljudskog bića – odraslom dobu. Dete koje se razvija u odraslog, podrazumeva evolucijski model jednostavnosti koja napreduje od nerazumnog/primitivnog do razumnog/civilizovanog ponašanja. Balkanski Drugi je

predstavljen kao detinjast u jednostavnosti i nerazumnosti; on je preteča civilizacije, što se može uporediti sa načinom na koji dete negoveštava život odraslog.<sup>492</sup> Društenost je preduslov odraslosti, ali ona implicira nestanak „romantičnih predela“ i „divljih ljudi“. Građanski kulturni model koji se dovodi u vezu sa romantizmom podrazumeva interesovanje za malo poznato, za strano i drugačije i neguje egzotizam kao vrstu primitivizma dok se hrani mitom o „prirodnom čoveku“ što podrazumeva potrebu za realnim (spoljašnjim) i imaginarnim (unutrašnjim) putovanjem u daleke predele i davno prošla vremena. Često, romantičarski poziv na balkansko putovanje protest je protiv civilizacije.<sup>493</sup> Taj protest tek će kasnije pokazati svoje drugo lice, kao strepnju od upoznavanja Drugog što će dovesti do negativne stigmatizacije Balkana posredstvom njegove interpretacije kao necivilizovanog i plaćajući dug isključenosti. Ali, između dva rata, negovane su simpatije za „porobljene“ i Evropi malo poznate narode neobičnih običaja u „surovim klimatskim uslovima“, na jedva vidljivim tačkama geografske karte.<sup>494</sup>

Malkolm Ber čezne za jednostavnošću i avanturom, te iz civilizacije beži u okrepjujući Beograd, lek protiv depresije. Džejn Bejts na Podunavlju Srbije - Izgubljenom raj, traži eliksir mladosti; Lavet Edvards se divi drevnim zidinama koje su vekovi opasali oko Beograda. Čini mu se da je na Podunavlju Srbije sve romantično. „Živa i raznolika istorija Balkana, dramatični i impresivni predeli“ nisu bili dovoljno privlačni za moderne putnike i pisce jer je romantizam ostavljen u prošlosti. „Zaista na Balkanu, stvarnost je mnogo čudnija od fikcije“<sup>495</sup> zaključio je Edvards. Rebeka Vest je na Balkanu našla „kolevku civilizacije“, strepeći da bi jednostavnost koja u njoj vlada mogla biti narušena okcidentalizacijom. Ni viktorijanska strogost Meri Daram nije

---

<sup>492</sup> A. Praut i A. Džejms, „Nova paradigma za sociologiju detinjstva“? u *Sociologija detinjstva*, ur. Smiljka Tomanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.55.

<sup>493</sup> Lidija Kapuševska-Drakulevska, „Vo potraga po romantičarskiot mit za Balkanot“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006. 220.

<sup>494</sup> Uz ovo, važno je postaviti jedno ograničenje. „Uklapanje“ pojedinih elementa putopisa u romantičnu fascinaciju, zanos i, uopšte romantizam kao pokret, u suštini je arbitrarno, jer kao i drugi duhovni pokreti, ovaj je još jedan konstrukt koji nam omogućava da se lakše snalazimo u obilju informacija. Zato je sva „romantičnost“ o kojoj je ovde reč, samo odraz potrebe za sistematizacijom putnikovih utisaka i treba je prihvatiti sa rezervom. Romantičnost o kojoj se govori, usaglašena je sa onim što drugi autori tako tretiraju i jedan je od naučno-stereotipnih modela prezentovanja putopisnih utisaka.

<sup>495</sup> Lovett Edwards Filding, *Danube Stream*, 59. prema prevodu Svetozara Ignjačevića, u: *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu (ponovo)* Beograd, 2000. 130.

odolela putovanju na Istok kao romantičnom pokretaču, niti je njena precizna etnografija ostala lišena žaljenja za Zlatnim Dobom i „prirodnim ljudima“.

Englesko stanovništvo s kraja devetnaestog i s početka dvadesetog veka koje je živelo u gradovima, uglavnom je odraslo na selu, ili u manjoj sredini. Industrijalizacija i liberalni kapitalizam vodili su ka formiranju većih naselja stvarajući pogodno tlo za romantičnu ljubav prema putovanju koja je bila spasilac od „urbane infekcije“.<sup>496</sup> Nije bilo neobično što su tada u čitavoj Evropi revitalizovane institucije o Orijentu, kakav je niz romantičarskih prikaza egzotičnog područja, neodvojiv od pseudo-srednjevekovne epike i predstava o varvarskom osvajanju ogromnih prostranstava. Taj romantičarski korpus mitova oživelih između dva rata obuhvatao je orijentalizam, epsku fantastiku, gotski roman i interesovanje za klasifikacije na osnovu kojih bi čovečanstvo bilo sastavljeno od ljudskih primera koji imaju određeni karakter. Kao i u osamnaestom veku, poslednji faktor bilo je bekstvo od posledica industrijske revolucije koje je, dvadesetih godina za sobom imalo dvovekovnu tradiciju u lečenju putovanjem. Kapitalizam dovodi do otuđenja ličnosti u značenju načina iskustva u kome ona samu sebe doživljava kao strano biće.<sup>497</sup>

Međuratna generacija putnika bila je jedna od poslednjih čije je balkansko putovanje moglo imati romantičan karakter. Po okončanju Drugog svetskog rata, političke prilike su zahtevale da se Orijent traži bliže nego što je bio Daleki Istok. Liminalna područja su bila mogući instrumenti za ostvarivanje dijaloga sa samim sobom jer je na njima sve bilo moguće: uživanje, prepuštanje, harmonija ili konflikt, mešavina različitosti, spajanje nespojivog. Ovde je na delu nasleđe romantizma koji oživljava drevne teme ne bi li pronikao u suštinu „ljudske sudbine“ rekonstrukcijom prošlosti. Traganje za „izvorima“, „korenima“, „prošlošću u sadašnjosti“, ili „rajskim ambijentom“, na kraju dovodi i do imaginarnih susreta sa divovima, vilama i drugim natprirodnim bićima koja se obično smeštaju na velikoj udaljenosti od centra, na periferiji, koje opet, podrazumeva stabilnog i kulturno superiornog posmatrača - Okcident. Engleski i američki putopisi prate međuratnu „modu“ kada su oživeli mnogi mitovi. Moglo bi se reći da u njoj deluje ona bolest koju je Niče nazvao „istorijskom bolešću“ izazvanom prekomernošću istorije koja je napala snagu života.<sup>498</sup> Ali, ovde se javlja i svojevrsan

<sup>496</sup>Videti: Frederic Harisson, *When I was a Child*, London, 1830.

<sup>497</sup> Erih From, *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb, 1984. 96.

<sup>498</sup> Fridrih Niče, *O koristi i šteti istorije za život*, Svetovi, Novi Sad, 2001. 111.

paradoks jer se balkanska društva konstruišu kao aistorična, kao nepismena i primitivna. Spekulišući o zemljama kojima su „prošle mnoge vojske i osvajači“, putnici pretvaraju geografska područja Evrope i Azije u „upotrebljive entitete kojima je moguće vladati.“<sup>499</sup>

Idealizacija i mitologizacija prošlosti kao stanja jednostavnosti i savršenstva obavezuje na čuvanje, prenošenje, ili ukazuje na puteve kojima je moguće pobeći od civilizacije. Nije neuobičajeno da se na takve „prirodne“ i „kulturološke“ podsetnike lepote i jednostavnosti naiđe na obalama reka, kakav je, za Džin Bejts, bio Dunav.<sup>500</sup> Romantizam i fantastika nisu isto, ali među njima postoji tesna saradnja. Jednom načinu bitisanja koji je projektovan u imaginarno pripisuje se oreol romantične fantastičnosti. Fantastika je gotovo neizbežno uključena u strukturu romantične naracije da bi podvukla njenu spektakularnost, naročito iz ugla epske čudnovatosti.<sup>501</sup> Ovo pak ne znači da govorimo o imaginarnim putnicima; fantastično se uključuje u tok zbivanja na stvarnom putovanju gde se prepliću snovi i maštanja, prošlost i sadašnjost krećući se ka mitu nostalgije.

„Odbljesci vode na brodovima i čamcima, džamije sa tankim minaretima i šume koje u noći dobijaju indigo-crnu boju, miris ruže koji dopire iz nekada turskih dvorišta, bili su disanje starog Orijenta“<sup>502</sup> Ovo je romantično stanje lepote i neiskvarenosti koje Lavet Edvards oseća gledajući u jedno od „svetskih čuda“, Đerdapsku klisuru kao „najfascinantniji prizor na Dunavu“.<sup>503</sup> To je prošlost koju nosi tok reke, u srpskom Beogradu, na starim dunavskim kapijama, među drevnim utvrđenjima, osećanje koje je Džin Bejts nastavilo da prati u bugarskom Vidinu i zarobilo drevnošću u Kladovu pred Trajanovom tablom, suncem osvetljen natpis kao svedočanstvo o putevima velikog imperatora.<sup>504</sup> Bejts se kretala Cezarovim stopama, onim krajevima za koje su se davno borili Grci, Rimljani, Huni, Avari, Mađari, Turci, Sloveni i Germani. Dunav ih je spajao i delio. Više ih nema, ali ostaju tragovi drevnih civilizacija, mnoštvo jezika koji nekada

<sup>499</sup> Edvard Said, *Orijentalizam*, 2008. 156.

<sup>500</sup> Jean Bates, *Our Allies and Enemies on The Near East*, New York, 1919. 12.

<sup>501</sup> Marijana Dan, *Fantastika u rumunskoj književnosti*, Balkanološki institut SANU, 1997. 126.

<sup>502</sup> Isto, 13.

<sup>503</sup> Lovett Edwards Filding, *Danube Stream*, 1940. 56.

<sup>504</sup> Jean Bates, 1919. 1-2.

žive zajedno i srećno, nekada se bore jedni protiv drugih i tako čuvaju uspomenu na vreme koje se više neće vratiti.<sup>505</sup>

Ono koje se čuva u „skrivenom delu Evrope, gde su se mogli videti dukati na nošnjama, spuštene pogledi devojaka, zatvorena dvorišta i opojni mirisi“.<sup>506</sup>

Za romantičare, Istok je počinjao na jugu Dunava i Save, obuhvatajući predstave egzotičnog, čudesnog i erotičnog poput Dunava. Tako i Podunavlje Srbije uspeva da „uhvati“ onaj odbljesak svetla Orijenta, dok ga putnici predstavljaju kao utopijsku zemlju koja nudi bektvo od prozaičnog i profanog Okcidenta. Kroz romantičarsku orijentalizaciju, Podunavlje postaje prostor na koji se beži, koje se priželjkuje, ali na kojem se ne ostaje.

Orijent je iznova egzotično područje: u njemu se mešaju senzualnost, idilična jednostavnost, poštenje, brutalnost i lukavstvo i on prenosi tu mešavinu na Podunavlje Srbije, dobijajući karakter koji je Said nazvao „kameleonskim“.<sup>507</sup> Prvo romantično svojstvo Balkana je, dakle, „upliv“ orijentalnog: vreme i mesto na kojem se mešaju Orijent i Okcident, onako kako se mešaju „tanki minareti“ i „rimska utvrđenja“. Kao što moderni orijentalizam proizlazi iz sekularizovanih elemenata kulture osemnaestog veka, kada se ovaj trend javlja kao ekspanzija, istorijska konfrontacija, simpatija i klasifikacija,<sup>508</sup> Balkan ostaje poslednje egzotično mesto koje je geografski i simbolički „na pola puta ka Istoku“.<sup>509</sup> Tako je oživljen diskurs o senzualnosti i jednostavnosti Orijenta kao njegovom svojevrsnom „šarmu“. Poput modernih orijentalista, Džin Bejts spašava Orijent od mračnjaštva postavljajući u prvi plan opojni miris, sjaj i šarenilo. Pod delovanjem mirisa slatke ruže i zatvorenog dvorišta ili devojke spuštenog pogleda koja postaje paradigma žaljenja za jednostavnim, „starim, dobrim“ patrijarhatom, Huni, Avari i Germani ne ostavljaju utisak destruktivnih plemena koja su osvajala podunavlje, nego uspomenu na „prošlo vreme“.

Takvim mešanjem diskursa o senzualnosti i jednostavnosti sa diskursom o borbi za određeni geografski prostor, ulazi se u područje nestvarnog, koje najviše nalikuje

---

<sup>505</sup> Isto. 2.

<sup>506</sup> Isto, 21-24.

<sup>507</sup> Edvard Said, 2008. 160.

<sup>508</sup> Isto, 163.

<sup>509</sup> Videti: David Footman, *Half Way East*, William Heinemann, London, Toronto, 1935.

zapadnoj epskoj fantastici u kojoj figuriraju germanske i saksonske mitske figure poput gnoma, goblina i elfa.

„Mesec osvetljava put lovcima na vile, u srednjevekovnim, začaranim šumama punim goblina koji lutaju po mirisnoj, misterioznoj, purpurnoj noći. Čuju se samo bučni goblini i plamteći zvuk ciganskih melodija: zavodljivih i strastvenih; zvuci i mirisi kao sećanja na drevna utvrđenja beogradskih zidina na kojima su se nekada viorile zastave iznad bastiona, sećanja na prošlost, vreme kada je ovom rekom (Dunavom) tekla krv naroda od kojih je svako verovao da su zemlje kojima juriša samo njegove“<sup>510</sup>

Na obalama Dunava, ukazao se ambijent egzotičnosti, misterioznosti, natprorodnog. Kao voda koja struji i plavi, reka utiče na dinamiku vremena, pa je opasna i vredna divljenja. U njenom okruženju sreću se čarobnjaci, kraljevi-zmajevi, tamo se odlazi na hodočašće ili se otiskuje preko toka da bi se napao i gonio neprijatelj.<sup>511</sup> Romantično Podunavlje Srbije se predstavlja i kroz folklor. U narodnoj poeziji koja postaje veliko otkriće, romantičari traže izgublenu posebnost, ideal koji Ruso nameće evropskoj kulturi. Na Podunavlju Srbije, prepliću se prošlost i sadašnjost, a u okvirima beogradskih zidova, Bejts nalazi harmoniju i jedinstvo sa prošlošću u kojem žive jednostavni ljudi, bliski božanskom i mitskom, a opet jednostavni i tihi, skromni u onome što imaju.

„Mala domaćinstva dremaju na srpskoj obali; sve je tiho u vrelini balkanskog letnjeg dana. Sve spava. Čitav svet je san velikog gospodara Bude. Brza Palanka na srpskoj obali je zaspala. Čitav dan je radila ili se odmarala, na prašnjavim prljavim ulicama, gde su ljudi jeli grožđe i kolače od žita, pili vino i pevali vesele, jednostavne pesmice; igrali se sa decom, sve dok nisu zaspali u senci vinove loze“<sup>512</sup>

U poslednjem srpskom selu, na bugarskoj granici, Radujevcu, ništa se ne dešava; blato, prodavnice i vinarije, uvek prepuna pijaca i gladni komarci, bikovi ogromnih svetlih očiju i Cigani sa psima. Sve odiše jednostavnošću i mirnoćom. Nema zvukova, nema

<sup>510</sup> David Footman, *Half Way East*, 9.

<sup>511</sup> Hans Biderman, *Rečnik simbola*, Plato, Beograd, 2004. 325.

<sup>512</sup> Jean Bates, navedeno, 11.

balkanske galame, sve se sprema za počinak. „Čuje se samo proticanje Dunava, po koja kapljica smeha, zvuk violine u daljini, ili šapat tambure i flaute“. <sup>513</sup> Iza drevnih zidina, heroji iz mitske prošlosti, noću se bude i iznova igraju ratne igre na svetlosti mesečine.<sup>514</sup> Prošlost i sadašnjost na obalama Dunava postaju jedan, to je mitskim ambijent, vreme kada je čovek bio jednostavan i integrisan.

Pored „burne istorije“ koja je ostavila tragove na obalama Dunava, ovde se nalaze mir i spokojstvo. To odgovara bekstvu iz „bučnog“ Okcidenta i rekonstrukciji poslednjeg evropskog sela koje može opstati kada englesko selo prestane da postoji. Na takvoj mentalnoj mapi, Okcident postaje jedna, jedinstvena zemlja, što zahteva ocrtavanje njenih reka, granica, gradova i sela. Tako se konstruiše globalni Okcident na čijoj mapi postoje napredni i zaostali delovi i koji može da obuhvati orijentalne elemente, opet zadržavajući vlastiti identitet i svojstva. Konstruisanjem orijentalnih ostataka na Podunavlju Srbije, oformljuje se novi svet u kojem se kreiraju ostaci orijentalne mode, novo se kombinuje sa starim da bi bio oživljen pradaveni folklor na čijim se osnovama gradi jedan širi evropski identitet.

Romantizam traži ostvarenje jednog mita, bio da je reč o keltskom, anglosaksonskom, nordijskom, arijevsom, slovenskom, ali traži i njegovu preciznu analizu, njegovo proučavanje, pisanje studija o poreklu bavljenje prošlošću u kojoj se traže modeli mudrosti i njihova primena na sadašnjost. Zato će putnik u zemlju koja je „Istok na Zapadu i Zapad na Istoku“, prvo analizirati drevne spomenike i utvrđenja ne bi li našao granice identiteta Drugoga i vlastitog. U romantičarskim reprezentacijama, istorija je uvek „u pozadini teksta“. <sup>515</sup> S obzirom da se sadašnjost i prošlost mešaju u takvim reprezentacijama, istorijski shematizam je zamenjen apstraktnim smeštanjem događaja u „daleku“, ili „drevnu“ prošlost, a imaginacija se probija kroz reprezentacije prirode. Edvards Filding je prvo pokušao da detaljno prouči drevne zidine na obalama Dunava i Tamiša nalazeći sličan ambijent epske prošlosti i uglove tvrđava u kojima žive heroji iz prošlosti. U podnožju reka našao je ambijent u kojem se mešaju prošlost i sadašnjost, živi i mrtvi.

---

<sup>513</sup> Isto, 14.

<sup>514</sup> Isto, 15.

<sup>515</sup> Thomas Mc Farland, *Romanticism and the Heritage of Rousseau*, Clarendon Press, Oxford, 1995.41.

„Ispod reka se nalaze trošni zidovi starih tvrđava. Oko humki ratnika prostiru se visoki, izrešetani kameni zidovi gde mrtvi samo čekaju čas kada će ustati i uzeti oružje u ruke kako bi započeli borbu protiv neprijateljskih utvara. Kalemegdan gleda kako se sjedinjuju dve najveće evropske reke: Dunav i Sava. Njihovo ušće je vekovima ključ Balkana i njegov prirodni centar.

Dunav se još od osamnaestog veka u engleskim putopisima javlja kao Sveti ili Moćni Dunav, prirodna granica i božiji dar. On igra ulogu granice koja protiče kroz granicu, dakle, unutrašnje granice gde se sreću i razdvajaju svetovi. Dunav je centar Balkana i margina velikih naseljenih mesta, gde se divlji prostor može naseliti i urbanizovati. Njegove obale ne samo što razdvajaju dva horizonta i predstavljaju unutrašnju, uvek pokretnu marginu, nego su i mesto na kojem se lako nastanjuju ontološki nečista bića. Divlja, neobrađena, plodna zemljišta privlačila su migracije, jednu civilizaciju smenjivala je druga, materijalni ostaci oslanjali su se jedni na druge.

„Pojavljujući se iz magle drevne prošlosti, Iliri su prvi zauzeli Beograd i nastanili se tu sve dok ih nije premestila velika migracija Kelta u četvrtom veku. Kelti su ovde živeli više o tri stotine godine u gradu koji su nazvali Singidunum, onako kako su ovaj grad zvali i Rimljani. Mala reka na kojoj leži Pančevo, još uvek se zove Tamiš i ima isti keltski koren kao naša Temza.“<sup>516</sup>

Na putu za Smederevo, cilj Laveta Edvardsa, bio je naći se u blizini drevnih tvrđava, baš u ponoć, u granično vreme, jer je verovao da će tada mesec najjače osvetliti ruševine „velikog dvorca“.<sup>517</sup> Putovanja Dunavom pružala su mogućnost upoznavanja sa mnoštvom srednjevekovih utvrđenja koje opisuje Edwards, i prateći maglovite tragove „drevne prošlosti“ opisuje ostatke tvrđave Despota Đurađa.

„Spoljašnji zidovi, sa dvadesetčetiri kule su očuvani, a jedna strana trougaonog plana oslanja se na obalu reke. Danas se možda ne vidi najbolje jer je blizu vode i blizu modernog grada. Ali, nivo reke 1430. godine nije bio tako visok. U vreme kada je

<sup>516</sup> Isto, 256.

<sup>517</sup> Lovett Edwards Fielding, *Profane Pilgrimage*, London, Duckworth, 1938. 16.



tvrđava građena Banat je bio samo ravno prostranstvo, a nasipi oko Pančeva i Bavaništa još nisu bili izgrađeni. Eksperti tvrde da je nivo vode bio preko dvadeset četiri stope niži. To nije mesto na kojem se danas mogu naći ostaci kratke, ali burne istorije Smedereva i njegovog osnivača Đurađa Brankovića, poslednjeg heroja srednjevekovne Srbije. Njegova tvrđava još je impresivna, iako je 'sala magna audientie' u kojoj je Đurađ potpisao sporazum sa Venecijom 1435. godine, tragično oštećena tokom proteklog rata. Ali, on nije bio građevinar i plan zamka bio je kopiran od grčkih graditelja i njihovih drevnih utvrđenja u Konstantinopolju, čiji nacrt nije zavisio od blizine rečnog toka.<sup>518</sup>

Iako nije naišao na tragove drevne prošlosti u materijalnoj kulturi, Lavet Edvars je izdvojio legendu o proklesoj Jerini, preveo je na engleski jezik i interpretirao na osnovu Erlangenskog rukopisa gde je Jerina predstavljena kao okrutna i pohlepna žena. Razmišljajući o romantičnoj prošlosti i sledeći legende o Podunavlju Srbije, Lavet Edwards se uputio ka Đerdapu.

Tako je bezmalo nastao pandan čuvene priče o Gledstonu koji je žalio što se nije našao neki Škot da ispriča čuda crnogorske istorije i prosledio Tenisonu njen kratak sadržaj kako bi ovaj pesnik ubrzo, sledeći strukturu Bajronove „Albanije“, napisao svoj romantičarski, lirski prikaz istorije sa akcentom na crnogorskom<sup>519</sup> junaštvu nasuprot negativno stigmatizovanom Orijentu – „hordama turskog islama“. Edwards nije bio opsesivni tragalac za balkanskom epikom, sa legendama se slučajno susreo putujući Podunavljem Srbije, pa osim pesme o Proklesoj Jerini izdvojio je legendu o steni Baba kaj krenuvši na putovanje prostranstvom koje je pokrivalo Panonsko more i, kao i svako drugo, širilo bajke i legende.

„Nekada davno, pre nego što se istorija probudila, postojala je ogromna i neprobojna vodena barijera, veliko Panonsko more koje je prekrivalo Vojvodinu, Banat i teritoriju Mađarske. O kataklizmi koja je dovela do isušivanja ovog mora, ni geolozi koji se kunu u poznavanje drevne prošlosti, nisu sigurni.“<sup>520</sup> Korito tog mora otkriva druge legende,

---

<sup>518</sup> Isto, 17.

<sup>519</sup> Prema: Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, 2005. 44.

<sup>520</sup> Lovett Edwards Filding, 1938.18.

a naredna koju je ovaj putnik odlučio da istraži bila je priča o srednjevekovnoj tvrđavi Golubac.

„U baladama, Golubac je druga tvrđava Đurađa od Smederava, ali je zapravo, znatno starija i kroz nju se Dunavom putuje u vizantijsko doba. Sa druge strane ulaza je Babakaj, usamljena stena koja čvrsto stoji izvan toka, daleko lepše mesto: poput prelepe i destruktivne Lorelaj, lepše od plitke i razočaravajuće Rajne za koju se vezuje njeno ime“.<sup>521</sup>

Širenju legende o Lorelaj doprineo je nemački romantizam. Hajnrih Hajne je iskoristio germansku legendu o Lorelaj i njegova pesma spada u jedno od najznačajnijih dela evropskog romantizma u čijem je središtu motiv savršene lepote koja ostaje usamljena i nesrećna, poput litice na istočnoj obali Rajne.

Poznate su različite legende o Babakaj. Engleskim putnicima je mogla biti najpoznatija legenda po kojoj se žena iz harema turskog zapovednika Golupcem zaljubila u mađarskog plemića i pobešla sa njim. Saznavši ovo, suprug je podigao poteru za najdražom među ženama, stigao ih na obali Dunava, ubio plemića, a ženu prikovao za stenu. Dok je umirala, žena je vikala „Baba-kaj“. Rečenica se različito interpretira, a sve interpretacije bile su prijemčive za romantičarske stilizacije.

Lavet Edvardsovo interesovanje za Gvozdenu kapiju svodljivo je na želju da upusti u „najopasniji prolaz na Dunavu“.<sup>522</sup> Ovo mesto, za Lavet Edvardsa je odraz „divlje romantičnosti“ koju imaju obale Dunava.<sup>523</sup> Sa srpske strane nailazi na opasan tok, a iza kanala, putnik se upušta u još opasniju avanturu: „ Podivljali virovi i brzina kojom se kreće voda, naoštreni zubi stena“<sup>524</sup> iskrsavaju pred znatiželjnima.

Edwards i njegovi saputnici u ovom delu Podunavlja više nisu čuli jedni druge. Ironični komentar putnikovog prijatelja iz Srbije „To je vaš tihi Dunav“<sup>525</sup> označili su početak nove avanture, a putnik nije krio strah koji je osetio kada je ušao u čamac i legao na dno. Avantura se završila konačnim predahom u Kladovu pred turskim utvrđenjem Fetislamom, jednom od osam tvrđava koje su Turci izgradili u Srbiji i koje su u lošem stanju. I od Kladova, reka je ponovo bila tiha: Reka ponovo teče mirno, kao da je srećna

---

<sup>521</sup> Isto, 19.

<sup>522</sup> Lovett Edwards Filding, 1938. 21.

<sup>523</sup> Isto, 21.

<sup>524</sup> Isto, 22.

<sup>525</sup> Isto, 22.

jer se oslobodila od stena. Obe obale su plodne i prekrivene selima.“<sup>526</sup> „Dunav i njegova moć nikada neće nestati“<sup>527</sup> zaključuje Edvards.

Ono što su putnici videli, kroz tekst obraća se jezikom simbola. Prisustvo stene Babakaj koje se kontrastira Lorelaj, pokazuje da Podunavlje Srbije simbolički zadržava karakter „divljeg“, „primitivnog“, „neukroćenog“. Nasuprot srednjoj Evropi koja je civilizovanjem prošla proces „pripitomljavanja“, više nije opasna; oštrice njenih zuba su istupljene, a reke koje je presecaju, mirne su i spokojne. Nasuprot njima, tu je Edvardsov „bučni Dunav“ sa podivljanim virovima i nazubljenim stenama. One su deo neukrotive, destruktivne, divlje prirode, suprotstavljene plitkoj i razočaravajućoj kulturi koju romantičar napušta zarad traženja uzbuđenja u nekom drugom svetu. Podunavlje Srbije se putniku poput čitavog Balkana obraća jezikom divljine, onim zvukom koji se propušta kroz oštre zube, simbolom „večne“ destrukcije.

Tamo gde se nađu „koreni“, bilo u materijalnoj kulturi, bilo u jeziku, sanjarenje prerasta u mit kao celovit eksplanatorni sistem u čijem se središtu nalazi „drevno“, „prošlo“, „večno“, a na njoj počiva želja za saznanjem o počecima čovekove pustolovine kroz istoriju, gde sa distance od par hiljada godina, ratovi i prevrati deluju kao epski motiv borbe između dobra i zla, mitske borbe koja se vodi na obalama svetih reka.

### Romantični Kalemegdan

Rebeka Vest je poput Harolda Spendera i Laveta Evardsa, Kalemegdan smatrala najlepšim evropskim parkom jer je u njemu našla „čarobnu lepotu koja odvaja od svega ostalog“. Strahopoštovanje koje izaziva, ne proizilazi samo iz podatka da je ta stara beogradska tvrđava do Velikog rata mir poznavala „samo kao san“, već iz veštine da u okvirima drevnih zidina očuva sećanje na zastrašujuće prekretnice i političke lavirinte. Paradoksalno, prelepo i zastrašujuće pridevi su kojima je moguće opisati sposobnost jednog parka da u svojim zidinama čuva nežne biljke, kao što su „žbunovi jorgovana“, ili „jezerca koliko i poprsja preminulih veličina čiji prototipovi sede pored dadilja na klupama“<sup>528</sup> nego i priču o Beogradu, gradu koji „tera čoveka da se zapita šta je ljudski

<sup>526</sup> Isto, 23.

<sup>527</sup> Isto, 23.

<sup>528</sup> Rebeka Vest, *Crno jagne i sivi soko*, 358.

rod izgubio svojom navikom da samom sebi pušta krv poput poludelog srednjevekovnog hirurga.<sup>529</sup> Ali, ono što je za Rebeku Vest, možda najznačajnije: Kalemegdan otkriva drevnu i burnu istoriju zemlje na kojoj se prostire.

„Otkako su ljudi prvi put naselili ovaj komad kopna koji zadire u vodu, on je značio život za one koji su ga držali i smrt za one koji bi ga izgubili. Njegov pramac zalazi između dve reke i gleda na istok, preko ogromne Panonske ravnice ( što je divno, najpravnije moguće ime) koja se preko Mađarske prostire ka srednjoj Evropi. A iza njega leži sigurnost valovitog terena i šume. Ovde su se, mada to sigurno nije početak početaka, Iliri suprotstavili Rimljanima i bili poraženi. Ovde su se Sloveni udružili sa Avarima koji su ih potom tlačili, i nakratko uživali slobodu pod Vizantijom, ali su ih potom pokorili Ugri, dok nisu zaratili sa Vizantijom i dok pobednička grčka vojska nije stigla u podnožje ove stene.“<sup>530</sup>

Pogled na istok, prostiranje ka srednjoj Evropi i sigurni oslonac u gustim šumama već su nagovestili burnu istoriju. Međutim, kroz čvrste zidine koje su izgradili drevni narodi, a ojačao ih Orijent, počinje da se probija Okcident, narušavajući mir modernim skulpturama. I dok se Lena Jovičić i Lavet Edvards dive modernoj umetnosti u Beogradu, Rebeka Vest njome potencira interval koji će Srbiji doneti „nevreme“. Iako Beogradskog pobednika naziva divnom figurom ratnog spomenika Jugoslaviji, kada ju je ugledala nebo je potamenlo i spustilo se na orijentom obeleženu zemlju.<sup>531</sup>

„Površina vode se zatalasa odjednom i postade grubo, treperavo srebro na mestima gde se sunčeva svetlost probijala kroz sivoljubičaste oblake. Zadrhtasmo i potražismo sklonište u tvrđavi. Ona je ogromna. Oblikovana je orijentalnom tradicijom koja je obavezivala vladara da svoju veličinu simbolično predstavi i dimenzijama svoje palate. Lavirint hodnika i ćelija uglavnom je ostao onakav kakav je i bio kada su se Turci, pre sedamdeset godina povukli odatle.“<sup>532</sup>

---

<sup>529</sup> Isto, 359.

<sup>530</sup> Isto.

<sup>531</sup> Isto, 361.

<sup>532</sup> Isto, 362.

To nesigurno kretanje u okvirima čvrstih orijentalnih zidina i romantične šetnje, iskrivljene su ne baš nežnim mermerom koji je podignut u spomen Francuza poginulim u Jugoslaviji za vreme velikog rata.<sup>533</sup> Ona nagoveštava dolazak novog i hladnog i nestanak romantičnog neiskvarenog sveta za čijim je očuvanjem čeznula Rebeka Vest. Ova poroznost konstrukcije o svetu koji je neiskvaren i detinjasto radoznao, iskazaće se u strahu Rebeke Vest od „preteće degeneracije“.<sup>534</sup>

### Poslednje selo na rubu Evrope

Romantizam izaziva strepnju od nadolazeće modernizacije koja ne samo da može narušiti izvornu jednostavnost, nego i mešanje boja, šarenilo nošnji i „sjaj bede.“ Slična strepnja uočena je u međuratnim putopisima koji uzimaju u obzir odnos između tradicije i modernosti. Ona nalazi opravdanje u vremenu kada je Balkan bio izložen urbanizaciji, modernizaciji koju je trebalo okončati „evropeizacijom“. Ipak, eventualna okcidentalizacija narušila bi „jednostavnost“, „primitivnost“ i „originalnost“ ruralnog za kojim je tragao romantičarski duh. Reke nisu samo mesta u čijoj se bilizini okupljaju bića sumnjivog ontološkog statusa, nego i mesta na kojima „izrastaju“ gradovi koji prvi bivaju pogođeni urbanizacijom i modernizacijom. Zato je, čini se Rebeki Vest, pred kraj međuratnog perioda bilo moguće uhvatiti poslenji odbljesak jednostavnosti i neiskvarenosti ruralnog. Ako je Balkan bio poslednje selo Evrope, Jugoslavija je bila jedan od prvih „urbanih objekata“ koji su narušili ruralnu harmoniju i izazvali egzotizam prošlosti. Rebeki Vest se čini da mitski karakter još uvek vlada razmišljanjima Srba. Njihov um je još uvek „narodni“ i čvrsto se drži starih verovanja, drevnih uverenja i prvih bajki koji su prednost koliko i mana i koji često mogu prerasti u ludost naroda.<sup>535</sup> Međutim, ma koliko ta „ludost“ bila štetna ona je originalna i izvorna, a ako je nešto može iskvariti to je Zapad, činilo joj se. Greške koje čine Balkan i njegova deca, za nju su proizvod zapadne tradicije.<sup>536</sup> Ona će najpre zahvatiti velike podunavske gradove i zato, u „unutrašnjosti“, na periferiji, ostali su „pravi ljudi“.<sup>537</sup> Biti

---

<sup>533</sup> Isto, 358.

<sup>534</sup> Isto, 371.

<sup>535</sup> Isto, 470.

<sup>536</sup> Isto, 423.

<sup>537</sup> Isto, 347.

pravi čovek, za Rebeku Vest i njenog vodiča i sagovornika Konstantina koji joj opisuje mladalačku fascinaciju Zapadom, to znači ne „ličiti ni na koga drugog“. Ovo može pružiti, čini joj se samo, ruralni ambijent koji pojedincu dopušta da svoje „osobine razvije do krajnosti“, „da bude ponosan“ i „ide svojim putem“. Seljak je onaj ko je spreman da se žrtvuje za zemlju, „umre za svog kralja“. <sup>538</sup> Iako opisi odgovaraju suprotnom od onoga što se smatra individualnošću i jedinstvenošću, čini se da je egzotizam prevagnuo kako bi stvorio idealnu figuru čoveka koji deli „psihologiju gomile“, a istovremeno je jedinstven i neponovljiv. Paradoksalna figura seljaka nastala je iz potrebe da se zamisli, konstruiše idealan pripadnik jednog „primitivnog“ društva, „egzotični primitivac“ čija se jedinstvenost lomi pod teretom modernizacije.

Srbin, Konstantin putnici priča o „zagonetnim stvarima“, „novitetima“ i „ljubavi prema Nauci“, „mašinama, veštačkim modernim stvarima“ i „maniji modernizacije“ za kojom je patio u mladosti. <sup>539</sup> Sve te novotarije, poput „konzervi voća i povrća“, „šivaće mašine“ i „gramofona“, „prvog auta od kojeg bez dobrih puteva nije bilo koristi“, „satova sa nevidljivim brojčanikom“, „pravog klozeta“, i na kraju, „zapadnjačke odeće“, poput „kravate“, „grudnjaka“ dolazile su iz Beograda i Novog Sada. <sup>540</sup>

Menjanje, „kvarenje“, izvornog, seljačkog i mitskog, navodi Rebeku Vest na kritiku Zapada koji je doveo do raskoraka između težnje ka modernizacije i čežnje za očuvanjem, ili obnovom vrednosti kojih su se nekada pridržavali primitivni narodi. Dok je Srbija oklevala pred izazovima modernizacije, ali istovremeno priželjkivala prihvatanje od strane Okcidenta, Rebeka Vest strahuje od promenljivosti i teži da zaustavi vreme koje podrazumeva modernost. Zapad donosi nesputanu ambicioznost, profit i tržišnu ekonomiju, mehanizaciju i racionalizaciju, a to kvari „plemenitog i originalnog“ seljaka kao što strahuje da će hotel u kojem je odsela ubrzo zaraziti engleska i francuska kuhinja kako bi zamenile masni rižoto i crvenu papriku. <sup>541</sup> Tako će ispoljiti i strah da urbanizacija može da oslabi jačinu i otpornost seljaka, olabavi konstrukte žilavosti i gostoprimstva. Ovde se uočava poslednji element orijentalizma:

---

<sup>538</sup> Isto.

<sup>539</sup> Isto, 348.

<sup>540</sup> Isto, 349.

<sup>541</sup> Isto, 371.

težnja se priroda i čovek klasifikuju po tipovima izdvajanjem i naglašavanjem opštih crta na manji broj rasporedivih elemenata. U antropologiji i kulturnoj generalizaciji javlja se tip, koga odlikuje poseban karakter, dakle etiketu. Karakter pripada sistemu, mreži generalizacija koje se javljaju u vidu fiziološko-moralne klasifikacije. Karakteristike koje čine karakter, raspodeljuju se među pripadnicima različitih grupa. One putniku daju osnov za postavljanje temelja karakternim osobinama Okcidenta izdvajanjem primarne osobine-racionalnosti koja se suprotstavlja nerazumnosti Orijenta, a između njih se nalazi konstrukt „balkanskog“, u značenju seljačkog, primitivnog i detinjastog. Ipak, ono odrasta i to izaziva strepnju Okcidenta.

Premda podunavski gradovi pružaju mogućnost uživanja kraj reke, ispod diskurzivne ravni putopisa prepoznaje se strah od narušavanja jednog od poslednjih utočišta modernog čoveka, opasnog i uzbuđljivog mesta, na kojem se sve meša, iz kojeg nastaju kontradiktornosti, i na koje je smešteno poslednje selo Evrope. Ako Evropa ne bude imala svoje selo, da li se pred njom otvara imperativ rada bez prava na odmor u ambijentu koje poput sna dopušta da sve bude moguće, omogućavajući putniku da uživa u tišini prirode ili se prepusti slušanju oštrenja noževa i buke koju stvaraju bombe. Strepnja koju Rebeka Vest opisuje razmišljajući o uticaju Zapada na mitsku svest „primitivnog čoveka“, „masni rižoto“ i „crvenu papriku koja pliva po čorbi“, imaju karakter individualne i političke anksioznosti. Ali istorijska, konstruisana prošlost i individualna doživljena prošlost mogu se stopiti u isto traganje za gubitkom izvorne jednostavnosti. Glorifikacija te primitivnosti, zapravo ne bira autora ni vreme. Međuratni period je sa ekonomskom krizom koja ga je pratila mogao samo markirati osciliranje između nemoći da se obnovi prošlost i nada da će se prošlo vratiti.<sup>542</sup> Upkos opasnostima koje vrebaju na Balkanu, putnik želi da očuva jedan detinjasti ambijent jednostavnosti. To je još uvek nezreli, nerazumni, nedruštveni i nekulturni prostor nasuprot odraslom, razumnom, društvenom i samostalnom. Uticaj modernizacije/okcidentalizacije koja se razume kao neka vrsta socijalizacije Balkana, pretvara nerazumno i nedruštveno dete u odraslog društvenog čoveka. Okcident je taj koji će Srbiji pokazati put, ali budući da je ona iskonstruisana kao nesposobna da samostalno započne transformaciju, Zapad će poslužiti kao model. Kultura Srbije se kao

---

<sup>542</sup> Raul Žirarde, *Politički mitovi i mitologije*, 2000. 159.

i kultura deteta smatra nekom vrstom probe za odrasli život, a socijalizacija će omogućiti prilagođavanje koliko i nestanak balkanskih osobnosti, čarobne jednostavnosti deteta.

U delovima putopisa Džin Bejts, Laveta Edvardsa, Malkolma Bera, Rebeke Vest gde se opisuju „drevno“, „jednostavno“, „sveto“, ne nailazimo na klasičan oblik nekakve „orijentalne renesanse“.<sup>543</sup> Ovo je pre pokušaj da se u marginalnom delu Evrope nađe vrednost neevropske tradicije, eventualno, njena prošlost, ili pak nekakva univerzalna vrednost koja u rubnom intervalu kada je okončan jedan svetski rat i kada je došlo do urbanizacije postaje ranjiva. Tako se konstruišu delovi Evrope koji „kulturno kasne“ za centrom, ali i u čijim je delovima očuvana „divlja priroda“, ili „divlja romantičnost“ o kojoj piše Edwards. Ovo bi mogla da bude podvrsta primitivističke interpretacije. U okviru takve interpretacije, ono „jednostavno“ i „ruralno“ dobija karakter svetog, pa putovanje postaje hodočašće, baš onakvo „svetovno hodočašće“ kojim Edwards izražava prisustvo paradoksalnosti Balkana.

Primitivnost, ruralnost, divlja romantičnost, kulturno kašnjenje, ali i zahtev za napredovanjem, napuštanje orijentalnih obrazaca, želja da se približi Evropi, proizvode naraciju o liminalnom karakteru jednog društva, „o prelazničkim osobinama“ njegovog stanovništva i nastavljajući modernističku tradiciju kazuju o osobinama „nas“ i „drugih“, o mentalno proizvednoj razlici između Istoka i Zpada, te o mogućnosti da se Drugi postavi na jednu evolutivnu lestvicu.

---

<sup>543</sup> Cvetan Todorov, *Mi i drugi*, XX vek Beograd, 1994. 259.



PAGANSKI NAROD I PAGANSKI OBIČAJI:  
PRAVOSLAVLJE KAO ISTOK NA ZAPADU I ZAPAD NA ISTOKU

Već je naglašavana važnost svetosavskog i kosovskog mita za međuratni period, njihova integrativna uloga u periodu kulturne krize kada oni pokazuju kako verske, tako psihološke funkcije. Kako primećuje Vladimir Dvorniković, reč je o kultu ili kultovima koje je trebalo koristiti na način da premoste stoleća praznine u nacionalnom i državnom kontinuitetu. Kultovi su iznova modifikovani i prilagođavani istorijskim okolnostima, a u dugotrajnom procesu zalaganja Crkve, to je bilo od presudnog značaja za usaglašavanje sa pravoslavljem.<sup>544</sup> Stoga ne čudi što promišljanje putnika o religiji Srba na centralno mesto postavlja pitanje 'šta je pravoslavlje?'; 'paganska religija u odori hrišćanstva', ili institucija koja zamenjuje političku vlast, te jaku državu i kreirajući istoriju jednog naroda, omogućuje da on opstane. Stoga i ovde možemo govoriti o internalizaciji predstave; u putopisima je pravoslavna crkva predstavljena kao okosnica identiteta, a naučnici će se ovim pozabaviti tek mnogo decenija kasnije kada bude primećeno da povezanost pravoslavlja sa srpskim nacionalnim identitetom može biti argument u kritici skretanja u filetizam kao vid crkvenog nacionalizma.<sup>545</sup> Međutim, filetizam nije posebnost pravoslavlja među Srbima. Pomeranje ravnoteže između ekumenske i nacionalno-crkvene svesti pravoslavne crkve u korist nacionalizma daje se specifičnom strukturom pravoslavlja koja pojedinačnim narodima priznaje vlastiti jezik službe, koliko i crkvenu autonomiju u meri u kojoj ona može podrazumevati sopstveno ustrojstvo. U istoriji balkanskih naroda crkveni razvoj se prepliće sa državnim i nacionalnim razvitkom.

Pri modernim pokušajima povezivanja pravoslavnih zajednica nacionalni egoizam ostaje izraženiji od ekumenske svesti o zajedništvu, a tako je i među emigrantskim crkvama među kojima traje nacionalna zategnutost opterećujući na taj način saradnju

---

<sup>544</sup> Gordana Đerić, *Pr(a)vo lice množine*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd, 2005. 17.

<sup>545</sup> *Srpska pravoslavna crkva i novi srpski identitet*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, 8

crkava. Danas je u javnosti rasprostranjeno mišljenje da najveću krivicu i, istovremeno, tragediju nacionalne rasepljenosti pravoslavlja snose balkanski narodi čije pravoslavne crkve ne pokazuju težnju da postanu duhovne veze ujedinjenja, nego ostaju pri „krvavim rešenjima” konflikata. Ova strukturno utisnuta osobina smatra se samom suprotnošću idejnim zahtevima pravoslavlja.<sup>546</sup> Na taj način pravoslavlje postaje deo šireg balkanističkog diskursa, kao jedan od integrativnih nacionalnih faktora, ali i jedan od glavnih uzročnika separatizma i nerešavanja problema, nego insistiranja na različitostima što vodi daljoj netrpeljivosti, političkoj konfliktnosti, separatizmu i eksplozivnosti. Preciznije, u literaturi koja obrađuje problem odnosa pravoslavlja i politike, sve češće se prepoznaje govor o nekoj vrsti ‘balkanizacije’ hrišćanstva koju širi sam ‘način života’ pravoslavlja.

Još uvek traje rasprava o tome da li su zapadno i istočno hrišćanstvo dve različite i neprijateljske religije, ili deo istog tkiva. Iz ovoga izranja i pitanje koje je od značaja za političke odluke evropskih zemalja u vezi sa širenjem Evropske Unije na Istok. Ulazak zemalja u ovu zajednicu po nekima zavisi i od povezivanja ‘evropejstva’ sa zapadnim hrišćanstvom. Dakle od poimanja istočnog i zapadnog hrišćanstva, veze među njima, razumevanja njihovog jedinstva i različitosti, zavise i političke odluke, dok te odluke takođe dopirnose shvatanju političkih odnosa. Teološki i politički razlozi bili su utkani u istoriju cepanja istočne i zapadne crkve, a istorija tog rasepa obeležila je kulturu zapadnog i istočnog hrišćanskog sveta.<sup>547</sup>

Putnici iz međuratnog perioda su skloniji da pišući o vezi između pravoslavlja, države i politike dodaju na romantičnosti, egzotičnosti, drugojačijosti i interesantnosti Srbije i pravoslavne crkve, ali u mnogo čemu je predstavljaju kao neku vrstu uvek prisutne prošlosti.

Za Laveta Edvardsa, slavljenje slave i poštovanje predaka najpre je izraz romantičnosti jednog naroda. To je i vrsta prednosti, plemenitosti i odraz vezanosti za epsku prošlost, snoliko vreme u kojem su živeli kraljević Marko a potom, i kralj Vukašin, a o kojem svedoči Markovgrad – vulkanska masa malo izvan Prilepa. To je pre narod iz legendi čiji su junaci bili sposobni da piju vino sa „silama zla”, a ostanu deo ‘dobra’<sup>548</sup> junaci

<sup>546</sup> Ernst Benc, *Duh I život pravoslavne crkve*, Čigoja, Beograd, 2004. 209.

<sup>547</sup> Lorna Štrbac, *Globalizacija i nacionalna kultura*, KOC, Šid, 2007. 22.

<sup>548</sup> Lovett Fielding Edwards aludira na Marka Kraljevića koji deli vino sa Šarcem kao personifikacijom mračnih sila najčešće oličenih u figuri Turčina.

koji ne strahuju od suočavanja sa samim sultanom. Tu je car Dušan, „više hajduk nego vladar”<sup>549</sup>

„On je grub i strastven, ali sa uvek pristunim osećanjem odanosti i poštovanja prema Srbiji. On je oličenje strastvenosti, revolta i patriotizma. Čak je i Car Lazar otelovljenje misticizma zasnovanog na nadi”<sup>550</sup>

Tu je i sveti Sava, „ne samo monah, nego Nemanjić koji je svojim primerom pokazao da Srbi mogu imati nacionalnu državu samo ako je osnuju na temeljima nacionalne crkve”<sup>551</sup>

No, najbitnije je Edvardsovo uključivanje važnosti Vizantije u predstave o međuratnoj Srbiji i pravoslavlju. Krećući se među manastirima obnovljenim i iznova dekorisanim u XIII i XIV veku, Edwards naglašava čistoću i prefinjenost vizantijskih oblika.<sup>552</sup>

Nasuprot sklonosti da se naglašavaju razlike između Istočne i Centralne Evrope, ili da se Vizantijska crkva predstavi kao državna institucija koja je propovedala pokoravanje svetovnoj vlasti, pokazujući mali napredak na intelektualnom planu<sup>553</sup>, ove predstave o vizantijskoj baštini ne insistiraju na podelama kakve su one na Istok i Zapad. Potpunog poricanja doprinosa pravoslavlja evropskom intelektualnom i duhovnom nasleđu koji se uzimaju za primer vizantinizma i smeštaju u širi kontekst balkanizma i orijentalizma<sup>554</sup>, ovde gotovo da nema, a kao da uobičajeni nesporazumi vezani za razvoj religije u Vizantiji i uopšte za vizantijsku kulturu ovde više nisu prisutni. To je možda jasnije u Futmanovom delu jer ovaj autor nastoji da izjednači druge evropske tekovine sa vizantijskim kulturnim tekovinama, pitajući se koliko bi ‘visoko’ odmakla ova civilizacija da razvoj nije prekinut Otomanskim osvajanjima.

Za Futmana su istorija Srba i njihova religija neraskidivo povezane, ali na način koji ne ugrožava ni politički razvitak, niti dovodi u pitanje religioznost stanovništva. Opisujući Dečane, Futman naglašava da je ovaj manastir izgrađen 1330. zahvaljujući naporima kralja Stefana Uroša III člana Dinastije Nemanjić.

<sup>549</sup> Lovett Fielding Edwards, *A Wayfarer in Yugoslavia*, 1939. 246.

<sup>550</sup> Isto.

<sup>551</sup> Isto.

<sup>552</sup> Isto.

<sup>553</sup> V, Milica Bakić Hajden, *Varijacije na temu Balkan*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, 2006. 82.

<sup>554</sup> Isto, 83.

Dečani su omogućili procvat slikarstva, arhitekture i postali spomenik jednog doba, ali samo jedan od mnogih. Futman poredi umetnički napredak srednjevekovne Srbije sa umetnošću Italije istovremeno spekulisujući o tome dokle bi razvoj srpske kulture dosegao da ga nije prekinulo tursko osvajanje.

“Stefan Uroš je bio mladi buntovnik. Usprotivio se ocu. Revolt je slomljen, a on za kaznu oslepljen. No, oslepeo je samo delimično. Vid mu se vratio, navodno zahvaljujući isceliteljskim moćima nekih ljudi. To mu je omogućilo da posle očeve smrti stigne na tron.<sup>555</sup> Kako je to bilo sa mnogim srpskim vladarima, i njegova vladavina je okončana teško i u mukama. Usprotivio mu se rođeni sin, Dušan. Stefan Uroš je ubrzo umro i sahranjen je u Dečanima. Generacije seljaka su ga smatrale svecem. Pokraj njegovog groba nalazi se crkva čuvena po freskama slikanim 1348. godine u doba Dušanove vladavine”.<sup>556</sup>

Futman dalje saopštava da je sedište Patrijaršije Srpske pravoslavne crkve bilo u Peći a da je Sveti Sava i sam Nemanjić, odigrao odlučujuću ulogu u emancipaciji srpske crkve od grčkog tutorstva. Postao je prvi arhiepiskop a Peć, sedište arhiepiskopije. Godine 1346. kada je Dušan postao car, arhiepiskopija je postala episkopija, piše Futman. Četrdesetak godina kasnije došlo je do ‘kosovske tragedije’ i turske okupacije. Sredinom petnaestog veka, grčka patrijaršija je proširila svoju jurisdikciju na Peć, a Turci sasvim zavladao.<sup>557</sup>

Sto godina kasnije Veliki vezir Sokolović, koga Futman naziva ‘bivšim Srbinom’<sup>558</sup> obnovio je autonomiju Crkve, pa je u narednih stotinu godina održavao „nacionalni duh Srba”.<sup>559</sup>

„Upravo su oni bili ako ne vođe, onda podsticaj za pobunu protiv turske vladavine. Godine 1689. došlo je do saradnje sa austirijskom vojskom. Ustanak nije uspeo i Austrijanci su se povukli. Patrijarh Arsenije III je bio suočen sa nekoliko povlačenja na turskoj strani. Kao Mojsije, predvodio je veliku seobu. Predvodeći trideset hiljada porodica prešao je reku i ušao u Ugarsku. Postigavši dogovor sa Leopoldom I, osnovao

<sup>555</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, 1935. 148.

<sup>556</sup> Isto, 149.

<sup>557</sup> Isto, 151.

<sup>558</sup> Isto.

<sup>559</sup> Isto.

je patrijaršiju u Karlovcima u Vojvodini gde je stanovništvo naselilo okolna mesta. Zahvaljujući ovoj velikoj seobi, Srbi su danas većina u Vojvodini”.<sup>560</sup>

Dok Edvards uočava romantičnost i sklonost ka življenju u svetu legendi, nagoveštavajući da su sveci stvarne ličnosti i akteri u političkoj istoriji Srba, Futman otvoreno predstavlja crkvu kao glavni faktor u očuvanju nacionalnog identiteta Srba, dakle, jedne primarno političke institucije, ali je istovremeno ne predstavlja kao predodređenu da bude daleka i zaostala, nego kao primer prekinutog razvitka usled spoljašnjih političkih faktora.

Dok se u teološkoj literaturi naglašava sklonost pravoslavlja da ‘napusti svet’, ili insistira na pomeranju ravnoteže između trnscedentalizma odakle proizilaze milost, oproštaj, spasenje, nada i ljubav, kao i da pod pritiskom političkog razvoja pravoslavlje pokazuje naklonost prema onostranom, u engleskim putopisima se mahom naglašava pragmatična, politička, diplomatska strana pravoslavlja, zapravo jedine institucije koja je mogla ostati nosilac nacionalnog identiteta. Takvo stanje, odista je bilo pojačano jer su brojne pravoslavne crkve bile prinuđene da opstanu pod vladarima druge vere, gde se naročito ističe islam.<sup>561</sup> To povlači i diskurse o tragedijama nacionalne rascepljenosti, političke podeljenosti koje su u suprotnosti sa zahtevima pravoslavlja. Popularnost svetosavskog mita, bilo proistekla iz zapadne vizure liminalnosti Srbije, ili očuvana kao interna predstava ostavlja očigledan trag na englesku percepciju pravoslavlja kao zapadne religije na Istoku, ili, istočne religije na Zapadu. Međutim, egzotičnost i drugojačijost pravoslavlja u odnosu na druge forme hrišćanstva, pa čak i mogućnost da je pravoslavlje zapravo ‘unutrašnje hrišćanstvo’ na način na koji je Balkan ‘unutrašnja Evropa’, postaje jasnije tek kada putnici pred sebe postavljaju zadatak da objasne kako to da u hrišćanstvu mesto nalazi nešto tako ‘pagansko’ i ‘primitivno’ poput slave.

---

<sup>560</sup> Isto, 151.

<sup>561</sup> Ernst Benc, *Duh I život pravoslavne crkve*, Čigoja, Beograd, 2004. 210.

### Paganski narod: o Srbima i slavi

Futman zapaža da je svaki putnik u Srbiju opsežno pisao o slavi, a mnogi je opisivali kao najlepší, duboko ukorenjen element srpske tradicije.

„Svako domaćinstvo ima svoju slavu. Ona se održava jednom godišnje na dan zaštitnika porodice, onoga koji se slavio kada je porodica prihvatila hrišćanstvo. Počinje verskom ceremonijom. Sveštenik dolazi u kuću i blagoslovi slavski kolač i žito – neku vrstu kaše koja se pravi specijalno za tu priliku. Tokom dana, prijatelji i poznanici se odazivaju. Čestitaju, probaju žito, popiju malo vina ili drugog pića, malo posede i popričaju. Potom ih služe kafom i oni odlaze kako bi došli drugi gosti. Uveče je večera za bliske prijatelje. Prijatan je običaj, no, ima svoje nedostatke kako za domaćine, tako za goste. Nepristojno je propustiti prijateljevu slavu, mada se pozivi ne upućuju. Morate je se setiti i otkriti gde će se slaviti kako biste se pojavili. Obaveštenja se daju samo ukoliko se slava neće slaviti”.<sup>562</sup>

Putopisni opisi najbliži su onome što se u nauci predstavlja kao narodno pravoslavlje, a u značenju skupa verovanja i predanja. Reč je o narodnoj interpretaciji hrišćanstva, sinkretističkoj tvorevini sastavljenoj od hrišćanskih i takozvanih paganskih aspekata. Tek krajem devetnaestog veka može se govoriti o naseljavanju stanovništva u gradove, pa stoga što je narodna religija, upravo ona seoska i čuvana na selu. Ona je kao takva opstajala, koliko je to bilo moguće, izvan otomanskih pritisaka, međutim sa izmenama na kulturnom planu ona počinje da bleđi i izlaže se okcidentalizaciji. Tako se Futmanu čini da su ovi ‘prijatni običaji’ ugroženi usled naleta modernizacije.

„Dok je zapamtiti slavu priličan napor, odlazak na njih je ozbiljan posao. U gradovima bilo koje veličine, na bilo koji dan, svako ko ima širok krug poznanika, mora da poseti trideset ili četrdeset kuća, i da jede i pije u svakoj od njih. Istovremeno domaćin i

---

<sup>562</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, William Heineman, London, 183.

porodica su u stalnom poslu jer poznanici pristižu od ranog jutra do sitnih sati. To zahteva puno napora. Život u Beogradu je postao zapadniji i sofisticiraniji, pa su sve češća obaveštenja u novinama, o tome da gospodin X ili doktor Y neće slaviti slavu iz zdravstvenih razloga, ili zbog odsustva”.<sup>563</sup>

No, Futman primećuje da na selu nije tako. Okcidentalni uticaj je još daleko od sela gde opstaje narodna religija i gde je pritisak zajednice isuviše jak da bi pojedinačno domaćinstvo sebi moglo dopustiti da ne slavi slavu.

„Ne slaviti Slavu, ili učiniti to štedeći bi osramotilo čitavu porodicu.. Slava je veliki i značajan događaj u godini. To je aršin kojim se meri društvena i ekonomska važnost. Seljaci počinju misliti o njoj mesecima unapred. Potroše sve i ponekad više nego što mogu priuštiti. Kada je godina loša jedva uspevaju otplatiti dugove od prošlogodišnje slave, pre no što dođe druga”.<sup>564</sup>

Slava kao način da se demonstrira imućnost porodice, njen status u zajednici, bili su predmeti kritike u srpskoj književnosti krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka, prikazujući slavu ne samo kao paganski običaj, nešto nehrišćansko i materijalistički orijentisano, nego i ukazujući na ispraznost ovakvog načina integrisanja u društvo. Takvi prikazi aludiraju na mogućnost siromašenja, potpune degradacije domaćina u poziciji zavisne, bespomoćne igračke šireg društvenog sistema.<sup>565</sup> No, ona mogu biti shvaćena i kao kritika povodjenja za tom zajednicom, koliko se i kritički odnose prema evropeizaciji.<sup>566</sup> Prva kritika ovakvog odnošenja prema hrišćanskim, ili, kako se često govorilo ‘paganskim’ običajima, prisutna je krajem devetnaestog veka kada nastupa prvi talas deotomanizacije, ili evropeizacije. Brojni su intelektualci tog vremena koji nastoje sačuvati ravnotežu između ova dva, istovremenom kritikom tradicionalizma i modernizma. Novi talas evropeizacije, koliko i osećaj da su ugrožene tradicionalne vrednosti srpskog društva, prisutan je dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka, pa u tom kontekstu možemo posmatrati i Futmanove refleksije o

<sup>563</sup> Isto, 183.

<sup>564</sup> Isto.

<sup>565</sup> V. Stevan Sremac, *Ivkova slava*, 1895.

<sup>566</sup> V. Stevan Sremac, *Pop Ćira i pop Spira* 1898. Kroz likove dve kćeri pravoslavnih sveštenika u vojvođanskoj sredini, Sremac kritikuje isključivost tradicionalizma jedne i ‘evropejstva’ druge porodice.

slavljenju slave i njegove umnogome ironične predstave tog običaja kojom se kritički odnosi prema ekstremima kako na selu, tako u gradovima.

Dakle, slava se ovde može prepoznavati kao još jedan od običaja na kojem se prelamaju moderno i tradicionalno i na kojoj dolazi do konfrontacije između seoskog i gradskog.

567

### Pravoslavlje kao unutrašnje hrišćanstvo

Nazivajući Srbe paganima, Frančeska Vilson uočava jačinu veze između sveca i njegovog poštovaoca, te opisuje srpske vernike, pre kao sujeverne i proste seljake u veselim nošnjama, nego kao ljude određene konfesije ili pripadnike institucionalizovane religije. „Sveti Ilija, sveti Ilija, ponavljali su neprekidno”<sup>568</sup>, pisala je o Srbima. No, to je nije uverilo da se našla među ‘paganskim narodom; uverila ju je njihova strepnja da će ih zadeseiti strašna kazna ne budu li se tog dana odmarali i slavili; strepnja koja je bila toliko duboka da su se svi u strahu klonili posla kako im sveti Ilija ne bi smesta spalio svo žito i svu imovinu.<sup>569</sup>

Na nivou religije, diskurs o paganima zamenio je diskurs o varvarstvu, pa iako je Slava za englesku putnicu, ‘zanimljiv’ običaj, on je privlačan utoliko što dokazuje stepen razvitka jednog naroda. Ukoliko balkanski seljak još uvek veruje u moć nekakvog sveca, strahuje od njega, živi u primitivnijem stanju od zapadnog Drugog, i to iz više razloga. Ovakve asocijacije povlače istorijske činjenice poput onih da je reč o stanovništvu koje je doskora bilo ‘porobljeno’, pa sada porobljivače može nalaziti na nivou narodne imaginacije. Tako i pravoslavlje kao i Balkan postaje pre proizvedena religija, nego religija sama, a ukoliko prihvatamo da Balkan može označavati

<sup>567</sup> Dušan Bandić, *Carstvo nebesko i carstvo zemaljsko*, XX vek, Beograd, 1997. 270.

<sup>568</sup> Francesca Wilson, *Portraits and Scetches from Serbia*, 1920. 14.

<sup>569</sup> Isto, 15.

<sup>26</sup> Etnološka istraživanja iz devedesetih godina, markiraju prisutnost ove podele, ali i retradicionalizaciju koja podrazumeva da posle dugog perioda represije nad ovim običajem, po uspostavljanju socijalističke vlasti, u periodu krize za srpsko društvo, dakle tokom devedesetih, ponovo postaje sklon ekstremima.<sup>569</sup> Razlozi za to se, dakako, iznova iznalaze u okolnostima pod kojima se živelo u jednom ateistički orijentisanom društvu pod kojim je pravoslavlje bilo marginalizovano a pravoslavna mitologija bila zaboravljena. To dovodi do neujednačenosti stavova prema tradiciji i pokazuje da revitalizacija nije bila dovršena.



lokalizovani haos, onda i pravoslavlje može nositi potencijal za lokalizaciju haosa, nesređenosti i nerazvijenosti koja se prepoznaje u diskursu o paganstvu i to, u okvirima samog hrišćanstva kao religije Zapada. U međuratnim putopisima, to nije očigledna aluzija na prisustvo nekakve balkanizacije hrišćanstva u smislu njegove rascepanosti, jer bi se time moglo aludirati i na postojanje i brojnih protestantskih crkava. Dakle, pre bi se moglo reći da je hrišćanstvu data šansa da ima svoju utvaru – primitivnost koja se smešta na rub Evrope, blizu Azije i time Orijenta. Stoga što je geografski blizu Orijenta, ono u sebi mora imati nečega orijentalnog – sujeverja i zaostalosti.

Iako Balkan nudi mnoštvo konfesija, kako u pogledu velikih, svetskih religija, tako u pogledu, u to vreme takođe aktuelnog prihvatanja protestantskih pravaca, samo bi pravoslavlje moglo poslužiti kao obrnuta slika zapadnog hrišćanstva. To uočavamo kako kod Edvardsa, tako kod Futmana, mada eksplicitno tek kod Frančeske Vilson. Pre svega, politika se umešala u religiju, a religija u politiku, i u toj meri da ih je gotovo nemoguće razlikovati. Zato pravoslavlje postaje neka vrsta prošlosti zapadnog hrišćanstva, sećanja na vreme kada su se crkveni predstavnici mešali u politički život i sami postajući političari. Istina, za Edvardsa i Futmana, u takvom periodu, Srbija je doživela kulturni procvat, no on je opet prekinut usled otomanskih osvajanja. Tada se politički život Srba sve jače prepliće sa njihovom religijom i potrebom da očuvaju nacionalni identitet. Futman pokazuje kako emancipovani Srbi kojima je Zapad blizak, napuštaju proslavljanje tog, mada lepog, pomalo smešnog običaja, dok Frančeska Vilson u njemu prepoznaje paganstvo. Time se i 'ozbiljnom' zapadnom hrišćanstvu pruža šansa da iznutra bude detinjasto i nesvesno; uplašeno i nesavršeno. Ako se kulture na simboličkim rubovima mogu uzajamno mešati i prljati, tako je sa svim njihovim aspektima, pa može biti i sa religijom. Šta bi onda mogao biti uzrok takvog mešanja? Ukoliko putnici uzrok tome ne traže u doktrini, onda je reč o realnoj i simboličkoj blizini Orijenta koji oformljuje unutrašnje hrišćanstvo. Stvarajući jedan istočni štit u odnosu na Orijent, zapadno hrišćanstvo kao da omogućuje postojanje neke vrste odbrane od tog radikalno Drugoga, a ukoliko je Balkan unutrašnji Orijent, onda jedna od religija koje se sreću na njemu može biti i unutrašnji Istok zapadnog hrišćanstva. Dakle, pravoslavlje je liminalno; ono je zapadno jer pripada zapadnoj crkvi, ali ne sasvim čisto jer u njemu ima paganstva. Paganstvo je očuvano zahvaljujući prekinutom razvoju, a ovaj odigrao svoju integrativnu ulogu štiteći Zapad od upliva neželjenih

orijentalnih elemenata, ili dozirajući ih tako da oni ne bi mogli oštetiti njegovu unutrašnju snagu. Kao i drugi elementi kulture koje putnici izdvajaju ono je isto, ali drugačije; srodno, ali ipak bar delimično izvan same grupe; ono je granično zbog mešanja prošlosti i sadašnjosti, dakle Istoka i Zapada, u osnovi Zapadno, ali je usled potrebe da se hrišćanstvo očuva tokom Otomanske vladavine, iskrivljeno i pomalo drugačije. Time što je drugačije, ono je i Drugo, delimično strano samom Zapadu, ali ne nužno negativno, nego kako bi očuvalo mogućnost da se Zapad za njega interesuje, proučava ga, analizira i ojačava konstrukte unutrašnjeg Orijenta.

## INTERNALIZACIJA PREDSTAVA O „NAMA“ I „DRUGIMA“

Do sada su analizirane predstave kojima se Srbija mentalno proizvodila u engleskoj i američkoj putopisnoj književnosti između dva rata. Ove predstave otvaraju problem jednog idejnog konstrukta neodvojivog od intelektualne mode međuratnog perioda. To je široko shvaćena karakterologija kao kvazinauka i ideološki instrument kojim se proizvodilo vlastito i tuđe, ne bi li se među njima povukle granice i učvrstili identiteti. Povezivanjem diskursa o Srbiji i Balkanu u međuratnim putopisima kristališu se predstave o srpskom, ali češće balkanskom ili južnoslovenskom karakteru i problematizuje internalizacija slike „tipičnog“ Srbina, Balkanca ili Jugoslovena. „Tipični“ predstavnik „druge Evrope“, u engleskim i američkim putopisima dobija karakter kojim vlada orijentalizam, a na Balkanu se retorički proizvodi kroz takozvane „orijentalne osobine“. U javnosti, dva faktora predstavljena su kao ključna u održanju orijentalnog karaktera: duga vladavina Otomanske imperije i „nerazumevanje Balkana od strane Zapada“, zbog „duboke senzibilnosti“, „temperamentnosti“, ili uopšte različitosti njegovog stanovništva, njegove posebnosti u odnosu na čitav evropski kontinent.

Između dva svetska rata, karakterologija je kao moderna disciplina stigla i u Srbiju. Mada je poreklo karakterologije sporno, njen uticaj je u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama, bio na vrhuncu od sredine do kraja devetnaestog veka, a deo ugleda i „naučnog“ autoriteta, koji je imala u devetnaestom, nastavlja se u dvadesetom veku. Internalizacija stereotipa o infantilnosti, separatizmu, ratništvu, brutalnosti i romantičnosti najjasnije se očituje na konstruktima karaktera. Ovo pitanje utoliko je značajnije jer orijentalistička dihotimija u vidu konstruisanja suprotstavljenih karaktera nije uzela maha samo u engleskoj i američkoj putopisnoj literaturi između dva svetska rata; ona je bila prisutna u političkom i akademskom diskursu kraljevine SHS i Jugoslavije, ukorenivši se u dnevnoj štampi, popularnoj literaturi i obnavljajući se

krajem dvadesetog veka u Srbiji, pokazala kako funkcioniše mehanizam razmene predstava i u kojim pravcima se granaju putevi njihove internalizacije. Zapravo, orijentalistički diskurs u Srbiji i o njoj, donekle je i zamaskiran govorom o graničnoj poziciji između Istoka i Zapada iz koje nastaje i specifična forma orijentalnog karaktera – takozvanog prelazništva. U govoru o prelazničkom karakteru prisutan je problem preuzimanja spolja formiranih predstava i načina na koji se one vrednosno preokreću postajući temeljne vrednosti srpskog društva i ideal njenog stanovništva. Dakle, kao što se na nivou političkog i akademskog diskursa na Okcidentu odvijala narativna kolonizacija Balkana, tako se iznutra pod delovanjem orijentalizma odvijao sličan proces okrenut unutra.

Konstruisanje karaktera počiva na temeljima mita kojim se objašnjavaju poreklo i vrednosti jedne zajednice, osim što nudi „priču“ o tome kako je, kada i u kojim uslovima zajednica nastala, mit propisuje kakvi jesu, ili kakvi treba da budu njeni članovi, te se tako konstruiše idealni, ili tipični pripadnik kolektiva. Možda najznačajnije, ona učvršćuje identitet kao dinamiku personalnog i kolektivnog i omogućava nalaženje ličnog identiteta unutar kolektiva. Pomoću nje se određuju i lociraju individualna sopstva u svetu, kroz prizmu kolektivne ličnosti i njene kulture i nude zajednički mitove, istorijska sećanja, tradicija i kultura. Kao naracija sa eksplanatornom funkcijom, on uspostavlja vrednosti i legitimiše društveno stanje. U Srbiji prosvećenost nije uspela da uspostavi diskurs racionalnosti i ošteti površinu pojedinih političkih mitova, pa su ovi tretirani kao stvarni događaji, što će Okcidentu poslužiti kao još jedna oznaka vlastite „zrelosti“ i „razuma“ kao što se to činilo na primeru strategije infantilizacije Balkana i Srbije i konstrukta srpskog ratnika. Izgubljena Kosovska bitka „iznutra“ je hiperbolizovana, a Srbi na njenim osnovama grade autosliku moralnih pobednika. Mitom o Dušanovom carstvu čuvaju se uspomene na srednjevekovno carstvo kao vreme kada se vladalo „neizmernim“ teritorijama. Mit se upotpunjuje predstavama o kulturnim dostignućima koje je vreme pretočilo u metaforu važnosti viljuške i kašike u materijalnoj kulturi srednjevekovne Srbije. Treći, a za međuratni period, možda, najznačajniji mit bio bi svetosavski, koji u politički opticaj ulazi tridesetih godina dvadesetog veka, „ponarodnjavajući“ crkvenu ideologiju. Ideologija svetosavlja svodljiva je na kritiku Zapada i glorifikaciju Balkana u kvazi-teološkom diskursu. U skladu sa tim mitom, poslednje utočište izvornog hrišćanstva je

baš na Balkanu koji je u skladu sa svojom geografskom pozicijom mesto gde se ukrštaju religijski pragmatizam Zapada i hrišćanski misticizam Istoka. Granično geografsko određenje poslužilo je Srbima da neodređenu poziciju narativno pretoče u navodnu prednost izraženu u duhovnoj premoći. Na nivou diskursa, dobija se mogućnost postavljanja „iznad“ podele kakva je Istok/Zapad, čime se stvara neka vrste duhovne vertikale koja suprotnosti uzima kao osnovu prevladavanja protivrečnosti.<sup>570</sup> Ova predstava se dalje preuređuje da bi procesom „filtriranja“ prigodnih stereotipa iz njih bila izdvojena naracija o Srbima kao poslednjim čuvarima svega originalnog, izvornog, ali i čuvarima duhovnog blaga, superiornog u odnosu na materijalno koje preti da zavlada Zapadom. Iz tog mita izvire niz ideja o opasnosti intelektualizma, glorifikaciji seljaštva, kvarenju nacije, kritike evropske kulture i uvođenja ideja o njenom „truljenju“. Ojačavaju se stereotipi o vitalnosti, svežini i mladosti stanovništva, hrabrosti i ratničkoj obdarenosti, snažnom nacionalnom duhu koji stremi individualizmu i, najznačajnija ideja o kulturnoj komunikaciji Istok – Zapad koja je sadržana u „temperamentu“, „duhu“ ili „mentalitetu“ naroda. Mitom na kojem ovi koncepti počivaju, pozabaviću se u kontekstu srpske autoslike.

Dok je zamišljena istorija konceptualizovala Balkan kao opoziciju Evrope unutar nje same, na njemu se odvijao složen proces konstruisanja neidentiteta, on je ostao mesto na kojem u zavisnosti od političkih prilika narodi dobijaju poziciju belih ili crnih figura. Ali, na Balkanu su konstruisani i Spenderovi „mezimci“ i „neprijatelji“ uvek spremni da preuzmu ulogu onog drugog. Tu je i Futmanova podela na „nas“ i „njih“ posredstvom kategorije porekla kojom se diferenciraju Englezi i Srbi. Za njega, to nije igra dominacije ni odnos između superiornih i inferiornih, vladara i potčinjenih, nego prosta društvena činjenica; ona, po kojoj putnik sa Zapada i stanovnik Balkana nikada ne mogu biti jednaki i nikada se stvarno ne mogu razumeti jer potiču iz različitog društvenog konteksta. Ta razlika između dve kulture i dva karaktera, razlika je između nas i naše drugosti, one koju podrazumeva opozicija grad/selo; Evropa/Balkan. Zato Futman piše da to nije stvar dopadanja ili nedopadanja karaktera Drugoga, nego različitosti koja se podrazumeva.

---

<sup>570</sup> Bojan Jovanović, *Karakter kao sudbina*, Povelja, Kraljevo, 2002.145.

„To nije stvar dopadanja, ili nedopadanja. Ja volim srpske seljake.<sup>571</sup> I uvek ću ih voleti. Ali, s obzirom da nemamo zajedničko poreklo, nikada nećemo biti jednaki, igraćemo samo epizodne uloge u životima onog dugog.. Za mene, oni će uvek biti samo srpski seljaci; a ja ću za njih uvek biti samo ekscentrični Englez. Na neki način, lako je ne umoriti se od seljaka. Ne aludiram ovde na sasvim neopravdano osećanje superiornosti koje nam ne dopušta da nam oni dosade kao što nam psi i mačke ne mogu dosaditi. To je nešto drugo. S obzirom da su seljaci, oni će uvek ostati tu gde su. Znaete gde da ih nađete kada su vam potrebni, a kada vam dosade, jednostavno odete. Iako ćete ponekad osetiti prisustvo veštačkog zajedništva, nekakvu veštačku sličnost, razmislite li bolje, shvatićete da vas dele svetovi.“<sup>572</sup>

Ovi Futmanovi svetovi, uvod su u karakterno smeštanje Drugoga na mapu simboličke geografije. Poput Kiplinga koji izražava uverenje da se Istok i Zapad nikada neće sresti i Futman uočava ogromni kulturni prostor koji ga deli od Srbije. Ideja o toj udeljenosti zasniva se na naraciji o tome ko je, kada i kako nastao, sa kim je u srodstvu i omogućava da se zadrži osećanje supseriornosti ili inferiornosti. To su diskursi inspirisani idejnim tvorevinama koje navodno predstavljaju istine o nekom narodu i prepoznaju se kao tipične u komunikativnom iskustvu zajednice. U njima prepoznajemo konstante javnog diskursa koji zadiru u javne i političke sfere, a putopisi su literatura osetljiva na napetost u određenju struktura „mi“ i „oni“. Predstave „nas“ i Drugih nalaze se u međuodnosu, pa je teško govoriti o karakteru Drugoga, a pri tom ne pomenuti konstruisanje sopstvenog. Asimetrija moći između Zapada i Balkana, u karakterologiji se najjasnije, najsnažnije odražava na mehanizme dijalektike auto i heteropercepcije. Zapad nije prinuđen da se nosi sa tuđim predstavama, jer one nisu uvezene sa periferije, ali nasuprot Zapadu, periferija jeste primorana da prihvata gotove predstave o Drugome i o sebi. Te predstave su nametnute, pa Balkan ne može pobeći od njih; njegovi stanovnici mogu samo birati hoće li ih automatski internalizovati kao istinitost, ili će ih pobijati i vrednosno preokretati. Na Balkanu je internalizacija kombinovana sa vrednosnim preokretanjem; primitivnost je pretočena u mladalačku svežinu; sklonost ka ratovanju objašnjena je geopolitičkom pozicijom; konfuzija i nered, snagom da se mazohistički trpe strani zavojevači; kulturna nedefinisanost obojena prizvukom sakralnosti; ratni porazi su, u javnom, političkom i akademskom diskursu interpretirani

<sup>571</sup> Futman misli na seljake u Šumadiji.

<sup>572</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, William Heineman, London, 1936. 189.

kao moralne pobjede; materijalno siromaštvo simbolički se pretiče u duhovno bogatstvo. Predstave "nas" i Drugih nalaze se u međudnosu, pa je teško govoriti o karakteru Drugoga, a pri tom ne pomeni konstruisanje karaktera pripadnika sopstvene grupe. Bilo da putnik polazi od vlastite superiornosti, ili od inferiornosti Drugoga, u ovim predstavama zadržava određene karakterološke konstante. Pogledajmo kako su one oblikovane, prvo u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama, odakle putnici dolaze, a potom na Balkanu, u Srbiji, gde se takođe odvija proces određenja kolektivnog „mi“.

#### Samopredstavljanje i mitovi zemalja iz kojih putnici dolaze

Po okončanju Prvog svetskog rata, Engleska je postala „Little Englanders Country“<sup>573</sup>, gde je rasističkoj ideologiji i retorici ostala privržena samo manjina, slika skromnog Engleza srednje klase morala je biti retuširana već par godina kasnije jer međuratni period bio je faza oporavka od Velikog rata i priprema za novi svetski konflikt, a da bi se u tom novom konfliktu i novim igrama moći učestvovalo, trebalo je probuditi uspavanog Anglosaksonca i dati mu novu vitalnu energiju. Bio je to novi Anglosaksonac, snažne volje i snažnih mišića. I dalje je bio trezven i praktičan, a nadasve, izdržljiv i vitalan.<sup>574</sup> Istorija ideja koje su oblikovale engleski nacionalni karakter menjana je i preoblikovana u skladu sa političkom atmosferom. Tokom najmanje dva veka, engleska autopercepcija je svodljiva na nekoliko elemenata koji zavisno od političkih prilika menjaju ime. Mendler s pravom zaključuje da je konstrukt britanskog nacionalnog karaktera bio dinamičan. Materijal od koga je taj konstrukt sačinjen bio je prosvetiteljski, ali on je i modernistički jer afirmiše vrednosti poput trezvenosti, praktičnosti, objektivnosti uspostavljajući diskurs moći jedne okcidentalne imperije. Englez dobija dominantne osobine koje pominju Mendler i Barbara Kono, izdvajajući intelektualnu ekscentričnost, ljubaznost, kriticizam, klasnu svest, praktičizam, rezervisanost, strah od neuspeha, ironičnost i sarkastičnost.<sup>575</sup> Te osobine

<sup>573</sup> Vidi, Harrison, Little England, ili mala Engleska, u smislu engleske kojom dominira srednja klasa.

<sup>574</sup> Tek polse Drugog svetskog rata, Engleska počinje javno slaviti nacionalni karakter, da bi se širenjem popularne kulture šezdesetih godina dvadesetog veka i ekonomskih problema sedamdesetih mnogi probudili iz ideološkog sna o engleskoj vitalnosti. Ovo je bilo rezervisano za pretežno mladu populaciju. Up. Butler, Adonis and Travers, *Failure in British Government*, Oxford, 1989. 13.

su između dva rata bile deo prosvećenosti i naprednosti Engleske, predstava njene superiornosti u odnosu na druge zajednice koje naseljavaju Britanska ostrva i druge evropske zemlje. S obzirom da su ovi koncepti bili inkorporirani u kasnu viktorijansku i edvardijansku književnost i sačinjavali temelje samopoimanja naroda, možemo verovati da su takve ideje bile uključene u proces socijalizacije putnika i bile filter kroz koji se propuštala predstava Drugoga.

Sa prvim naseljenicima javlja se mit o „američkom Izraelu“, „Novom Sionu“, „Novom Jerusalimu“ i drugi mitovi koji treba da označe konačno okretanje leđa Evropi. U rane nacionalne mitove uklapaju se vizije o Odabranoj zemlji. Nova država, trebala je da kao svetionik pokazuje put poniženom i ugnjetenom čovečanstvu.<sup>576</sup>

Počevši mitom o Odabranoj zemlji ili Novom Sionu, Novom Jerusalimu i drugim, pretežno sakralnim mitovima, u američkoj autosterotipizaciji prepoznaje se udeo svetog u politici. Od naseljavanja do danas, politički mit je čuvao mesijanske ideje i udeo „božanskog“ u američkoj politici. Među američkim političkim mitovima, izdvaja se nekoliko najznačajnijih: prvi mit o poreklu, zasnovan je na konceptu samog porekla, a njegovo utemeljenje pripisuje se Džonu Loku. Prema ovom shvatanju, na početku je ceo svet bio Amerika. Prve generacije naseljenika doživljavale su je kao poslednji ostatak nekadašnjeg vremena. Novinu koju je isticao atribut Novog sveta, istraživači su shvatali kao novinu u iskonskom smislu, sa značenjem nečega što dolazi direktno iz božijih ruku. U skladu sa ovim mitom, Amerika je jednaka prirodnom stanju, „stanju mira“, „dobronamernosti“, „solidarnosti“ i „očuvanja“.<sup>577</sup> Drugi mit, jednako prisutan od početka naseljavanja, bliži je Hobsu, a za razliku od slike raja i mira, pre govori o uraganima, poplavama, neprohodnim planinama i surovim zimama. Dok prvi mit podrazumeva zemlju koju su naseljavali dobri divljaci, drugi starosedelačko stanovništvo predstavlja kao kanibale, a njihovu zemlju kao prebivalište smrti.<sup>578</sup> Hrišćanska i biblijska tradicija bile su tlo sa kojeg potiču slike i simboli kojima su novi evropski naseljenici obezbeđivali duboko značenje novim nadama i strahovima. Kolonisti iz Evrope ostali su duboko privrženi biblijskim simbolima i mitskim elementima koji su kroz XVII, XVIII i XIX vek uticali na formiranje američke

<sup>576</sup> Hans-Ulrich Veler, *Nacionalizam: istorija-forme-posledice*, Svetovi, Novi Sad, 2002. 72-73.

<sup>577</sup> Robert N. Bela, *Pogažen Zavet*, XX vek, Beograd, 2003. 31-32.

<sup>578</sup> Isto, 34.



nacionalne svesti. Tumačen na nivou biblijskih arhetipova, nekadašnji „novi svet“ dopunjen je idejom o predstojećem hiljadugodišnjem Hristovom carstvu na zemlji, sudnjim danom kada će Bog Ameriku odrediti za početak stvaranja novih nebesa. Nacionalni karakter Amerikanaca konstruisan je, kao i nacionalni mit, iz dve naizgled sadržinski različite ideologije. Na jednoj strani oni su predstavljeni kao najveći dobročinitelji i spacioci sveta, a na drugoj kao najveći zločinci. Ipak, najznačajniji koncept ostaje onaj koji Ameriku predstavlja kao pionira sveta; prethodnicu koja je poslata da prokrči put u novi svet. Politički mesija koji čovečanstvu treba da pokaže novi put, oličen je baš u Americi, jer njen zadatak je da unapredi, civilizuje, pomogne drugima. Po tome, Amerikanci su osoben, izabran narod, kako je, oko 1900. godine, pisao Herman Melvil: „Bog je našu rasu predodredio za velike stvari, i čovečanstvo ih od nas očekuje; i mi osećamo velike stvari u svojim srcima. Ostale nacije uskoro moraju biti u našem začelju“.<sup>579</sup> Ovaj kratki citat jezgrovito pokazuje tu mesijansku ulogu Sjedinjenih Američkih Država, ideju po kojoj je dobro Amerike, dobro svih čime se objašnjava neophodnost njenog učešća u političkom životu drugih zemalja.

Zahvaljujući širokoj integraciji doseljanika, na prelasku iz devetnaestog u dvadeseti vek, nastala je fraza o loncu za pretapanje koja u američki identitet uvodi sliku realno otvorene zemlje sa jednakim pravima za sve, u kojoj svako može oprobati šansu i ostvariti američki san.<sup>580</sup>

Odnos Velike Britanije i Sjedinjenih Država ostaće odnos dva roditelja koji kroz saradnju sa drugim „velikim“ evropskim zemljama, kroz pregovore ili povremena, mahom kratka razilaženja donose političke odluke, mada će po završetku Drugog svetskog rata postati uočljiva rastrzanost Velike Britanije između Evrope i Sjedinjenih Država, što će pratiti problematičan odnos prema Americi.<sup>581</sup> Evropa i Sjedinjene Države primenjivale su svoje „misionarstvo“ prema Drugima<sup>582</sup>, njihova misionarska delatnost bila je usmerena i na Balkan.

Mesijanska funkcija Sjedinjenih Država će biti osvežena posle Drugog svetskog rata, a mit o političkoj superiornosti poslužiće je kao pokriće za neokolonijalizam, dok se čuvala pozicija političkog delioca pravde „neposlušnim“ zemljama, onima koje su

---

<sup>579</sup> Isto, 68.

<sup>580</sup> Isto, 21.

<sup>581</sup> Emanuel Tod, *Posle imperije*, Paideia, Beograd, 2006. 159.

<sup>582</sup> Pjotr Kuncević, *Legenda Evrope*, CLIO, Beograd, 2007. 289.

konstruisane kao politički nedovoljno zrele, nedovoljno racionalne, dakle inferiorne. Mada su često nastojale da naglase različitost i izoštre distancu, na kulturnom nivou, gde se autopercepcija Sjedinjenih Država ograničavala na političku idealizaciju kao delioca Pravde, a autopercepcija Velike Britanije na „staru kulturu“, obe su zauzimale poziciju superiornog i prosvećenog vladara.

„Mi“ o „nama“:

reciprocitet ili internalizacija karakteroloških predstava

Kao što se na nivou političkog i akademskog diskursa na Okcidentu odvijala kolonizacija Balkana tako se iznutra događala neka vrsta autokolonizacije nastale kao reakcija na etiketiranje od strane dominantnog Drugoga. Osobine koje je Zapad pripisivao stanovništvu Srbije i koje se uočavaju u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata, odrazile su se na unutrašnji diskurs o Srbiji i Balkanu, do danas čineći suštinu njihovog samoobjašnjenja. To samoobjašnjenje ima poreklo u procesu internalizacije predstava o sebi i drugima. Reč je o dugom procesu prihvatanja stavova i vrednosti, prihvatanja normi ustanovljenih od strane dominantne grupe sve dok one ne budu sasvim prihvaćene kao sopstveno gledište. Kao i prilikom socijalizacije pojedinca, ovaj proces je okončan tek kada pojedinac ili grupa više nisu svesni porekla predstave o sebi samom i svetu oko sebe; svojih vrednosti i ukusa. Norme, standardi, vrednosti, merila nametnuti su od strane šireg kolektiva i funkcionišu kao sopstveni, a njihovo ugrožavanje doživljava se kao dovođenje u pitanje sopstvene individualnosti. Raspravu o kulturnoj internalizaciji otvorio je Edvard Said u svom delu *Orijentalizam* ukazavši na puteve kulturne dominacije pristankom Orijenta i direktnim pritiskom Zapada. Said zapaža da je proučavanje Drugoga privilegija Zapada i da on takvim proučavanjima zapravo konstruiše Orijent, objašnjava ga kroz stereotipe i generalizacije, dok ovaj prihvata nametnute slike o sebi, internalizuje ih da bi one mogle funkcionisati kao sopstvene predstave. Iz toga proizilaze brojne posledice poput standardizacije ukusa, oličene u kulturalnim slikama Orijenta<sup>583</sup>

---

<sup>583</sup> Edvard Said, *Orijentalizam*, XX vek, Beograd, 2008. 431.

Na način na koji šira grupa nameće vrednosti i stavove pojedincu, Zapad nameće svoju predstavu Balkana njegovom stanovništvu sve dok ono ne počne doživljavati svoje neposredno okruženje u skladu sa tom slikom. Stanovništvo Srbije, objašnjava se kroz osobine poput infantilnosti, ili nezrelosti, konfliktnosti, nesistematičnosti kao kulturnog nasleđa Orijenta; entuzijazma, paradoksalne mešovine drevnosti i mladosti udružene sa vitalnošću i visokim pragom fizičke i psihičke izdržljivosti. Ove osobine nastaju kao posledice simboličnog graničnog pozicioniranja stanovništva što na Balkanskom poluostrvu i na Zapadu služi kao sredstvo za zadobijanje identiteta, te izdvajanje posebnosti, nekakve drugačijosti Balkana u odnosu na Evropu i srpskog identiteta u odnosu na širi, balkanski. Tu se heteroreprezentacije i autoreprezentacije susreću oblikujući stereotipne predstave Balkana i stanovništva koje ga naseljava, što ne ide u prilog nekakvoj tačnosti, ili realnosti osobina nosioca, nego snazi kojom na Balkanu i izvan njega deluje orijentalistički diskurs. Na primeru ove karakterologije, najjasnije se prikazuje ukorenjenost orijentalističkog diskursa u Srbiji, njegova do danas aktuelna prisutnost, ne samo u političkom govoru nego u obrazovnim insitucijama i medijima gde naglašava „prelaznički“, „poluorijentalni“ karakter Srbije i njenih stanovnika. Pre no što se pristupi problemu internalizacije karakteroloških predstava, treba napomenuti da je u srpskoj književnosti devetnaestog i s početka dvadesetog veka, centralnu ulogu odigrao zakasneli romantizam koji je imao drugačije i međusobno sasvim različite forme u raznim evropskim istorijskim okolnostima. Taj element umnogome je krčio put internalizaciji engleskih i američkih neoromantičnih slika o Balkanu kao poslednjem ruralnom utočištu evropskog čoveka i Balkancima kao ljudima čijim mišljenjem još uvek vladaju mitovi. Fragmenti takve predstave srpske istorije i kulture propuštani su kroz sistem obrazovanja i, uopšte, igrali ulogu u institucijama socijalizacije, prenoseći se tako na naredne generacije. U južnoslovenskoj usmenoj književnosti glavni motiv bio je oslobođenje od Turaka, pa se tematika romantične književnosti morala doticati kosovske teme. Kao vid kompenzacije, javio se, u više navrata pominjani motiv slovenske predodređenosti za obnovu zamorene evropske civilizacije i njenog „oduhovljenja“. No, kao u engleskim putopisima, to se čini insistiranjem na nekakvoj mitskoj svesti, konstruisanjem narodne sklonosti ka mitskom mišljenju i pozivanjem na pretursko doba narodne egzistencije u koje je smešteno „narodno biće“. Mitologizacija Zlatnog doba i mitološka idealizacija hajduka i ustanika imale su negativnu posledicu u

tvorenju neistorijskog sagledavanja prošlosti srpskog naroda i nerealnog sagledavanja sadašnjosti. U prvoj polovini dvadesetog veka taj stil mišljenja bio je još uvek prisutan, možda ne koliko sredinom i krajem devetnaestog veka, ali je svakako delovao kroz književnost i akademski diskurs, a ovi su uvek su bili izloženi političkoj funkcionalizaciji i instrumentalizaciji i stoga, u različitim razdobljima suočeni sa pitanjem podobnosti. U njima se najjasnije ogleda rad tog društvenog pritiska, a ovde klime koja je odražavala ambivalenciju pred novim vrednostima i kulturnim dobrima koja su stizala sa Zapada.

### Antizapadne ideje sa Zapada

Jedan od glavnih idejnih tvoraca „prelazničke“ karakterologije Srba, a ujedno i već pomenutog, međuratnog antizapadnog „svetosavlja“ u kojem su postavljeni glavni topisi srpskog vrednosno preokrenutog orijentalizma bio je Nikolaj Velimirović. Njegovo delo je utoliko značajnije što je tokom proteklih dvadeset godina za njega obnovljeno interesovanje u Srbiji, a sa društvenim promenama početkom devedesetih godina formiran i kult vladike Nikolaja. Velimirović je proglašen za sveca, a javne ličnosti, naročito političari nazivaju ga „putovođom“ i „patriotom“; predstavnici crkvenih krugova „trinaestim apostolom i najvećim Srbinom posle svetog Save“, dok se izvan ovih krugova njegova dela prodaju u milionskim primercima. Govor o njegovoj ličnosti prekriven je mitskim slojevima etnonacionalističke mitologije u čijem panteonu mesto nalaze „pobunjenici i žrtve“. Velimirović je u javnom diskursu predstavljen kao kritičar/pobunjenik protiv pogubne modernizacije i evropeizacije Srbije, ali i žrtva fašizma i komunizma pa time mučenik.

Iz njegove biografije saznaje se da je bio blizak sa britanskim diplomatskim krugovima i britanskim sveštenstvom, a protestantska doktrina, naročito koncept starozavetnog surovog božanskog autoriteta koji brutalno kažnjava nevoljenu decu, ostavila je snažan pečat na njegovo delo. Dok je kao mlad putovao po zapadnim državama promovišući srpsko nacionalno pitanje, Velimirović je održavao jake veze sa Anglikanskom i Episkopalnom crkvom u Britaniji i SAD ne krijući oduševljenje zapadnom literaturom i evropskom kulturom uopšte. Obavljajući svoju misiju u Britaniji prijateljio se sa tadašnjim čičesterskim biskupom i kanteberijskim nadbiskupom i u to vreme smatran je

za anglofila naklonjenog protestantizmu.<sup>584</sup> Međutim, kada je 1920. godine izabran za vladiku Ohridskog, Velimirović menja ideološku poziciju i postaje protivnik vrednosti modernizma i prosvete kakvi su jednakost i tolerancija, da bi sredinom tridesetih godina antizapadnjaštvo postalo njegova opsesija.<sup>585</sup> Tada se u njegovim delima uočava orijentalizam u obliku opštih mesta o srpskom karakteru i sudbinskoj predodređenosti; Sloveni kao čuvari na kapijama Evrope; evropski narod sa istočnjačkim osobinama ili neobičnost srpskog „evropejstva“ kao amalgama pragmatičnosti i duhovnosti. Po okončanju Drugog svetskog rata, Velimirović je zbog antisemitizma; veličanja srpskog nacionalnog identiteta; činjenice da je bio nosilac ordena koji mu je dodelio Adolf Hitler; ideološkog flerta sa rasističkim idejama gde Srbe predstavlja kao Arijevece sa sudbinski predodređenom misijom, koliko i brojnih drugih kontroverznih tačaka u svom delu, u jugoslovenskoj javnosti bio apostrofirani kao „sluga američkog imperijalizma, izdajnik i dezertar“.<sup>586</sup> Možda zbog uticaja Anglikanske crkve, dugog boravka u zapadnim zemljama, ili razočaranja koje se pretočilo u nemoćan oblik antizapadnjaštva i antimodernizma, Velimirovićeve ideje o Balkanu, Srbiji, „srpstvu“ i „slovenstvu“, neobično su bliske putopisnom, romantičnom predstavljanju Srbije i na njima se možda najjasnije očitava rad vrednosnog preokretanja i ironizacije predstava o Srbiji.

U knjizi „Nacionalizam svetog Save“ iz 1934. godine, Velimirović piše o sposobnosti Svetog Save da se uzdigne iznad materijalnog sveta, pripisujući to „istočnjačkom duhu“, mada u njegovoj ličnosti prepoznaje i izvesne „zapadnjačke“ crte:

„Ali kao rođeni Balkanac, to jest kao čovek sa najboljom sintezom Istoka i Zapada u sebi, Sava je imao jedno preimućstvo nad velikim i genijalnim ljudima Istoka u tome što je mogao biti aktivan i energičan na opštem poslu do savršenosti jednog velikog Evropljanina. Najpre najbolji zidar sebe, Sava je potom bio najbolji zidar svoga naroda.

---

<sup>584</sup> Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 5005.26.

<sup>585</sup> Razlozi za ovaj preokret su brojni i teško je izdvojiti jedan kao odlučujući. Verujem da se mogu tražiti pre u psihološkim mehanizmima nego u političkim prilikama. U ovom periodu Velimirović doživljava neku vrstu identifikacije sa Svetim Savom koja će se kasnije u delima poput onog *Kroz tamnički prozor* iz 1945. preobraziti u ideju veličine i postavljanje u ulogu posrednika između boga i Srba, ili božijeg glasnika koji Srbiji treba da objasni grehe zbog kojih mora biti kažnjena.

<sup>586</sup> Isto, 38.

Najtrudoljubiviji stvaralac svoga karaktera on je potom bio najneumorniji stvaralac karaktera svog naroda.<sup>587</sup>

Iz karaktera svetog Save, Velimirović izvodi srpski karakter, naglašavajući sposobnost za užurbanu i mnogostruku delatnost kakva se sreće kod „pravih Evropejaca“. Međutim, u pasažima koji slede, Velimirović kritikuje evropsku kulturu kao „bezdušnu, kapitalističku“; onu koja se poput „lukavog neprijatelja“ sa „osmehom uvlači“ u srpsku zemlju i „razara joj nacionalne svetinje“.<sup>588</sup> Identifikujući se sa ličnošću svetog Save, Velimirović dalje upućuje poruke srpskom narodu i upozorava ga da se čuva evropske kulture kao „tuđe“. Za razliku od srpskog nacionalizma koji sagledava kao „tih i organski nastao u radosti stvaranja“<sup>589</sup> Velimirović evropskom nacionalizmu pripisuje osobine građevine koja se zidala pod viorima rata i mržnje.<sup>590</sup> Kroz kritiku evropske kulture, on oblikuje posebno evropejstvo kao svetosavsku osobinu u kojoj se prepliću istočnjački duh i zapadnjački pragmatizam. Sveti Sava na kraju postaje „Evropejac, jedinstven među Evropejcima“, onako kako je Srbija Evropa, jedinstvena među evropskim zemljama.<sup>591</sup>

Velimirovićev antizapadnjački stav postaje izrazit u delu „Kroz tamnički prozor“, pisanom od 1944. do 1945. godine u koncentracionom logoru Dahau. Ova najkontroverznija knjiga Nikolaja Velimirovića u kojoj je sažet antisemitizam prisutan u njegovom celokupnom delu, nema za cilj samo traženje opravdanja za patnje Jevreja u Drugom svetskom ratu, nego i isticanje optužbi na račun međuratne Srbije koja takođe mora biti kažnjena zbog svojih nedela i „zamađijanosti od đavola“ ili Evrope.<sup>592</sup>

Objašnjavajući zašto su Srbi izloženi patnjama ovog svetskog sukoba, Velimirović objašnjava da je Bog gnevan na Srbiju, a da je takva sudbina Srba prorečena u i Bibliji.<sup>593</sup>

---

<sup>587</sup> Nikolaj Velimirović, *Nacionalizam svetog Save*, Ljubostinja, Trstenik, 1998. 6.

<sup>588</sup> Isto, 13.

<sup>589</sup> Isto, 16.

<sup>590</sup> Isto.

<sup>591</sup> V. Isto. 16.

<sup>592</sup> Nikolaj Velimirović, *Kroz tamnički prozor*, Pravoslavna crkvena opština, Linc, 2000. 23.

<sup>593</sup> Isto, 24.

„O Gospode blagi, oprosti nam i kaži nam zašto si se razgnevio na Srbe“, pita Velimirović.<sup>594</sup> Odgovarajući u ime Boga, koji najviše nalikuje starozavetnom Jahveu, on ističe nekoliko ključnih razloga: „zato što su ga srpska gospoda razgnevila gresima u dućanima, u braku, na međama, u školama, u vodećim vrhovima“<sup>595</sup>; zato što su Srbi pošli za „onima koji su spolja kao našarani grobni spomenici, a unutra su mrtve kosti i smrad i koji se drže satanske verzije Hristovih reči“, aludirajući ovde na Evropu.<sup>596</sup> Tome dodaje da je Bog gnevan zbog „bezbračnih razvratnika, ljudi nečista uma, prljava jezika, zbog uvrede roditelja i ismevanja učitelja, a što je za antimodernistički stav posebno zanimljivo, zbog spomenika konjima ispred Narodne skupštine i faraonskog spomenika Neznamom junaku na Avali.“<sup>597</sup> Između ostalog, Velimirović piše da je bog gnevan zato što su se Srbi dali prevariti i ustali protiv njega „za račun lažnih Bogova Kulture“.<sup>598</sup> Nadasve, bog je gnevan jer Srbija postaje evropska:

„Uzrok mračne tragike zapadnog čovečanstva može se objasniti jednom rečju“, kaže Velimirović i dodaje: „Jer su izabrali Barabu umesto Hrista. I jer su postali barabe mesto da budu hrišćani. Barbarski su im ciljevi, barbarski i metodi...Srpski narod trebao je skočiti protiv ove grozote i sramote, ali nije skočio.“<sup>599</sup>

Pored toga, Srbi su se dali prevariti ispraznošću nauke, pa smeštajući Srbiju na Istok, piše:

„Teški smradni gasovi od lažnih nauka zatrovali su sav vazduh na Zapadu. Počeli su ga trovati i na Istoku.“<sup>600</sup>

To čini Evropa, a na pitanje šta je ona, Velimirović odgovara: „To su pohot i pamet. Oboje čovečije, čovečija pohot i čovečija pamet. Tako dejstvuje u telu Evrope zli duh nekoliko vekova.“<sup>601</sup> Zato je, objašnjava on, „Evropa bolesna“.<sup>602</sup> Od nje se razbolela i Srbija koja kao da je zaražena Evropom: „O braćo moja“, obraća se Velimirović Srbima: „Za Evropom povede se Hristova Srbija, stupi nogama na sve klizave puteve

---

<sup>594</sup> Isto.

<sup>595</sup> Isto, 25.

<sup>596</sup> Isto, 28.

<sup>597</sup> Isto, 30.

<sup>598</sup> Isto, 33.

<sup>599</sup> Isto, 35.

<sup>600</sup> Isto, 38.

<sup>601</sup> Isto, 62.

<sup>602</sup> Isto, 65.

njene i razbi se zajedno s njome<sup>603</sup> Srbija se dalje, objašnjava on mora stideti jer je pošla za Evropom, udružila se sa „otpadnicom“ i „bludnicom“<sup>604</sup> Velimirović nastavlja da opisuje Evropu kao kontinent koji leži „u gnusobi i divljaštvu“; on vidi kao „dronjavu, podivljalu i strvinsku“.<sup>605</sup> Evropa je, smatra on „samo ono što očima vidi.“ „Ona je duhovno slepa, sleplja od svih kontinenata, tele koje blene i bleji. Evropa je, zaključuje Velimirović, bezbožna avet čovečanstva“.<sup>606</sup>

U pojedinim pasusima Velimirović izražava božje „gnušanje“ nad evropskim vrednosima, nad slepilom Srbije koja se povela za Evropom, pa se kao ona oblači, a čak isto tako često kupa i to, uočava on „svakog dana“, zaboravivši da čovek ne „smrdi telesno, nego iz duše“. Iako se kupa, Evropa je i dalje prljava jer je paganska; jer živi u začaranom krugu pronalazaka, ali sve je to kako on smatra samo „kvarež“, kakvi su mikroskop, železnica, telefon, sve ono čime se „Evropa podsmeva Hristu“ kaže on.<sup>607</sup> Na kraju, Velimirović Evropu naziva Demonijom.<sup>608</sup>

Ovo delo sažima međuratni otpor prema modernizaciji, prema izmenama koje je Srbiji doneo kapitalizam. Pa, iako je pisana pred kraj Drugog svetskog rata, njome se kritikuju sve one „bezvredne novotarije“ koje su dvadesetih i tridesetih godina dospele u Srbiju, a o kojima piše i Rebeka Vest obražajući se čitaocu kroz lik Srbina Konstantina; sve novine koje prete da pokvare „poslednje selo Evrope“ i naruše delovanje mita o „mučeničkoj zemlji“ i njenom „svetom siromaštvu“.<sup>609</sup> Kao što je rečeno, modernizacija Srbije između dva svetska rata podstakla je negodovanje nekih njenih stanovnika, iako su Srbi mahom težili da postanu pravi žitelji Evrope; da u svoj život uključe ono što su smatrali modernim i evropskim. Tako su oponašane moderne umetničke i tehnološke novine, no uvek je bilo oponenata ovom procesu. Deo takozvane intelektualne elite, među čije predstavnike možemo ubrojati i Velimirovića, bio je pod uticajem nemačke desnice i napadao moderne ustanove. Sa druge strane, tu su putnici koji nastoje da Srbiju „zaključaju“ u premodernom stanju ne bi li očuvali jednu od poslednjih evropskih „egzotičnih oaza ruralnosti“.

---

<sup>603</sup> Isto, 93.

<sup>604</sup> Isto, 119.

<sup>605</sup> Isto, 126.

<sup>606</sup> Isto, 127.

<sup>607</sup> Isto, 111.

<sup>608</sup> Isto-

<sup>609</sup> V. Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*



Za potrebe daljeg razumevanja ovog fenomena, možda je dovoljno ograničiti se na traženje reciprocnosti, ironizacije i vrednosnog preokretanja evropskih i američkih reprezentacija Balkana u akademskom i političkom diskursu; u delima koja je trebalo da učvrste konstrukte jugoslovenskog karaktera, kao neodređenog, evropskog, a orijentalnog.<sup>610</sup> Elementi ovih karakterologija ostali su konstante srpskog javnog diskursa, pa se uočava sličnost između reprezentacija Balkana koju nude putopisi između dva svetska rata i „akademskog“, političkog, javnog diskursa koji je tada bio dominantan u Jugoslaviji. Ovo će poslužiti kao uvod u pretpostavke o putevima internalizacije stereotipa ili drugog sličnog procesa koji se odvija na relaciji Okcident-Balkan.

U „Balkanskom poluostrvu“, srpski geograf, Jovan Cvijić, piše o tursko-istočnjačkim uticajima na Balkansko poluostrvo i uticajima zapadne i srednjeevropske kulture, ucrtavajući tačku preloma južnoslovenskih kultura na mestu koje je orijentalno i neorijentalno; okcidentalno i neokcidentalno. Stavovi koje Cvijić iznosi u prvoj polovini XX veka, do danas su prisutni u javnom diskursu. Za njega, vekovna turska vladavina, imala je uticaj koji se usled migracija oseća i u južnoslovenskim zemljama Austrougarske. Ostavljajući trag svuda gde je te vlasti bilo, ili je vršila „posredan uticaj“, odražavala se na jezik, kostim i osobine poput „javašluka“, običaje poput čučanja ili sedenja prekrštenih nogu, osobine „čestitosti“, ili nastupe svireposti koji su kako piše „izgleda svojstveni nekim grupama stanovništva u prednjoj Aziji“.<sup>611</sup> Po Cvijiću, otomanska vladavina utisnula je na balkanske narode „crte raje“ i „osobine potištene klase“, oblikujući značajan broj „naročitih moralnih osobina“.<sup>612</sup> Turski pojmovi i turski način života, uočavaju se i u varošima jer je kao i vizantijska kultura, tursko-istočnjačka, čini mu se, morala ovladati oblastima u kojima se imperija raspostirala formirajući evro-azijske osobine.<sup>613</sup> Kultura Centralne Evrope prodrila je u varoši i sela, u doline uz železnice, ili u mesta koja su izgrađena uz dobre puteve. Njeno delovanje je upadljivo u oblasti materijalne kulture, sklonostima i načinu života

---

<sup>610</sup> Obuhvatnija analiza koja bi obuhvatila problem internalizacije predstava o karakternim osobinama bi svakako podrazumevala obuhvatniji pristup i uključila dela drugih autora koji su se bavili karakterologijom stanovništva Balkana. Velmar-Janković, Andrić.

<sup>611</sup> Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Beograd, 119.

<sup>612</sup> Isto.

<sup>613</sup> Isto, 120.

„varoškog stanovništva“ koji je školujući se u Evropi, primio ideje Okcidenta i menjao ustanove zasnovane na „narodnom duhu i tradiciji“. <sup>614</sup> Stoga se Cvijiću čini da u Srbiji postoji „težnja“ da kombinuju različiti kulturni uticaji. <sup>615</sup> To kombinovanje rezultira formiranjem predstave evropskog Orijenta pogodnog za akademska izučavanja i teorijska uobličavanja istorijskih teza o unutrašnjem strancu Evrope.

Polazeći od ideje da zajednička sredina, rasa, jezik, život i istorijska sudbina igraju ulogu u stvaranju zajedničkog karaktera kao osnovnog tipa koji je ostvaren u svakom pojedincu takve skupine, Vladimir Dvorniković nastoji da iznađe metod za izradu „duševnog portreta“ jugoslovenskog naroda, verujući da u njemu poput pojedinca postoji središte ličnosti, individualno ja – gde su osobine organski i duševno povezane. „Naše istorijsko i današnje narodno skupno nacionalno „ja“, duševni portre cele nacije – to je cilj ovog dela“ <sup>616</sup> Rečju, Dvorniković traži „dušu naroda“.

Slično engleskim putnicima, Dvorniković konstruiše balkansko-slovenski tip koji je nastao „etnogenetskim prelomom“ u vreme dolaska na Balkan i bio pojačan ulaskom zapadno-balkanskih Slovena u rasno i antički tuđe državne tvorevine. Proces balkanizacije Slovena završava se „stvrđnjavanjem“ Jugoslovena, zbog prisustva Srba i Hrvata koji navodno unose novi elan i novu snagu u dalji kontinuitet slovenskih društvenih institucija. <sup>617</sup> Uprkos detaljnoj klasifikaciji koja prati formulaciju rasne psihologije Jugoslovena izdvajanjem dinaraca, nordijaca, azijsko-levantiskih elemenata u njemu, „alpiskoj“ rasi, starobalkanskim ostacima, karakterološke konstante Jugoslovena ostaju obojene nijansom homogenizacije pod Turskom koja je kao u engleskim putopisima, jedan od integrativnih faktora jugoslovenskih naroda. <sup>618</sup> Više o tome saznavalo se dok su putnici iz Engleske, na ulicama Beograda, posmatrali „orijentalne pojave“ i „sasvim nepoznate primere ljudske vrste“. <sup>619</sup> „Biće“ jugoslovenskih naroda bilo je orijentalizovano – „zapljusnuto prilikom orijentalne i maloazijske komponente u najširem značenju, od rasnog do kulturnog“. <sup>620</sup> Tako Dvorniković zaključuje da je Jugoslovenima u kojima ima, svega hrišćanskog i

---

<sup>614</sup> Isto, 122.

<sup>615</sup> Isto.

<sup>616</sup> Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Prosveta, Beograd- Niš, 1990- 18.

<sup>617</sup> Isto, 289.

<sup>618</sup> Isto, 312.

<sup>619</sup> V. Lena Yovitchich, *From Here and There in Serba*, London, 1926.

<sup>620</sup> Vladimir Dvorniković, navedeno, 310

evropskog lakše „da se razumeju sa Turcima, nego sa ma kojim osvajačem sa evropskog zapada“<sup>621</sup> Ono najtananije, „najduševnije“, najintimnije“, „osećajno“ na Balkanu se izražava turskim rečima.<sup>622</sup> Neobična otpornost i snaga trpljenja, slična onoj koju opisuju engleske bolničarke, neizostavni su jer „za sve Balkance, za koje veruje da spadaju među vitalno najjače i najizdržljivije narode sveta, zbog nagona za samoodržanjem, „silnog i neodoljivog“<sup>623</sup>, jer je njihova istorija „ispunjena krvlju“.<sup>624</sup> Zbog toga je u Srbiji, „ratnički progovorila“, najdublja psiha.<sup>625</sup> Trpljenje i borbenost dve su strane tog duha, jer on je dvopolan, u trpljenju se ogleda feminino, pasivno čekanje, a u borbenosti, maskulini princip otpora i pobune.<sup>626</sup> Ova heroizacija Južnih Slovena dovela ih je do prerusavanja u balkansko-istočnjački model sa većitim arsenalom pušaka i noževa za pojasom kao odgovor azijskim zavojevačima.<sup>627</sup> Neizostavni deo, tog duha, za Dvornikovića je stvaralački element – fantazija koja nije više na čisto mitskom stepenu, ali u njemu ima poreklo, a njoj smo imali prilike da saznajemo iz engleskih putopisa u kojima se Balkancima pripisuje mitska svest. Mašta „prati u stopu svaki duševni pokret“ i zato je utkana u „kolektivne“, „tradicionalne tvorevine“, „darujući fantaziju pesničkog stvaranja“ jugoslovenskih naroda.<sup>628</sup> Stoga, zaključuje da je jugoslovenski narod pesnik po nagonu i kolektivnoj tradiciji.<sup>629</sup> Tu je i „epski patrijarhalac“, nastao usred „balkanske istorijske vetrometine“.<sup>630</sup> Surova životna borba, stvorila je „prirodnom selekcijom“ otporne i hrabre ljude koji su „vekovima svoj duševni život izražavali i proživljavali kroz epski deseterac“.<sup>631</sup> Po sadržaju, Dvorniković zaključuje da je reč o „osećajnoj intonaciji“ koja ima ishodište u melanholičnom tuženju i u „putu herojskog otpora i podstreka“.<sup>632</sup> S obzirom na istorijsku genezu pevanja u desetercu i „funkciju od turskog ropstva“, Dvorniković smatra razumljivom i melanholičnu i otpora punu intonaciju koje prelaze jedna u

---

<sup>621</sup> Isto, 310.

<sup>622</sup> Isto.310

<sup>623</sup> Isto, 321.

<sup>624</sup> Isto, 323.

<sup>625</sup> Isto, 326.

<sup>626</sup> Isto, 327.

<sup>627</sup> Isto, 328.

<sup>628</sup> Isto, 518.

<sup>629</sup> Isto, 519.

<sup>630</sup> Isto, 412.

<sup>631</sup> Isto, 412.

<sup>632</sup> Isto, 420.

drugu.<sup>633</sup> Kao i putopsici, Dvorniković smatra da je u opštoj i kulturnoj regresiji koja je nastupila posle turske invazije, junački ep morao preuzeti funkciju održavanja borbenog duha.<sup>634</sup> Iako se u prvi mah kritički odnosi prema stigmatizaciji lenjosti kao stereotipu o Balkancima, stigao sa Zapada, Dvorniković dalje potkrepljuje stereotip o lenjosti postavljanjem herojstva u prvi plan ili orijentalizacijom te osobine.<sup>635</sup> Tako se približava Paelovom seljaku koji od motike više voli pušku.

Osobine koje Dvorniković pripisuje jugoslovenskim narodima, brojne su i osim detaljno analiziranih, poput herojstva, izdržljivosti, vitalnosti i čvrstini koje nalazimo u engleskim i američkim putopisima, čitamo o „bistrini borbenog intelekta“<sup>636</sup>, „duhovnom organu za smešno“<sup>637</sup>, etici i moralu<sup>638</sup>, i slično.

Ali, radi preispitivanja orijentalizacije i „autoorijentalizacije“ Balkana, značajno je napomenuti da je za Dvornikovića u ritmu života jugoslovenskih naroda učestvovala istočnjačka, herojsko - patrijarhalna i moderna ritmika života. Udela u karakteru, imao je Orijent kroz tešku „azijsku krv“<sup>639</sup>, jedan, smatrao je, „crni istorijski talog“ Orijenta, flegmatički spor i razvučen, pa na osnovu tih istočnjačkih osobina Balkanac „neće lako oboleti od američanskog tempa“, i nema razloga za strah da će, uprkos modernizaciji, postati „sasvim ne-epski i sasvim neorijentalški“.<sup>640</sup>

Dakle, kod Dvornikovića i Cvijića nailazimo na stereotipne sugestije o kojima smo čitali u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata. Tu su „mešanje slovenskog i azijskog“, „nesistematična i spora, lenja svakodnevnica“, istančan „nacionalni duh“, „ratništvo“ koje počiva na epici kao rezultatu viktimizacije, uz neodređen odnos prema Orijentu i Okcidentu, od kojih se oba predstavljaju kao tiranski i roditeljski.<sup>641</sup>

---

<sup>633</sup> Isto, 420.

<sup>634</sup> Isto, 420.

<sup>635</sup> Isto, 655-656.

<sup>636</sup> Isto, 613.

<sup>637</sup> Isto, 581.

<sup>638</sup> Isto, 837.

<sup>639</sup> Isto, 666.

<sup>640</sup> Isto, 669.

<sup>641</sup> Mimo ovih naučnih, ideološki intenzivno obojenih karakteroloških studija, u međuranom periodu su nastala i književna ostvarenja u okviru kojih se Srbija i jugoslovenska prestonica predstavljaju kao mesto koje se stalno dograđuje i menja čuvajući poseban karakter, ili „dušu“. Među takvim konceptima je i Velmar-Jankovićev psihički amalgam raznovrsnih osobina iz kojeg nastaje „prelazništvo“, čije je objašnjenje blisko liminalnosti o kojoj je ovde reč. V. V. Velmar-Janković, *Pogled s Kalemedana*, Beograd, 1991.

Eksplicitna ili implicitna autokolonizacija uočava se u političkom diskursu kroz naglašavanje odsustva odgovornosti naroda, nepriznavanja brzine i odgovornosti koje su predstavljene kao osobine Zapada, a uočljive u požrtvovanosti koja se kreće do suicidalnosti; hrabrosti, neobrazovanosti, materijalnog siromaštva, razjedinjenosti i granične pozicioniranosti. S obzirom da ovde obrađujem materijal koji je eksplicitno označen kao „karakterologija“, samo ću pomenuti prisustvo koncepta liminalnosti u političkom diskursu i jugoslovenskoj književnosti. Na nesistematičnu administraciju, parlament u krizi i, uopšte sporu modernizaciju, smatralo se da deluju takozvani „balkanski uzorci“. Dragoljub Jovanović ih prepoznaje u slabom autoritetu vlasti i njenoj nesposobnosti. „Balkanski“ uzroci odnose se nadasve na opštu razjedinjenost, koje nema kod „civilizovanih naroda“.<sup>642</sup> Đorđe Tasić podvlači da Srbija između dva rata, tek izlazi iz patrijarhalnih oblika života, a nije izgadila nove.<sup>643</sup> U političkom životu, kretala se između krajnosti: autoritarnih režima i narodnih pobuna, a u ovaj segment svog života, narod je „uneo puno naklonosti zapovedanju i gospodarenju i revolucionarne hajdučke krvi“.<sup>644</sup> Mlada i nerazvijena, sa stanovništvom „violentnim po prirodi“, zemlja je ušla u period mladog kapitalizma. Markirajući liminalnu poziciju Jugoslavije, naglašava da su „Srbi i Hrvati prvi put bili potpuno podeljeni u dve države, jer i u najtamnijim danima prošlosti, meštovite prelazne oblasti, vršile su ulogu postupnog ujednačavanja“<sup>645</sup> Tako se otvara prostor za smeštanje jednog „balkanskog plemena opkoljenog mržnjama i zavadama“.<sup>646</sup> Dragiša Vasić, čitaocima upoznaje sa Le Bonovim doprinosom karakterologiji, nastojeći da na naučnim osnovama, a jednostavnim i privlačnim stilom objasni razloge srpskog ratništva. „Srpsko srce, uzbudi se pri pomisli na staru junačku prošlost njenih predaka i na nove, eventualne podvige.“<sup>647</sup> Vaspitanje je omogućavalo da se to uzbuđenje pojačava i podsticalo na

---

<sup>642</sup> Dragoljub Jovanović, *Kriza parlamentarizma*, Srpska Književna Zadruga, Beograd, 1926.

<sup>643</sup> Đorđe Tasić, „Smisao i zadaci demokratije“, u: *Srbi i demokratija*, Vidici-Dosije, 1992.156.

<sup>644</sup> Isto.

<sup>645</sup> Isto.

<sup>646</sup> Isto.

<sup>647</sup> Dragiša Vasić, „Da li su Srbi ratnički narod“, *Karakter i mentalitet jednog pokoljenja*, Novi Sad, 1919.

nove pobede; „na čežnju za njima i razmišljanja o ratu“. <sup>648</sup> „To je naređivao i nacionalni i ideal i nesvršeni nacionalni posao“.<sup>649</sup>

I ovi koncepti deo su složenog sistema otpora modernizaciji Srbije koji je crpeo snagu iz predstave o posebnosti balkanskog i srpskog identiteta u odnosu na evropski. Mobilisanje diskursa o tradiciji, naciji, precima, svetosti povlači osećanje obaveznosti i bespogovornosti u čuvanju nekake srpske zapadnjačko-istočnjačke posebnosti.

U međuratnoj književnosti predstava o liminalnom karakteru, ali bez uočljivijih refleksija o rasi i poreklu, saznaje se iz dela Andrića i Velmar-Jankovića, mada samo drugi eksplicitno piše o Podunavlju Srbije. Velmar-Janković o Beogradu piše kao o gradu „prelazniku“. Za njega, ta prelaznost se očitava u arhitekturi, privrednoj strukturi, ali i u mentalitetu. Beograd je „jedno veliko istorijsko biće na svojoj najvećoj istorijsko-narodnoj prekretnici, biće koje se koleba da li da ostane pri starom životu ili da prigrli novi“. <sup>650</sup> Velmar-Janković se bavi „mentalitetom“, „karakterom“, „duhom“, „psihom“ beogradskog čoveka u kojem se ukrštaju različiti civilizacijski, kulturni, verski i etnički suslovi. Iz te mešavine nastaju sinkretičke tvorevine i psihološki amalgam koji postaju odgovor na ideološke nedoumice. U „Pogledu s Kalemegdana“, podstiče se dijalog o liminalnom karakteru koji nastaje usled života u glavnom gradu gde se mešaju različiti uticaji. Tu nastaje procep između prošlost i budućnosti, između vlastitih želja i nametnutih obrazaca, napuštanje starih, a izostanak novih institucija, vezanost društva za stalni početak, kulturna neodređenost, itd. <sup>651</sup>

Takođe je nemoguće misliti i pisati o liminalnosti Balkana, a da se pri tom ne dotakne Andrićeva književnost. Od njegove književnosti neodvojiv je narativ o slojevitosti balkanske stvarnosti predstavlja čitavo poluostrvo kao hibridno mesto sa svojevrsnom duhovno-političkom geografijom. stalni početak, kulturna neodređenost, itd. <sup>652</sup>

---

<sup>648</sup> Isto.

<sup>649</sup> Isto.

<sup>650</sup> Vladimir Velmar Janković, *Pogled s Kalemegdana-esej o beogradskom čoveku*, Beograd, 1991..

<sup>651</sup> Isto, 13-15.

<sup>652</sup> Isto, 13-15.

### Orijentalizacija i autoreprezentacija

U javnom diskursu, primetno je poigravanje orijentalizma sa konceptom južnog slovenstva. Implikacije tog intelektualnog poigravanja imale su mahom negativne posledice. Otomanska vlast predstavljena je kao najsnažniji i najtrajniji uticaj na Balkanu i posle poraza ove imperije, kojem su balkanski narodi težili, ostaje ukalupljena u orijentalistički diskurs kao mešavina surovosti i istančane emocionalnosti kojom se Južni Sloveni diferenciraju od ostatka Evrope, što uz elemente poput „slovenske duše“ koja povlači diskurse o iskrenosti, otvorenosti, hrabrosti i visokoj moralnosti daje predstavu naroda koji su evropski i ne-evropski. Orientalizacija otomanskog uticaja ima dva oblika: prvim se pravdaju neorganizovanost, lenjost i sklonost ka ratovanju koje Okcident tretira kao separatizam, a drugom se ilustruje superiornost u emocionalnom stavu. Obe osobine se u Evropi interpretiraju kao infantilnost, u značenju nedisciplinovanosti, emocionalne neuravnoteženosti koja se proteže do histerije i iracionalne agresivnosti. U panslavističkom diskursu kao oznaku za „Istok na Zapadu“, konstruiše se drugost u odnosu na Evropu.

Između dva rata, orijentalizacija se približava modernosti, pa kao što smo videli, Dvorniković piše o evropskom i hrišćanskom poreklu Južnih Slovena, a dvadesetak godina pre njega, Cvijić o doprinosu srednjeevropskih kultura. Okretanje ka Okcidentu obuhvata politički, pravni, administrativni i školski sistem, što ostavlja traga na svakodnevicu koja se etiketirala kao „pozapadnjavanje“ u značenju ili „kvarenja“ nacije, ili „duše naroda“. Stav prema narodnoj kulturi postajao je ambivalentan. U periodu nacionalnog oslobođenja, narodna kultura uživa ugled i služi kao okosnica nacionalnog određenja, da bi se zbog uticaja modernizacije ubrzo javio trend podele narodne kulture na „pozitivne“ elemente, poput narodnog stvaralaštva i „negativne“ elemente koji se mahom prepoznaju u svakodnevici: od stereotipne predstave hipnotišuće mirnog varošanina koji puši i pije kafu, do neuravnoteženog branioca zemlje koji poseže za nožem prilikom prvog susreta sa strancem. Zapad se na Balkanu izjednačava, u prvi mah sa predstavom, u Evropi školovanog mladića da bi se ubrzo kao u putopisima engleskih putnika zapazio u hotelima koji odbacuju masno jelo i začinjenu čorbu, na uvoznim štofovima i mustrama iz modnih časopisa, do uvođenja novih pravila

u javnom redu, miru i čistoći prolaznika, kafana i toaleta. Pa, uprkos ovoj modernizaciji, ostaje upadljiva neka vrsta kompenzatornog hvalisanja izmešanošću elemenata Okcidenta i Orijenta.

S obzirom da je teško oteti se utisku o reciprocitetu stereotipa u srpskoj nauci i književnosti, na jednoj strani i engleskim i američkim putopisnim reprezentacijama Srbije, na drugoj, verujem da je internalizacija stereotipa imala pravac: Zapad-Istok. Kako je istakla Olivera Milosavljević u studiji „Stereotipi srpskih intelektualaca u dvadesetom veku“, ovi istraživači karaktera kao i drugi značajni naučnici i književnici, školovali su se na Okcidentu i tamo prihvatili ideje i koncepte o Balkanu.<sup>653</sup> Čini se da je dobrim delom baš ovim putem stvorena predstava o Balkanu i njegovom delu, Srbiji, kao unutrašnjoj drugosti Evrope. Ali, ona je morala imati već formirano jezgro na koje su se dodavale heteroimagološke projekcije, jer pojedinac ne stoji nad geografskom kartom i baca kocku ne bi li odredio mračni kutak sveta u koji će projektovati vlastite potisnute osobine. Uostalom, ako je formula prosta i glasi: Okcident je Balkanu putem širenja Prosvećenosti, nametnuo predstavu o njemu samom, znači li to da bi bolje bilo da su se Balkanci znanja klonili, ostajući u okvirima svog poluostrva? Pre dvadesetog veka, engleski, francuski, nemački putnici dolazili su na Balkan i beležili ono što su videli. Predstave su svakako bile određene potrebom da se vlastito stavi u prvi plan kao superiorno, ali neke osobine su morale biti uočene i izdvojene kao drugačije, egzotične/egzotičnije da bi se postigla neka vrsta kulturnog samorazumevanja. Temelji reprezentacija koje su se prenosile sa Balkana u druge delove Evrope morali su na neki način biti nagovešteni. Po povratku u svoj kulturni milje, putnici su ih preoblikovali ili preuveličavali dodavanjem kitnjastih detalja kakve podrazumeva egzotizam. Tako su slike dobile intenzivniju boju, a putnici su sebe učinili zanimljivijim i atraktivnijim piscima. Priča o projekciji mračnih karakternih osobina na Balkan prostire se, hronološki duboko, u vreme kolonijalnih osvajanja kada je svet mentalno mapiran upotrebom binarnih opozicija. Ideologija kolonijalizma zasnovana je na konceptima, ne na inertnim prirodnim činjenicama, jer da bi neko bio osvojen, da bi se prema njemu ophodilo kao prema izvoru bogatstva, bilo prirodnog, bilo narativnog, koje treba eksploatisati, važno je inferorizovati ga a opet dati mu prednost u onom aspektu kulture koji neće zasmetati kolonizatoru. U zoru mentalnog mapiranja sveta, Orijent je nastao

<sup>653</sup> Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca u XX veku*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2002.



da bi Okcident imao suprotnost, ili da bi imao partnera i rivala, Orijent je poslužio da evropska kultura profiliše svoj identitet spram njega. Orijent se smešta tamo gde je kolonijalna politika, u njega se postavlja sve što kolonizator nije ili neće da bude. Ne moramo tvrditi da isto važi i za Okcident, naime, da je ovaj konstruisan kako bi Orijent postigao samorazumevanje, mada tu mogućnost ne treba sasvim isključivati, s obzirom na ideološko poreklo binarnih opozicija.

Sticajem političkih okolnosti, Otomanska imperija postaje izazov evropskoj drugosti, njen suparnik ali i partner preko kojeg postiže samorazumevanje, a balkanske zemlje u srednjem veku potpadaju pod vlast Otomanske imperije. Ne možemo tvrditi da je tada došlo do nekakvog „zaustavljenog razvitka“ balkanskih zemalja, ali sam čin osvajanja ovog dela evropskog kontinenta od strane njegove drugosti povlači stigmatu „zaostalosti“ koju Okcident koristi poput kazne zbog podatnosti jednog svog dela otomanskoj imperiji. Tako Okcident odbacuje geografsko područje koje je bilo isuviše slabo da bi moglo pružiti otpor orijentalnoj drugosti. Ono ga odbacuje i kroz njega se užasava vlastite slabosti. Na taj način otvara se „polje“ negativnih projekcija na koje Okcident može izbacivati nusprodukte svoje političke kulture, a odbačeni deo prihvata oznaku nusprodukta uz koncepte i ideje kojima doprinosi negativnoj autostigmatizaciji. Posle više vekova kontinuiranog retoričkog „bacanja kulturnog otpatka“ u ovaj deo sveta, on postaje idejno kontaminiran karakterom ratništva – brutalnosti, infantilnosti i separatizma.

Ovo je bio i način da se izgradi „ja“ Evrope, simbolizacijom jednog utvrđenog poprišta u kojem se razdvaja unutrašnje borilište sa njegovom ogradom, obrubom od fragmenata dva suprotna polja na kojima se Evropa zapliće u traganje za udaljenom unutrašnjošću.

Devetnaesti vek Okcidentu donosi intelektualne novine koje se u dvadesetom veku pretapaju u tehničku i tehnološku stvarnost, a orijentalizovana Otomanska imperija slabi izgubivši svoje poslednje teritorije na Balkanu. Tako Okcident vraća geografski odbačeni deo, ali još uvek nije spreman da ga prihvati na planu kulture. Na Balkanu ovo izaziva potrebu za kompenzacijom dobijajući oblik preuveličavanja važnosti i isticanja posebnosti. Idejni konsenzus Orijenta i Okcidenta lomi se na Istoku Evrope koji dobija graničan status i tako zadovoljava potrebu Okcidenta da odbaci Balkan, dok se Balkan

teši karakternom posebnošću kakva se stiče zauzimanjem važnog geostrateškog položaja. Tek iz ove tačke može se posmatrati proces internalizacije stereotipa u javnom diskursu Srbije koji deli kulturnu i ideološku odbačenost od strane Okcidenta sa drugim delovima Balkana. Intelektualci i putnici bili su neka vrsta provodnika ideologije, prenosilaca elementa komunikacije na relaciji Orijent-Okcident, jer kroz njihova pera možemo pratiti razmenu slika i reprezentacija drugosti. Srpski intelektualci koji su znanje sticali u Centralnoj ili Zapadnoj Evropi, bili su deo tih ideoloških posrednika, ali i oni u čijim knjigama je često stavljan naučni znak uzvika, ili tačka na koncept kulturne izmeštenosti. Dakle, kada govorimo o granici, o zoni liminalnog, ulazimo u polje ideološke liminalnosti, pa su geografska liminalnost i politički mitovi izgrađeni na njoj, projekcija intelektualne granice i sudara Okcidenta i Orijenta koji ne mogu da okončaju proces mentalnog mapiranja. Zbog toga, ne stvara se uobičajena granica sa tačno utvrđenim mestom prostiranja, nego zona nejasnog i nedefinisanog, pa umesto da ona bude mesto susreta Istoka i Zapada, postaje tačka intelektualnog zastoja iz kojeg se rađa polje imaginativnog stvaranja.

Pored koncepta liminalnosti u akademskom diskursu, u javnom diskursu bili su prisutni i oni koji su otvoreno problematizovali koncept Evrope i mesto Srbije u „naprednoj“, „modernoj“ Evropi. Već pomenuti politički mitovi o „trulom Zapadu“ i dekadentnoj Evropi, ujedno su oslikavali Srbiju kao stecište autentičnog i originalnog evropejstva; onog koje je bilo „Evropa pre Evrope“, a pokušaj da se vlastita kultura predstavi kao suprotna u odnosu na zapadnu polazila je od ekskluzivnosti koja odvaja balkanstvo od Zapada. Ovi diskursi bili su deo opšte orijentalizacije usmerene ka različitim segmentima neposrednog socijalnog okruženja. Etnocentrični diskurs o Evropi postavio je između Srbije i Evrope oštru granicu, možda duboku provaliju.<sup>654</sup>

Za Zapad, Balkan je emocionalno, nedovoljno senzibilan da bi bio deo Istoka, a intelektualno neprosvećen i iracionalan da bi ga mogli uključiti u Zapad. Na taj način, formiran je balkanski karakter kao posledica nastanka balkanske rase, isuviše mlade da bi se o njoj znalo više nego da pripada svetu detinjaste iracionalnost, zbog koje se hrabrost temelji na bajkama, neukost i inat na nerafiniranosti, a potreba da se istakne kao superiorna u odnosu na druge narode Balkana još jedan odraz dečijih igara koje se neprekidno vode u mračnom kutku Evrope.

---

<sup>654</sup> Srđan Radović, *Slike Evrope*, Etnografski institut SANU, Beograd, 2009.

Mentalno mapiranje sveta zahteva političke mitove, a iz ovih proizilaze priče o osobinama Drugoga: o strancu i njegovom karakteru ili temperamentu. Ako „englestvo“ podrazumeva praktičizam, kriticizam i rezervisanost, a američka nacija sebe razume kroz pravdoljubivost, samoostverenost, srpska infantilnost, neukost, histerična ratobornost i primitivna druželjubivost jesu ne puki konstrukti nego instrumenti koji služe inferiorizaciji. Čak i ako romantičar ove poslednje osobine izdvoji kao egzotičnu superiornost, raste osećanje omalovaženosti koje se kompenzuje mitom o smeštenosti „iznad“ umesto krajnje izmeštenosti. Izvorište osećanja inferiornosti je u merilima koje je postavio Okcident, jer ništa nije superiorno ili inferiorno ukoliko se ne uključi u politički proces koji ocrtava karikaturu balkanske drugosti. Ali, samo osećanje izmeštenosti povlači zaključak o ideološkoj dominaciji, o vlasti koju nameće Okcident kao merilo svih stvari: kao merilo savršenstva i samoostvarenosti koje mora naći karakterološku drugost kako bi se u njoj ogledalo i divilo vlastitom napretku. Susret sa projektom radikalne drugosti, idealno je mesto za otkrivanje predrasuda, ono krči put raspravi o ugledanju na Zapad kao na događaj koji je prouzrokovan trijumfom imperijalizma.<sup>655</sup> U tom trijumfu imperijalizma ima iracionalnog koliko i u svim političkim mitovima označeno inferiornih, poput Balkana ili Orijenta. Iako sebi pripisuje racionalnost, Okcident manipuliše iracionalnim kategorijama, poput onih kojima negativno stigmatizuje Balkan i poput onih kojim Balkan „naduvava“ svoje vrline. Okcidentalizacija i orijentalizacija elementi su geopolitičke mitologije, dakle polja imaginacije, u kojoj se svako bori za svoje pravo. Korišćenje kategorija kakvi su karakter i temperament jesu okcidentalni projekti, a inferiornost Balkana njegov je deo, obe binarne kategorije imaju svoje istine i svoje političke mitove, a ovi svoje pojedinačne simbole. Jedan od tih simbola koji je odigrao presudnu ulogu u procesu izmeštanja Balkana je graničnost koja se javlja u različitim pojavnim oblicima: od raskršća kojim Srbija postiže samorazumevanje do mosta kojim se dočarava romantična živopisnost jednog evropskog poluostrva. Tim simbolima zadržava se status otopljenosti i izmeštenosti, jer tada su sve uloge moguće i sve opcije otvorene. Tako se liminalnost može identifikovati kao idejni projekt Okcidenta koji se intenzivno retorički i praktično-politički eksploatiše i danas.

---

<sup>655</sup> Dani Vatimo, *Kraj moderne*, Svetovi, Novi Sad, 1991.157.

Liminalnošću, ili graničnom pozicijom, naizgled se maskira orijentalizacije Srbije, ali to ne umanjuje njeno delovanje. Dok je konstruišu i dok se iznutra opredeljuje da ne bude ni Istok ni Zapad, a po malo od oba, proizvode se narativni instrumenti kojima se ona kolonizuje. Uostalom, uvodeći pojam Orientalizam, Said je jasno predočio kako Orientalci postaju iracionalni i detinjasti da bi Evropljani bili racionalni, zreli, normalni. Slično, Srbija unutrašnjim orijentalističkim diskursom, u obliku onoga o graničnosti, poziva Zapad da je „disciplinuje“, „civilizuje“, „urazumi“ i postavi na jednu stranu simboličke mape.

## GRANIČNOST BALKANA: SIMBOLIČKI ASPEKTI

Koncept graničnosti karaktera, političkih događaja i koncept graničnosti kulture, u Srbiji i izvan nje objašnjava se geografskom graničnošću i hibridnošću kao kulturnom kategorijom. Uostalom, kononizovani svetovi su u putopisnoj literaturi uvek puni kontradikcija, nedovršenih procesa, hibridnosti i liminalnosti. Ova liminalnost se ne uočava na geografskoj karti, već kao da se oseća, ojačavajući neupitnost i svetu moć izmeštenosti u putopisima i javnom diskursu Srbije. Koncept granične pozicioniranosti Balkana i Srbije u putopisnim ostvarenjima engleskih i američkih pisaca i koncept raskršća u srpskom političkom diskursu odlikuju se strukturnom sličnošću i pothranjene su sličnim fantazijama, ali deluju na različitim mestima i igraju dve uloge: jednu u ideološkom sistemu Okcidenta i drugu, u ideološkom sistemu Srbije. Prateći istorijski tok taj koncept je na Balkanu menjao vrednosnu sadržinu postajući čas negativan i opasan po širi evropski kontekst, a čas deleći simboliku sa mostom, medijatorom i vezom između Istoka i Zapada kao posle Drugog svetskog rata kada na snagu stupa koncept nesvrstanosti, a tadašnja Jugoslavija postaje članica velikog svetskog pokreta koji je nastojao da uravnoteži političke ideje i dominantne vrednosti Istoka i Zapada. Međutim, u međuratnom periodu taj proces još nije otpočeo i obrisi te medijatorske pozicije primetni su samo u trenucima kada se o pohvalno govori o geografskoj poziciji Beograda i uočava da Kraljevina Jugoslavija ima dobar geografski potencijal. Ipak, u delima međuratnih putnika, Balkan je predstavljen kao područje koje jeste i nije Evropa, paradoksalno i haotično mesto na koje se izbacuju kulturni „zaostaci“ i „nusprodukti“ evropske kulture. Graničnost Srbije, u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata jeste forma orijentalizacije; način da se jedan geografski deo Evrope predstavi kao Istok na Zapadu, a time daju odgovori na društvene prilike, političke nejasnoće i krize koje zahvataju ovaj deo Evrope. Tako se nejasnoće i pojave koje se simbolički ne uklapaju u prostor Okcidenta izmeštaju na njegove rubove gde mesto nalaze apsurdne situacije, ali i objašnjavaju uključivanjem fantazije u politički i kulturni

život udaljenih tačaka Evrope. U međuratnim putopisima o Srbiji nailazimo na paradigme kulturnih i političkih akcija koje ukazuju na proces napuštanja starih kulturnih obrazaca koje ovde predstavlja Orijent da bi se približilo Okcidentu. Ovaj period nije imao odlike dramatične i rapidne promene koja je karakteristična za socijalnu dramu, ali skrivena kontradiktornost izbijala je na površinu dok su se oko nje zgušnjavali novi i revitalizovani mitovi, simboli, paradigme i političke strukture.<sup>656</sup> Između dva rata, gradovi Srbije trebalo je da poput živih ljudi polože ispit zrelosti, napuste jedan sistem vrednosti zarad prihvatanja onih koje je nametao evropski uzor. Taj prelazak je retorički i praktično bio problematičan jer je konstruisana kao prelaz po sebi. Drugo, u Srbiji je fiksiranost za neke istorijske događaje ili političke mitove, pratila povezanost sa usmenim predanjem, zbog čega se zadržavala u zamrznutom vremenu koje karakteriše „zbijenost“ prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.<sup>657</sup> Ne samo da se između dva rata našla u tranziciji kada na površinu izbijaju prošli događaji, nego je vremenskoj i istorijskoj ponovljivosti pridavan veliki značaj. Srpsko društvo je bilo snažno orijentisano na prošlost, a retoričke strategije koje odlikuju iskaze o prošlosti premeštaju događaje i retoričko-metaforički ukidaju vreme.<sup>658</sup> Takvo vreme je liminalno, granično, prelazno. Srbiju je ovaj prelaz delio, „iznutra“ i „spolja“, stvarao u njoj rascep, proizvodeći diskurse o tradiciji i modernosti.

Iznutra, na Balkanu, granica je kompleksan, teško i sporo promenljiv koncept povezan sa geosimboličkim mikro-mapama koje se manifestuju ne samo na simboličkom, nego i na nivou realnosti kao sklonost ka „čuvanju granica“, javnim političkim diskursima o njihovoj upitnosti, ili u kvazi-tradicijskoj memoriji o crtanju međa: projekciji iskustva postojanja pojedinačnih identiteta.<sup>659</sup> U političkom govoru Srbije, ove narativne forme imaju ulogu verodostojnog izvora znanja o narodu, a u njihovom centru, prisutan je simbol raskršća kojim se objašnjava liminalnost pa, iako srodan „granici“: pojmu kojim operišu engleski i američki posetioци, simbol raskršća, upotrebljen „iznutra“ povlači diskurse o bojnim poljima, jamama i grobovima, ali i ključu, pragu, verigama, mostu, kopči sveta i drugim predstavama koje imaju izuzetnu simboličku, „svetu“ vrednost.

<sup>656</sup> Victor Turner, *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Actions in Human Society*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1974. 98.

<sup>657</sup> Pomenuto je da putnici izdvajaju epiku i dva politička mita: kosovski i mit o Dušanovom carstvu.

<sup>658</sup> Gordana Đerić, *Pravo lice množine*, 2005. 158.

<sup>659</sup> Ermis Lafazanovski, „Granici“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006. 165.

U pomenutoj knjizi „Balkan i Balkanci“, Balkanskog instituta SANU, iz 1937. godine, Balkan je izjednačen sa čuvarem ključeva sveta.<sup>660</sup> Pozicijom čuvara objašnjava se „zašto ni u jednom delu sveta nije bilo toliko znamenitih, a često i presudnih sukoba rasa i plemena, vera i civilizacija; toliko žarišta i udarnih pokreta; toliko mešavina i previranja“.<sup>661</sup> Tražeći dublje razloge za ova „previranja“, „osvajanja“ i „mešanja“, neimenovani saradnici i autori ove knjige, podvući će da je „Balkan služio kao najpogodniji put osvajačima srednje i zapadne Evrope koji su hteli da pređu preko sudbnosnog praga“.<sup>662</sup> U poglavlju „Balkanske granice“, autori podvlače da Balkan nije samo deo Evrope, nego znatno više. On je svetska kopča, i stoga je „samosvojan“ u krugu starih kontinenata: ni Evropa ni Azija, „iako ima onih koji ga smatraju Bližim Istokom, ili Azijom tako ga zovu“. Ovakvi nazivi najbolje dokazuju da Balkan nije ni evropski istok ni azijski zapad<sup>663</sup>, a „taj položaj Balkana „određuje i sudbinu balkanskih naroda, pa oni postaju posrednici i ratnici, branitelji Zapada pred Istokom, zaštitnici severa pred jugom, čuvari balkanskog praga pred zapadnjacima i glavni posrednici između svežeg i sirovog severa i rano procvalog i precvalog juga.“<sup>664</sup>

Ovakva orijentalistička recepcija Balkana u predstavi njegove simboličke graničnosti jednako je učestala u engleskim i američkim putopisima. Koncepti koji potiču iz naučnih krugova aktivnih između dva svetska rata ilustruju vladajuću akademski i politički diskurs o Balkanskom poluostrvu kao raskršću i/ili granici između svetova i kultura.

Pred kraj Prvog svetskog rata, Džin Bejts je na Podunavlju Srbije „zatvorila poslednju kapiju Istoka i otvorila prvu kapiju Zapada.“<sup>665</sup> Putovanje sa imaginacijom koja ga prati bilo je ključ te kapije, a ona nije bila jedina putnica koju je zbunila granica između dva sveta i podstakla da se zapita: „zašto je generacijama Engleza, Istočno pitanje bilo bliska fraza, a istočna Evropa daleki svet koji nisu poznavali ili nisu želeli da upoznaju.“<sup>666</sup> Putujući Evropom, Harold Spender stiže na Balkan kroz „izlazna vrata Evrope“<sup>667</sup> da bi postavio pitanje na koje kao da nema odgovora, ili ga ne treba tražiti na

---

<sup>660</sup> *Balkan I Balkanci*, Izdanje Balkanskog instituta, Beletra, Beograd, 1937. 15.

<sup>661</sup> Isto, 14.

<sup>662</sup> Isto, 15.

<sup>663</sup> Isto, 14.

<sup>664</sup> Isto, 25-26.

<sup>665</sup> Jean Bates, *Our Allies and Enemies on The Near East*, 6.

<sup>666</sup> Isto, str. 5.

<sup>667</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 7.

geografskoj karti i u političkim udžbenicima. To pitanje je: „Istočna Evropa? Šta je to što nas fascinira? Zašto se mi, Englezi uopšte bavimo time?” piše Spender, dodajući da je Istok Evrope misterija.<sup>668</sup>

„Za nas“, pisao je Edvard Karson, „Istočno pitanje je samo naslov dobro poznatog klasika koji nikada nismo pročitali.“<sup>669</sup> Ističući da Zapad ne razume Istok, Džin Bejts i Edvard Karson, slično Meri Daram zaključuju da samo detaljno proučavanje živih ljudi i događaja Evropi može približiti taj opasni i neosvetljeni deo, no on, uporno izmiče razumevanju, a kao što brzo protiče i vreme koje je Evropi dato da reši zadatak i odgovori na teško geografsko pitanje: „gde je Istočna Evropa“ i još teže političko pitanje: „šta je ona“, sve glasnije se čuju otkucaji sata na bombi Balkana.<sup>670</sup> O nemogućnosti da se Balkan razume i prostorno fiksira piše i Parker Filmor koji ne uspeva da razazna kako su se preplitali evropski i orijentalni uticaji, kada Jugoslavija, na tako čudan način kombinuje orijentalne i slovenske kulture. Dok je Filmor prikupljao „jugoslovenske bajke“ i sama Jugoslavija, mogla je biti samo bajka: „vesela, živopisna, puna jednostavnosti, a opet mračna, prepuna crnog humora; prožeta turskim uticajima i alegorijom dubokom i dirljivom kao što je ruska“.<sup>671</sup> Za Rouz Lejn, Beograd je 1927. godine bio evropski, kosmopolitski grad, mada pun političkih čvorova, političkih lavirinata, zavojitih stepenica intriga i mreža u kojoj se „Evropa koprca kao muva u paukovoju mreži“.<sup>672</sup> Kao beskrajna priča o prerušavanju, razbojništu, prevarantima, razbojnicima, lopovima i ubicama, ona se sluša čak i u naprednoj Evropi.<sup>673</sup> Međuratna Jugoslavija se oslikava kao prostor na kojem Okcident samome sebi priča tu „beskonačnu priču“ o figurama poput „razbojnika“ i „vešto prerušenih likova“; tu nastaju mitovi o „lopovima“ i „ubicama“ kojima Okcident plaši sebe. Evropa ne poriče da u njoj postoje takve pojave; tamo gde se sve meša i stapa, počinje život mitskih oblika, stereotipno oslikavanje unutrašnjeg Drugoga.

Svako putovanje u ovu balkansku kraljevinu za Emila Hopea bio je prilika da se bude na neodređenom mestu, izmešten iz evropskih centara, u Evropi, a opet, između Istoka i

---

<sup>668</sup> Isto. 258.

<sup>669</sup> Jean Bates, Introduction, Sir Edward Carson, str. 4-5.

<sup>670</sup> Isto, str. 6-7.

<sup>671</sup> Parker Filmore, *The Laughing Prince*, Harcourt, Brace and World, INC, New York, 1921. Note, str. 8.

<sup>672</sup> Rose Wilder Lane, *The Peaks of Shala*, London, str. 13-15.

<sup>673</sup> Isto, str. 18.



Zapada.<sup>674</sup> Njegov dolazak u balkansku kraljevinu asocira na stvaranje ničije zemlje kao posledice nemogućnosti da se granice odrede, jer to je evropska zemlja smeštena „negde između“, na prostoru nedefinisane zone.

Za Džordža Hornbija, „Srbija i Beograd tvorci su Jugoslavije na granici Istoka i Zapada, gde se mešaju narodi i rase, prolaze vojske i vode se ratovi“<sup>675</sup> Ako se narodi i rase mešaju, a vojske vode ratove zato što je ovaj prostor između, Džordž Hornbi nalazi mesto gde se uvek očekuju sukobi sa nevidljivim neprijateljem; na kojoj neprikosnovenno vlada nesporazum, a uprkos haosu koji ga prožima na njemu se rađa nada u rešenje, ili prag sa kojega se razrešenje pokušava dok se mešanjem rasa i naroda prevazilazi krizno stanje koje je inicirala granica.<sup>676</sup>

Povezanost između ratova i „granične pozicioniranosti“, Futman uočava u Beogradu, ističući njegov neobičan geografski položaj: smeštenost na ušće Dunava i Save. Stoga, zaključuje da je Beograd srednjeevropski ključ i brana Evrope od Orijenta. „Vekovima, on je ključ srednjeg Dunava i brana hrišćanstva; već dve stotine godina to je odbrambena linija pred Turskom imperijom.“<sup>677</sup> Bili su tu Rimljani, Goti i Huni.<sup>678</sup> Prošli su Vizantinci, Bugari i Mađari. U tom ambijentu odigravale su se scene najžešćih borbi između Austrijanaca-Evrope i Turske-Azije. Zato je baš ovde, na (Kalemegdanu) smešten vojno-geografski institut.“<sup>679</sup> Za Futmana, Beograd je mesto sukoba dve civilizacije: Austrije koja predstavlja Evropu i Turske-Orijenta, pa onaj ko brani jednu civilizaciju od druge, podleže različitim uticajima.

Putujući Srbijom, Dadli Hitkot prepoznaje „Vavilonsku kulu u kojoj se komeša bezbroj naroda i rasa, pod turskim i austrijskim kulturnim uticajima.“<sup>680</sup> Za Hitkota, Srbija je nešto poput usputne stanice: mesto kroz koje civilizacije prolaze i ostavljaju nekakav trag kao što se na stanicama mešaju jezici, boje, kulture sa nametnutim modelima ponašanja, ali takva mesta postoje samo privremeno; na njima je nemoguće trajno se nastaniti jer krše ustanovljena pravila kao što su to pokušali graditelji Vavilonske kule. „Projekat Vavilonska kula“ je osujećen a svet podeljen na civilizovan i varvarski. Konfliktnost je postala inherentna odlika postvavilonske civilizacije koja zahteva

<sup>674</sup> Hoppe, Emil Otto, *In Gipsy Camp and Royal Palace: Wanderings in Rumania*, London, 1924. str. 61.

<sup>675</sup> Hornby Lester George *Balkan Sketches*, London, 1927. str. 211.

<sup>676</sup> V. Pjero Zanini, *Značenja granice*, Clio, Beograd, 2002. 27.

<sup>677</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, William Heineman, London, 200.

<sup>678</sup> Isto, 201.

<sup>679</sup> Isto.

<sup>680</sup> Dudley Heathcote, *My Wanderings in the Balkans*, London, 1925. str 6-7.

prevod zato što razlike među jezicima, civilizacijama i kulturama postuliraju nerazumevanje među narodima kao predviđljiv rezultat.<sup>681</sup>

„Za nas, Engleze ovi predeli su prepuni neočekivanog“, pisao je Spender, jer za njega, to je mesto odvijanja napete drame: brda Balkana prekrivena snegom; gradovi koji kao Beograd leže na ušću dve svete reke.<sup>682</sup> Glamur i fascinacija, svet drevne prošlosti i Balkan obavijen mističnim velom Istoka. „U svakom gradu Srbije, srešćete ljude Istoka i Zapada, kako se probijaju kroz ulice: hrićanski stil – jakna od jagnjeće kože meša se sa turskim fesom.“<sup>683</sup>

Ta granica spaja i razdvaja svetove: Spajanje dveju reka lako je uočiti, a tamo gde se reke sreću poput srebrnih niti, između dve obale protežu se linije razdvajanja.<sup>684</sup> „Tamo gde Istok sreće Zapad ujedinjuju se suprotnosti“<sup>685</sup> napisala je Lena Jovičić. Ali, umesto da umiruju, ujedinjene suprotnosti uznemiravaju prosvećenu Evropu koja je sebe izgradila na temeljima binarnih opozicija, pa zato Marč piše je „više od pola veka Balkan problem koji uznemirava evropske umove. Balkanska politika je lavirint u kojem se lako može izgubiti.“<sup>686</sup>

I „balkanski lavirint“ o kojem pišu Rouz Lejn, Frensis Marč i Ričard Bemiš u koje je smešteno Podunavlje Srbije, kao da je smišljen s namerom da zbuni putnika jer je prepun slepih staza, mračnih delova i zagonetki, a ući u lavirint znači prihvatiti kretanje unutar jedne margine, vremenske ili prostorne, čija se širina menja sa složenošću nacрта, sa ambivalencijom i konfuzijom.<sup>687</sup>

Prilikom analize opisa Balkana i Srbije, uočava se prisustvo jezika sa neodređenim ili zamaskiranim značenjima. Kapija, ključ, kotao, lavirint, stepenice, čvor i na kraju, jedan moderniji simbol – bomba, paradigmatični su jer pokazuju značaj liminalnog u opisima međuratne Srbije. Kapija kojom putnik, dolazeći sa Istoka ostavlja njegove poslednje tragove, kao što se putniku sa Zapada otvaraju vrata Istoka<sup>688</sup>, u delu Džin Bejts, koliko i u tradicionalnoj simbolici, ostaje mesto prelaza između dva stanja ili dva sveta; poznatog i nepoznatog, zadržavajući dinamičko značenje jer pozivaju putnika na prelaz,

<sup>681</sup> Kata Kulavkova, „Balkanskot model na svet“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006. 16.

<sup>682</sup> Harold Spender, *The Cauldron of Europe*, 268.

<sup>683</sup> Isto.

<sup>684</sup> Lena Yovitchich, 72.

<sup>685</sup> Isto, 75.

<sup>686</sup> Francis A. March and Richard J. Beamish, *An Authentic Narrative of Worlds Greatest War*, The Project Gutenberg, 2006. chapter XXII leto 1919.

<sup>687</sup> Pjero Zanini, *Značenja granice*, 2002. 114.

<sup>688</sup> Jean Bates, navedeno delo 5.

pre nego na zadržavanje na pragu. Kapija je otvor koji omogućuje da se uđe i izađe i mesto je prelaza iz jednog domena u drugi. Kao simbol, kapija sugerise prelaz iz jednog stanja u drugo. Prag ostaje opasan i nečist, ispod njega se prinose žrtve, a baš zbog liminalnosti, ne treba ga dodirivati nogom i na njega ne treba kročiti, već preći prekorakom, kako ne bi preneo opasnost graničnog na pojedinca.<sup>689</sup>

Tako se prepoznaje još jedna bifokalna vizura granice, jer se raskršću pod anonimnošću oslobađa negativnih snaga, mahom orijentalnih, koje su opasne po Evropu. Na raskršćima, ne samo da se sahranjuju vampiri i samoubice, već se tu i odlaže smeće koje je nabijeno nečistom snagom. Tu se polažu novorođenčad u čiju se zakonitost sumnja; sahranjuje i odlaže sve što zajednica smatra „nenormalnim“. <sup>690</sup> Evropa veruje da na raskršćima svetkovine slave dijabolične sile. Tu se žrtvuje, prska krvlju. Ono je mesto susreta sa Drugim – spoljašnjim i unutrašnjim, jer na njemu se bira između neba i podzemlja. Umesto novog odgovora, u tradicionalnoj simbolici kao i u putopisu Rouz Lejn, tu se otvaraju novi putevi, nova iskušenja i kretanja.

#### Mapiranje između Istoka i Zapada

Služeći se Fukoovim konceptom „organizovanja rasporeda“, pokušaću da razjasnim značenje ovakve simbolizacije prostora u smislu mentanog mapiranja sveta.<sup>691</sup> Naime, simbolizacijom prostora stvaraju se red i preglednost umesto nereda. Ona zahteva umeće razvrstavanja i tehniku transformisanja rasporeda, postavljajući određeni skup osobina na jedno mesto, ali ne u konačnom smislu, nego tako da ih dalje može razmeštati. <sup>692</sup> Prostorni raspored obezbeđuje grupi utvrđeno mesto i kruženje mrežom uzajamnih odnosa, omeđivanjem pojedinačnih segmenata i uspostavljanjem funkcionalnih veza; obeležavanjem položaja i označavanjem vrednosti.<sup>693</sup> Takvo raspoređivanje rukovodi se stereotipnim predstavama budući da je zasnovano na subjektivnim ocenama i hijerarhiji, dakle na odnosima moći. Na taj način, obrazuju se klasifikacioni rasporedi kojima se nerorganizovana mnoštva pretvaraju u uređene

<sup>689</sup> J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Nakladni zavod, Zagreb, 1983. 528.

<sup>690</sup> Isto, 552.

<sup>691</sup> Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati*, Prosveta, Beograd, 2007.

<sup>692</sup> Isto 165.

<sup>693</sup> Isto, 167.

skupove. Rezultat stvaranja ovakvih klasifikacija je i odvajanje drugog sveta od trećeg, razdvajanje Orijenta i Okcidenta, omeđavanje tranzitornih prostora, formiranje prostora sa strogo utvrđenim pravilima ponašanja. Tom taktikom rukovodi se raspoređivanje ljudi u prostoru, taksonomija, razvrstavanje živih bića, promet robe i bogatstva. Ona je preduslov za karakterizaciju pojedinca i uređenje mnoštva koji su neophodan uslov za dalju upotrebu moći. Načelo prostornog omeđavanja deluje na suptilnom planu, najpre sa načelom lokalizacije elemenata – „segmentiranjem“.<sup>694</sup> Ali, šta znači biti smešten „između“?

Da bi svaki skup osobina dobio svoj simbolički prostor, imaginarna mapa se deli na onoliko segmenata koliko takvih osobina ima, te se onemogućavaju nesigurne podele, kruženja i difuzna kretanja, ili opasna povezivanja određenih osobina. S obzirom da ovaj proces dobija karakter taktike odbrane protiv nesređenosti sveta, čuvanjem jednog tranzitornog i haotičnog mesta, prirodni prostor postaje administrativni, politički i vaspitni. Njegovo kreiranje omogućava da se omeđe razdvojene osobenosti, lokalizuju „zaraze“, „bolesti“, „nesređenost“ i „prljavština.“ Balkan je određen kao jedno od mesta u koje se postavljaju „neprijatni prizori“ Evropskog kontinenta. To su prizori poput siromaštva, skitalačkih gomila, potisnutih osobina kakve su sklonost ka pljačkanju i ubijanju. Tim putem, umiruje se stanovništvo koje strepi od ratova i revolucija, izbegavaju se sukobi, zaustavljaju epidemije. Formira se prostor koji je slobodan za korišćenje u različite svrhe; sa stalnim ratovima, atentatima, bolestima, epidemijama i siromaštvom, Balkan predstavlja mesto pogodno za dezertstvo od „civilizacije“. On je granica na kojoj dolazi do opasnih mešanja, do zabranjenih susreta i nedozvoljenog prometa, služeći kao filter kojim se određene osobine zadržavaju, a druge odbacuju. U njemu se akumuliraju neželjene osobine; one koje ne smeju biti propuštene u Okcident. Prostorom u kojem vlada kaos, uvodi se red u zbrku i nejasnoće Okcidenta koju izaziva odsustvo zakona i urednosti.<sup>695</sup>

Odrediti granice nekog prostora znači dovesti ga u stabilan položaj; pričvrstiti ga za jednu teritoriju, dok nastaniti se na rubu, znači ostati neodređen. Ukoliko je stanje nedefinisano, zona na koju se simbolički smešta, takođe je nedefinisana. Balkan se tretira kao granica na kojoj nije moguće odrediti šta je materijal od kojeg je načinjen, a šta mesto na koje je postavljen. Ti „materijali“ uzajamno se mešaju, simbolički prljaju. I

<sup>694</sup> Isto, 162.

<sup>695</sup> Isto, 163.

dok granica određuje ivice, rubove nekog prostora, nju samu, teško je odrediti. U rubnom intervalu, između dva svetska rata, Podunavlje Srbije u okvirima balkanističkog diskursa, ostaje mesto na koje različite etničke i konfesionalne grupe ostavljaju svoj kulturni prtljag i nastanjujući se na njemu, ulaze u konflikte, razjedinjući se i iznova ujedinjujući, čuvaju osobine ekstremnog ruba.

Nekoliko faktora uticalo je da Srbija u okvirima balkanističkog diskursa očuva liminalni status, ti faktori su istorijski, politički, antropološki i psihološki: 1. između dva svetska rata između Orijenta i Okcidenta bilo je potrebno očuvati jedan međuprostor mešanja jer je imaginarna podela sveta na dve strane, suprotstavljene kulture i civilizacije počela da slabi usled političkih zbivanja u Evropi. U to doba, evropejstvo se razvilo u neku vrstu masovnog pokreta, a plodno tlo bilo je strah za opstanak Evrope, strah od propasti Zapada nastao iz iskustva imperijalističke konkurencije i mišljenja u ravni Velikih sila iz Prvog svetskog rata;<sup>696</sup> 2. sumnja dva sveta jednog u drugi, koliko i međuratna kriza koja je izazvala sumnju svakog od ovih svetova u vlastito i ocrtala prostor koji ima ulogu skrovišta; 3. najzad, reprezentacija zemlje koja se nalazi između naišla je na prigodnu recepciju „iznutra“ gde je već negovan politički mit o kulturnoj i nacionalnoj izmeštenosti „iznad“ dva sveta, oslanjanjem na kosovski i svetosavski mit.

Na liminalnoj zoni sve se meša i stapa, a svaki element donosi neke komadiće svog kulturnog „paketa“ koji se na rubu sjedinjuju i postaju premisa za nešto drugačije i ekstremno. Simbolički konstruisati takav prostor znači imati potrebu za jednim tranzitornim otvorenim prostorom; nečim što je između dva oboda i između dva simbolička prostora. Međutim, zbog rubnog karaktera ono postaje mesto gde propisi koje granica utvrđuje prestaju da važe, postajući neobrađeno mesto, poput divljine u kojoj svako mora sam voditi računa o preživljavanju, bez osvrtnja na potrebe drugoga.<sup>697</sup>

Srbija nije prešla „ispit zrelosti“. Prosvetiteljstvo je Orijent konstruisalo kao zaostalo i infantilno, a Okcident kao napredno i zrelo, pa su se na graničnom prostoru obe osobine mešale, što je onemogućilo da Kraljevina Jugoslavija, pa sa njom i Srbija iz stanja

<sup>696</sup> Wolfgang Šnale, *Istorija evropske ideje*, Clio, Beograd, 2003. 107.

<sup>697</sup> Pjero Zanini, *Značenja granice*, 2002. 25.

liminalnosti pređu u segregaciju. Između dva svetska rata, kraljevina se našla na ispitu koji je trebalo da pokaže može li postati njegov deo, kao što to pitanje slušamo i danas. Od završetka Drugog svetskog rata do raspada Socijalističke Federacije Jugoslavije, republike koje su činile Jugoslaviju, negovale su diskurs izmeštenosti koji se nazivao nesvrstanošću. Nesvrstanost je zamenila diskurs o raskršću, a njima je prikriivan jedan, za mnoge uvredljiv diskurs koji se uočava u putopisima između dva svetska rata. To je diskurs balkanizma i balkanizacije koji je sa negativnom konotacijom ojačan, ne tako davno, raspadom SFRJ: izmeštenost je sa svim značenjima opstala „unutra“ i „spolja“ i između dva svetska rata kao i danas bila prepreka na putu inkorporacije Srbije u diskurs evropejstva.

Za Podunavlje Srbije, Balkan je pre metafora zaostalosti, nego širi, geografski kontekst. Između dva rata, Okcident smešta Podunavlje Srbije na Balkan, a narodi koji naseljavaju ovo poluostrvo, poput onoga što se čini i danas, etiketiraju jedni druge kao Balkance. U knjizi „Antinacionalizam“, Stef Jansen je pokazao kako i u savremenim balkanskim društvima, orijentalizam daje neke specifične parove, poput onih urbano-ruralno, evropsko-balkansko, civilizovano-primitivno, moderno-zaostalost. Glavni kriterijum društvene diferencijacije, imao je orijentalistički karakter: kultura – urbanost, Zapad-civilizovanost, a na drugoj strani, ruralnost-Balkan, nerazvijenost, zaostalost, primitivizam.<sup>698</sup> Pred početak i tokom rata, metafora upotrebljavana za diferencijacije naroda bivše Jugoslavije bila je dihotomija Balkan nasuprot ne-Balkanu. Balkansko je imalo prideve sa specifično negativnom konotacijom kao što su zaostalost, lenjost, siromaštvo, necivilizovanost i nasilnost. Svrha mapiranja na balkansko polje nije bila samo ta da se ona obeleže kao različiti, nego kao manje evropski i time, u skladu sa jezikom orijentalizma, manje vredni Drugi. Prema ovom skupu pravila o isključivanju i uključivanju, ne-Balkanci mogli su sebe opažati kao civilizovane nasuprot istočnoj, balkanskoj, haotičnoj strani. Odgovor je delovao poput internalizacije. Nacionalistička Srbija koja je označavana kao balkanska, uporno je opravdavala upotrebu orijentalizujućih metafora, služeći se govorom o „grešnom Zapadu ogrezlom u materijalizam“, nasuprot vlastitoj mučeničkoj misiji i spremnosti da „žrtvuje svoje

---

<sup>698</sup> Stef Jansen, *Antinacionalizam*, XX vek, Beograd, 2005. 117.

zemaljsko bitisanje za plemenitu istorijsku misiju.<sup>699</sup> Jezik orijentalizma na Balkanu služi kao sredstvo diskreditovanja suseda od početka dvadesetog veka.

Između dva svetska rata, govori se o troimenom narodu kako bi se dala prednost Jugoslaviji i jugoslovenstvu kao nečemu posebnom, entitetu koji je napredniji od ostatka Balkanskog poluostrva. Zato će se njeni stanovnici izjašnjavati i kao Jugosloveni, a pojam Balkan koristiti da bi označili sve što Okcident tretira kao prljavo, haotično, zaostalo ili primitivno. Metafora upotrebljavana za diferencijacije naroda bivše Jugoslavije bila je dihotomija Balkan nasuprot ne-Balkanu. Balkansko je imalo prideve sa specifično negativnom konotacijom kao što su zaostalost, lenjost, siromaštvo, necivilizovanost i nasilnost, a svrha mapiranja na balkansko polje nije bila samo ta da se ona obeleže kao različiti, nego kao manje evropski i time, u skladu sa jezikom orijentalizma, manje vredni Drugi.

Između dva rata, prati se evropska moda, uče se strani jezici, odlazi se u bioskop, a to tretira kao okretanje od orijentalne prošlosti. Sirovi Balkan, otcepljeni deo, postaje integrativni faktor između Srbije i Evrope. Paradoks i simbol dezintegracije poslužili su Jugoslovenima da se na nivou diskursa približe Okcidentu. S obzirom da se iznutra i spolja Balkan konstruiše kao poslednji geosimbolički seljak Evrope, odvija se internalizacija kao mistika reciprociteta.<sup>700</sup> Ona podrazumeva da se vidi i bude viđen na način koji odgovara evrocentričnim vrednostima. Od međuratnog perioda, u Srbiji se paradigma zaostalosti uklanja iz javnog života, iz privatne svakodnevice, bilo da to znači rušenje objekata izgrađenih u vreme vladavine Turaka ili skidanje tapiserija sa unutrašnjih zidova kuća, kako bi bile zamenjene umetničkim slikama; uklanjanje niskih stočića sa inkrustracijama na čije mesto dolaze klaviri. Pored toga, pojava recipročne percepcije označava prodor kapitalističkih odnosa u jedno društvo. Bilo da je reč o reciprocitetu u kulturi ili u ekonomskim odnosima, ona označava da sve što je pripadalo feudalizmu počinje da se povlači iz kulture, pa tako svaka materijalna manifestacija ove ekonomske faze postepeno nestaje iz većih gradova Srbije. Ali, reciprocitet zapažamo i u romantičnoj fascinaciji Balkanom u delima putnika poput Dadli Hitkota, Rebeke Vest, Džejn Bejts, a u ranijem periodu i Meri Daram. Kao što je u osamnaestom i

<sup>699</sup> Mirjana Prošić Dvornić, „Srbija: priča iznutra“, *Susedi u ratu*, prir. Džoel Halpern i Dejvid Kajdikel, Samizdat, Beograd, 2002. 405.

<sup>700</sup> Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes*, Routledge, London-New York, 1992. 82.

devetnaestom veku bio popularan takozvani imperijalni stil u enterijeru, između dva svetska rata opstala je moda sakupljanja poslednjih ostataka ruralne prošlosti u podrumima i na tavanima, u kovčezima gde su odlagani delovi seoskog kostima. Putnici su po visokoj ceni otkupljivali te ostatke kako bi ih učinili delom evropskog amijenta ne bi li ih podsećao na primitivne kulture koje još postoje u Evropi, ili su ovi artefakti bili materijalna manifestacija haosa i paradoksa Istoka na Zapadu. Tako je Dadli Hitkot od direktora etnografskog muzeja otkupio gusle, ćilime i tapiserije i odneo ih u London. Rebeka Vest fotografisala je balkansku nošnju, a Meri Daram sakupljala i detaljno opisivala balkanske nošnje i pravila nacрте seoske arhitekture. Reciprocitetom se oblikovao tranzitorni kanal koji je propuštao elemente Okcidenta i Orijenta kako bi se oni mešali stvarajući granicu kao mesto simboličke razmene kulturnih dobara. I dok se Srbija i njeno Podunavlje između dva svetska rata, u engleskim i američkim putopisima podvode pod balkanistički diskurs kao diskurs o granici, u Srbiji se on mobiliše da bi označio prolazno stanje koje će se završiti konačnim pridruživanjem Okcidentu. I na Zapadu i u Srbiji, neguje se „graničnost“.

Zavisno od političkih potreba, Srbija je dobijala pozitivan ili negativan tretman pod okriljem balkanizma. Između dva rata, Okcident joj pruža pomoć i tretira je kao „mladi deo“ i tako je zadržava u neodređenoj poziciji. To je bio način da se ne opredeli ni za nazadnost ni za napredak, da se prošlost ne ostavi, a zadrži verovanje da je svetla budućnost nešto što uvek čeka na Srbiju. Do danas, Srbija je simbolički ostala jedno od onih područja koje stoji sa „druge strane“, geografski ostaje u Evropi, ali Evropa zadržava distancu u odnosu na nju, što je izazvalo pomeranost i izmeštenost kao signal greške i neusaglašenosti između strana - između Okcidenta i Orijenta. Jedno geografsko područje dobilo je simbolički teret da bi ostalo refleksija nesklada između Orijenta i Okcidenta i zona sukoba: polje koje je uvek otvoreno za konflikt. Život na periferiji, na granici, u blizini mosta, na sredini lavirinta, susreće se sa političkim mitovima o izmeštenosti kojima je Srbija postizala samorazumevanje. Srbija je zahvaljujući mentalnom mapiranju značajnih drugih i vlastitoj mentalnoj mapi ostala u zoni vakuuma negujući mitove koji joj omogućavaju da na toj granici i ponoru ostane dok postoji sa otvorenim izborom da sama sa granice, mosta ili ponora padne. Margina koja u prelomnim istorijskim trenucima ostaje simbolično obećani prostor Srbije, dopušta da njeno stanovništvo neguje osećanje odbačenosti, neželjenosti i opasnosti, a simbolička



mapa na kojoj se nalazi dopušta joj ukidanje normalnosti i uključivanje koncepta nereda i prljavštine, odbijanje prihvatanja okcidentalnih i orijentalnih normi što rezultira odsustvom stabilnosti i dobija dramatičan karakter kada umesto metafore postane konkretno mesto konflikta sa susedima sa samim sobom.

## ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Od klasičnih opisa zemalja u kojima žive začarani kraljevi, kanibali i zmajevi, narativa o zemljama iz bajke, pričama osvajača ili avanturista i pokušaja otkrivanja romantičnog utočišta putnika koji su verovali da „boluju od civilizacije“, putopisni žanr kretao se između stvarnosti i fantazije. Tretiran kao instrument površne zabave ili označen kao skup dosadnih izmišljotina, putopis dvadesetog veka je među čitalačkom publikom imao svoje uspone i padove. Retki su slutili da se u ovim, naizgled, lakim knjigama mogu naći refleksije zvanične politike zemalja iz kojih putnik dolazi; prepoznati uticaj ekonomskih prilika koje su njima vladale; a isprva se nije pretpostavljalo koliko je materijala biografskog karaktera u njima moguće naći. Samo retki istraživači, mahom istoričari koji su u putopisima prepoznavali izvor građe, svedočanstava o bitnim događajima, i antropolozi koji su na ovom materijalu uočili građenje opozicija poput „divljaštva“ i „civilizacije, tretirali su ga kao nešto više od žanra namenjenog širokoj čitalačkoj publici. Tek sa porastom interesovanja za predstavu Drugoga i predstavu o Drugome u kolonijalnim izveštajima, postkolonijalni kritičari uspeli su da zainteresuju javnost za ovaj žanr i obuhvate ga u njegovoj višedimenzionalnosti. Tako je, zahvaljujući imagologiji kao poddisciplini koja kombinuje književnu kritiku, antropologiju, filozofiju, sociologiju, istoriju i psihologiju i postkolonijalnoj kritici koja danas teorijski usmerava imagološka istraživanja uspostavljena podela na klasični putopisni izveštaj i fantastični putopis. Oba kombinuju fantaziju i stvarnost, zadržavajući pri tom pravo fantazije da sadrži istinu i otkrivaju da su putnik i Drugi dva aspekta jednog fenomena, a doživljavanje novih predela i pripadnika druge kulture, eventualni način da se uspostavi interkulturni dijalog. Ovako je bilo među istraživačima, ali imagologija pokazuje da je putopis devetnaestog i onaj s početka dvadesetog veka, premda donekle zanemaren među čitaocima brojnih evropskih zemalja, imao ulogu supstituta akademskog znanja u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama. Delom zato što je oslanjanje na putopisni izveštaj moglo biti jeftinije i jednostavnije od slanja opremljenih i edukovanih ekspedicija u udaljeni deo Evrope; delom zato što putopis omogućava da se Drugi konstruiše onako kako zvaničnoj politici zemlje iz koje putnik dolazi odgovara, ali nadasve zbog ekonomske i političke krize u kojoj je javnost tražila zabavu pričama o

delovima sveta u kojima još vladaju teror i nasilje što omogućava samodopadanje i divljenje vlastitoj političkoj/civilizacijskoj superiornosti. te, kojima bi kompezovala osećanje siromaštva, ili skrenula misli sa strepnji od neprijateljske invazije izmeštanjem invazije na udaljeno mesto. Brojni su psihološki, socijalni i istorijski faktori kojima se ove pojave mogu objašnjavati. Još od sredine devetnaestog veka kada je Velika Britanija bila na vrhuncu kolonijalnog uspona i kada su na Velikoj izložbi izlagani materijalni dokazi o postojanju onih koji su na „nižoj lestvici razvoja“; onih koji su zabavno drugačiji, postajući stranci i neprijatelji, priče sa Balkana pratilo je osećanje njegove egzotičnosti, složenosti i opasnosti. Videti prošlost okruženja u kojem se živi, pa, donekle i sebe u užasnutim očima putnika, u njegovom iznenađenom pogledu, osmehu, podsmehu, ili tekstu koji kao ogledalo reflektuje blakonaklono „tapšanje po ramenu“, poziva da se ti sadržaji ispituju. Podstaknut tim pozivom i trendovima u savremenoj imagologiji, ovaj rad, napisan je iz postkolonijalnog ugla. S obzirom da je reč o klasičnom putopisu koga odlikuju taksativnost i pretendovanje na objektivno razumevanje stvarnosti, a koji je pak, smešten u prošlost, u njega je uključena i istorijska perspektiva posredstvom ukazivanja na uticaj zvanične politike jedne zemlje u odnosu na drugu, a iz koje proizilazi putnikov doživljaj njenog stanovništva. Svako poglavlje odgovara jednom od deset dominantnih diskursa o Srbiji koji se prepoznaju i kao diskursi o Balkanu.

Čitalac bi s pravom mogao zapitati zašto interpretacija nije obuhvatila pojedine, za međuratni period, značajne događaje, poput šestojanuarske diktature, atentata u Marselju, potpisivanja pakta sa članicama osovine, stvaranja Balkanskog pakta, ili brojnih isečaka iz običnog života koji su ostavili traga na svakodnevicu prestonice Kraljevine Jugoslavije i druge gradove na Podunavlju Srbije. Mogao bi se zapitati i zašto su u ovom radu mesto našle refleksije putnika o događajima s početka dvadesetog veka; zašto je pažnja posvećena diskursima iz kojih se govorilo o Prvom svetskom ratu i, gde je recepcija brojnih događaja koji su međuratni period u Srbiji i drugim evropskim zemljama učinili posebnom političkom, ekonomskom, uopšte, zasebnom društvenom fazom. Ali, putnici su pisali o nečemu drugom, a to „drugo“, što prepoznamo u njihovom govoru o „ratništvu“, „balkanizaciji“, „prelomnoj ili prelaznoj svakodnevici“, „graničnoj pozicioniranosti“, „rasizmu“, ili o ubistvu kraljevskog para Obrenović, kazuje nam kako je Srbija predstavljena, proizvođena, ili konstruisana u američkoj i britanskoj

javnosti međuratnog perioda. To „drugo“ omogućava da se prate konture duž kojih je ocrtavana simbolička mapa Srbije. Ambivalentan, afirmativan, ili negativan odnos putnika prema ovim diskursima, ne znači, nužno, da se treba saobraziti sa njegovim stavom, niti da njegovu percepciju treba unapred odbaciti kao posledicu zamagljenog vida, onog koji čini da se pojedini događaji u istoriji Balkana i Srbije prepoznaju kao užas, lepota ili glupost. Ono, pak poziva na preispitivanje odnosa između putnikovih predstava i vlastitog iskustva. Jer dok se Balkan zamišlja kao Drugi iz aspekta Evrope i iz perspektive zapadnoevropskog centrističkog modela i vrednosnog sistema, i Evropa se zamišlja kao Drugi iz aspekta Balkana. Sadržina te drugosti ostaje fleksibilna i u nju je moguće investirati brojne slike i ideje. Balkan kao i Evropa može biti predmet i objekat gledanja, pa se svet modifikuje zavisno od onoga ko ga posmatra, a inferiornost i i superiornog proizilaze i složenog konteksta odnosa kroz koje je posmatran objekat.

Zbog toga, u radu su mesto našli neki, za imagološka istraživanja, neuobičajeni pasusi. Premda sam interpretirala reprezentacije Srbije i njenog Podunavlja onako kako se mogu čitati u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata, na kraju svakog poglavlja koje zatvara analizu pojedinačnog diskursa, pozabavila sam se njihovom internalizacijom, a u značenju prihvaćene predstave kojom se u Srbiji uglavnom na političkom planu doprinosi automarginalizaciji i samoegzotizaciji.

Kroz suštinske aspekte kojima putnici konstruišu Balkan i Srbiju, pokušala sam da analiziram predstavu o liminalnoj poziciji, kao formi orijentalizacije rezervisanoj za Balkan – Istok u Evropi. Te stereoptipne tačke obuhvataju predstavu Srbije-deteta sa značenjem infantilizacije i marginalizacije koja prethodi liminalnoj fazi; balkanizacije, ratništva, orijentalizovane svireposti, romantike, svakodnevice koja kroz predstave o urbanom životu sugerise da su se podunavski gradovi, između dva rata nalazili na prekretnici između tradicije i modernosti, na prekretnici između dva sukoba svetskih razmera, u okviru kojih je njihova uloga zavisila od volje politički stabilnijih evropskih zemalja i Sjedinjenih Država. Razlozi za ovo nalaze se u političkim i ekonomskim prilikama međuratnog perioda. Kraj XIX i početak XX veka bio je ispunjen sukobima između imperijalističkih država koje se grupišu u dva bloka: blok Centralnih sila i blok Antante. Međunarodni politički poredak koji je stvoren po okončanju Prvog svetskog rata bio je odraz situacije u kojoj su sile pobednice diktirale mir koji im je najviše odgovarao. Suprotnosti između pobednica i poraženih, zaoštravale su se u međuratnom

periodu i odražavale na tokove istorijskih zbivanja.<sup>701</sup> U klimi u kojoj su Velika Britanija i SAD pobednice dovoljno moćne da kroje geosimboličke mape sveta; dodeljivanja uloga pobeđenih i pobednika; dobrih i loših, kao i u ambijentu u kojem principi Versajskog ugovora određuju „pravila ponašanja“ evropskih zemalja, može se analizovati simbolička liminalna pozicija Balkanskog poluostrva. Isečci iz putopisne literature samo su jedna vrsta materijala na kojoj se može pratiti simboličko smeštanje i izmeštanje; oni su delić ogromnog idejnog korupsa na koji se reflektuju političke i ekonomske prilike u međuratnom periodu.

Predstave o Srbiji i predstave o Balkanu, u prošlosti, imaju uticaj na njegovu sadašnjost, na politički život njegovih zemalja. S obzirom da su se mnoge predstave koje se sreću u putopisnoj literaturi pokazale kao konstante javnog diskursa, od njih zavisi današnja slika Balkana u medijima evropskih zemalja, i jednako, unutrašnja politika balkanskih zemalja koje te reprezentacije upotrebljavaju u domaćim političkim razmiricama. Zanimljivo je da je Balkan zaista privlačio pažnju Zapada baš kada je bio zahvaćen ratovima. Stoga, verovatno najveći broj putopisa i potiče iz vremena Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata kada su avanturisti, vojnici političari, lekari, novinari i obaveštajci dolazili na Balkan i upuštali se u avanture ratovanja, lečenja ranjenih, izveštavanja sa strašnih mesta na kojima orijentalizovane figure čine orijentalizovana zlodela, ili moćne vojske imperijalnih gospodara nastoje da očuvaju moć, dok drugi, marginalizovani i porobljeni borci žrtvuju sve za slobodu svojih „malih naroda“. Bili smo svedoci sličnog procesa proizvodnje i revitalizacije putopisa i njemu srodnih žanrova kada je počeo rat na prostorima bivše Jugoslavije: iznenada i odnekud, pojavili su se privremeno zaboravljeni stari putopisi, oni su iznova objavljeni, prevedeni, čitani i analizirani ne bi li se iznašao odgovor na pitanje porekla političkih kriza, puteva njihovog rešavanja, ili bi možda poslužili kao navodno svedočanstvo o njihovoj neminovnosti, kao posledica zle kobi jednog dela sveta. Bili su prekrajani u skladu sa političkim ambicijama, pojedini delovi nisu prevedeni, pa bi objavljeni isečak išao u korist jedne, ili na štetu druge političke struje.<sup>702</sup> U putopisima su se tražili odgovori kao što se to činilo sa klasičnim orijentalističkim tekstovima. Usledile su i stare i nove karikature kao predstave političke

---

<sup>701</sup> Žarko Gudac, Miroslav Đorđević, *Savremena politička istorija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1996. 72.

<sup>702</sup> Ovo je učinjeno sa putopisom *Crno jagnje i sivi soko*, u prevodu N. Koljevića.

stvarnosti.<sup>703</sup> Pojavili su se memoari pisani iz pera političara i političkih analitičara, svedočanstva onih za koje se nije ni slutilo da su putovali na Balkan, kao i mnoštvo novih proizvoda filmske industrije koji su, kao uzgred, pominjali neopisivu brutalnost naroda Balkana, njihovu izopačenost u ratovanju, sklonost ka zlodelima koje civilizovani nikada ne bi počinili, ili pak dramatične slike bolesti, gladi, stradanja, siromaštva koje kao trag ostaje iza ovih ratova.

Iako period u kojem su analizirani putopisi nastali nije bio vreme rata, putnicima se i činilo da balkanske zemlje prolaze iz krize u krizu; da se kolebaju između prošlosti i budućnosti, u miru nespretno, neodlučno i nesnalazljive, kao da čekaju novi konflikt, ili novu krizu kojima bi mogle privući pažnju. Predstave iz međuratnog perioda pokazale su se kao eho prošlosti i preludijum za nove probleme. Srbiju, simbolički, ocrtavaju neodlučnost, problem opredeljenja između Istoka i Zapada; netrpeljivost prema Drugima; ratnički duh; infantilnost, a težinu njenih problema ilustruju predstave događaja iz prošlosti koji je oslikavaju kao orijentalno sivrepu, izmučenu „neevropskim kulturnim modelima“, što se očituje na atentatima na svoje vladare i nehumanim ophođenjem prema političkim neprijateljima - praksom sasvim prevaziđenom u demokratskim društvima i suprotnom civilizacijskim načelima. Srbija, kao u Paelovom putopisu, još boluje za ratom, čezne za novim prevratima, dosađuje se pred zahtevom da reorganizuje svakodnevnicu; kao Hitkotov činovnik drema za stolom dok se rešavaju administrativni problemi njenih stanovnika.

Verujući da međuratni period kao i devetnaesti vek, period Balkanskih ratova, ili Prvi svetski rat nudi bogat korpus putopisne literature o Balkanu, bila sam iznenađena malobrojnošću putnika koji su dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka pošli iz Velike Britanije i Sjedinjenih Država da bi upoznali Srbiju. Dugo istraživanje arhiva i biblioteka, obraćanje vlasnicima privatnih zbirki, konsultacije sa poznavacima putopisne literature, na kraju su zaključeni saznanjem da nije bilo mode međuratnog putovanja na Balkan koji se tada oporavljao od ratova. Većina putnika je, poput Meri Daram, Malkolma Bera, Harolda Spendera, Dadlija Hitkota, Aleksandera Pauela, Ričarada Bimiša, Hamiltona Fajfa i drugih, na Balkan došla baš dok su se vodili Balkanski ratovi i Prvi svetski rat, dok su oni ređi, poput Laveta Edvardsa koji je pošao u Beograd nameravajući da tu studira, ili Dejvida Futmana da bi izveštavao o

---

<sup>703</sup> Goran Jovanović, „Jugoslovenski rat na karikaturama“, *Susedi u ratu*, Dž. Halpern i M. Kajdikel, Samizdat, Beograd, 2002. 327.

jugoslovenskoj politici, bili pravi međuratni putnici. Među tim retkim putnicima koji su prvi put došli na Balkan između dva svetska rata, još ređi su bili oni u čijem bi centru interesovanja bila Srbija kao turistička destinacija. Čak i kada se pisalo o, recimo jugoslovenskoj prestonici, opisi su bili šturi i svedeni na kratke izvode iz istorije Beograda i taksativno navođenje nedavnih događaja. Tragalo se za prijatnijim mestima, daleko od industrijskih centara, poput onih na obali Jadranskog mora, koja su tada postajala novo mesto komunikacije među udaljenim delovima sveta. Dvadesetih godina, to je neoromantičarska potraga za dotada nepoznatim, ali evropskim, neizmenjenim i tokovima industrijalizacije nenarušenim pejzažima. Ali, te destinacije i njihovo simboličko mapiranje činili bi zasebno poglavlje, ili novi istraživački poduhvat, budući da su često nazivani Mediteranom, pre nego Balkanom. Tek delima o Srbiji, kakvi su Edvardsovi i Futmanovi putopisi gde rat ne igra glavnu ulogu, ima manje prizora krvoprolića i terora, manje odjeka ratova koji su predstavljeni kao „klanice“ i „polja smrti“, a više kritike upućene na račun nedoslednog praćenja modnih trendova sa Zapada kojem orijentalno, kitnjasto i šareno odelo kao da loše stoji.

„Šareno“ odelo postaje uočljivije kada putnici dotaknu problem mešovine i prelaznosti, ili kompleksno shvaćene liminalnosti u formi orijentalističkog govora. Kada se u Srbiji ne vode ratovi i kada oni ne dobijaju orijentalni karakter ispunjen svirepošću, izazvan za Evropu nerazumljivim motivima i komplikovanim odnosima među njegovim stanovništvom. U putopisima, jezik orijentalizma, ne izostaje: Moskva, Šangaj i Beograd, mesta su na kojima je sporost prirodna kao disanje<sup>704</sup>; nedoslednost, loša administracija, svirepost „orijentalnog karaktera“, kompleksno shvaćena neurednost, ali i egzotičnost, živopisnost na ulicama Srbije i njenog Podunavlja, prepoznaju se u orijentalističkom diskursu. Reč je o „otomanskom nasleđu“, koje putnici uočavaju u institucijama kafane, u administrativnom sistemu, patrijarhalnom nasleđu i „karakteru“, „mentalnom sklopu“, tvorevini u koju je kao virus „ušao“ orijentalni sistem vrednosti, elementi njegove kulture, verovanja, vrednosti i norme, te odatle imaju „indirektan“ uticaj na stanovništvo Balkana. Orientalizam koji se može prepoznati u engleskim i američkim predstavama o Srbiji između dva rata, imao bi stereotipne osobine koje se pripisuju otomanskom uticaju na Balkanu, ali se i one uklapaju u orijentalistički model sveta: nemarnost, despotizam, surovost, izolovanost od glavnog toka evropskog progressa

---

<sup>704</sup> David Footman, *Balkan Holiday*, William Heineman, London, 1935. 282.

u naukama, umetnosti i trgovini, pre svega u značenju, zaostalosti, delikvencije (prevaranti, razbojnici, lopovi, ubice) kao hronični problem koji Okcident mora rešavati primenom moralno-političkog prekora.<sup>705</sup>

Kao i u slučaju klasičnog orijentalizma, određeni idiomi su ušli u čestu upotrebu u vezi sa Orijentom, i zavladali evropskim diskursom. Oni su, prisetimo se, bili površina doktrine o Orijentu koja je oblikovana na osnovu iskustva evropskih avanturista, trgovaca, putnika, vojnika, političara, prirodnjaka ili hodočasnika i okupljala se oko stereotipnih tačaka kakvi su orijentalni karakter, despotizam, lenjost, nedoslednost.<sup>706</sup> Zgusnuti u jednom sistemu znanja, ovi stereotipi su za Okcident postali sistem istina, otelovljen u jeziku kao zbiru ljudskih odnosa, retorički uvećani, prenaplašeni, postajući nešto što se po sebi podrazumeva i postaje obaveza.<sup>707</sup> Dvadeseti vek je pak doneo strujanja evropeizacije, dakle, delovanja evropske kulture, što Okcident čita kao „napredak“, „kulturni razvoj“. Taj proces donosi prihvatanje i oponašanje zapadne Evrope, obuhvatajući pravni, administrativni, ekonomski sistem, infrastrukturu, a ove prilike utiču na formiranje ambivalentnog stava prema Okcidentu „odbacivanje“ i „divljenje“.<sup>708</sup> Isprva, to iznutra doprinosi stvaranju otpora prema „narodnoj kulturi“, materijalnim ostacima turske kulture, uopšte svemu što je moglo nositi oznaku „orijentalnog“. Materijalni ostaci Orijenta, ili turske „institucije“, tretirane su kao oznake zaostalosti, primitivnosti, prepreke napretku i drugim predstavama koje je putem različitih kanala nametala Evropa. Tako se diskursi o Orijentu i Balkanu međusobno prepliću postajući međuzavisni. Said je jasno pokazao kako su mediji zasićeni ponižavajućim stereotipima koji mešaju islam i nasilje, Orijent i tiraniju, a današnje zemlje na strani geosimboličke mape koja je označena kao Orijent dovode u vezu sa zaostalošću i sklonošću ka nasilnom ponašanju, opasnom kako iznutra, tako spolja. Ovako čitava simbolička mapa sveta ostaje uskomešana i ideološki opterećena, napeta, a istočnoevropske zemlje ne samo da su osuđene na vladavinu diskursa o nasilju, siromaštvu i bolesti, nego su zaista uhvaćene u zamke dugova i opterećene problemima siromaštva i bolesti. Zato sam otvorila, za postkolonijalnu kritiku, neuobičajena poglavalja koja se bave internalizacijom ovih predstava, ovde predstavljenih čak i u

<sup>705</sup> Isto, 277.

<sup>706</sup> Videti: Edvard Said, *Orijentalizam*, XX vek, Beograd, 2008. 272.

<sup>707</sup> Isto, 272-273.

<sup>708</sup> Klaus Rot, *Slike u glavama*, XX vek, Beograd, 2000. 196.



obliku samodeifikacije, pitajući se šta čini da diskursi o siromaštvu, neprestanim krizama, ratovima, zaduženosti, bolesti i ekonomske zaostalosti postanu stvarnost jednog dela sveta.

Taj problem postaje izrazit baš kada se govori o ovoj graničnosti, dok se Balkan i Srbija odevaju u tkanine koje kombinuju steretipno shvaćenu uniformnost Evrope i kitnjastost Istoka, postajući granica između čistoće i neurednosti; između Evrope i Azije; civilizovanosti i necivilizovanosti; razuma i bezumlja. Bio je prisutan u vreme pada gvozdene zavese kao izazov stremljenja istočnoevropskih, nekada socijalističkih društava ka Evropi kada je na počecima tranzicije u njima ostvaren konsenzus „povratka“ Evropi i priključivanja „evropskom projektu“. U kontekstu Balkana u dvadesetom veku govori se o dva balkanska rata; građanskim ratovima i diktaturama okončanim nametnutim međunarodnim dogovorima od dominantnih svetskih zemalja, bez pominjanja uticaja balkanskih zemalja na uslove koji su u njima prisutni. Slike balkanske prelaznosti i nesređenosti prenošene su i prerađivane u evropskoj javnosti tokom dugog perioda doprinoseći učvršćivanju predstave o Balkanu kao ekonomski i politički nerazvijenom delu Evrope. Tokom poslednjih dvadeset godina, diskurs o tranziciji upada u javni govor zemalja Zapada, a u balkanskim zemljama predstavljen je kao zastrašujući proces transformacije iz starog, poznatog stanja ratova i siromaštva u neizvesnu budućnost koja podrazumeva neizvesne identitete. Balkanske zemlje i dalje prolaze kroz produženu kriznu fazu, a pojave i ocene o balkanskim zemljama najjasnije se vide u aktuelnim procesima puta ka evropskoj integraciji. On deluje i danas kada se nanovo postavljaju pitanja pripadanja/nepripadanja Evropi; kada se postavlja pitanje odnosa javnosti Srbije prema Evropi; otpočinju integracije Srbije u evropske političke strukture i govori se o priključivanju Evropskoj Uniji kao političkoj strukturi poistovećenoj sa Evropom.

## Summary

For the purposes of the research, of the essential aspects in which the Occident acquires the comprehension of the Balkan Peninsula, some international English and American travelogues have been presented that point to the liminal position of Serbia. The studied travelogues are the ones of Rebecca West, Mary Durham, Harold Spender, Malcolm Burr, Francesca Wilson, Lovett Edwards Filding, Lena Jovichich, Dudley Heathcote, Rose Lane, David Footman and other travelers that visited Serbia between the two world wars. The features, that travelers describe Serbia by, could be recognized as Balkan discourse and are stereotypic points such as infantility, poor infrastructure, particular disposition towards fragmentation and separatism, the war habits, the hostility between different ethnical, confessional and other social groups, militarism, romantic landscapes, a blend of the Eastern and Western features as a result of its symbolical geographical position. All those ideas are enhanced by self-condemnation and self-degradation that as manifested might appear as Balkan narcissism, but it latently enhances marginal status of the countries on the Balkan Peninsula.

The research of the Balkan Peninsula has both romantic and educational (political and didactic) resources, and unifies the ideas of the world of children playing wars whose toys are guns but the fact that they are underdeveloped, sometimes relieves them from guilt for ingressions such as vandalism and brutality which are put in the frame of historical and political circumstances and are too `traumatic` to permit `civilized` solutions.

The justification for the daily problems, the travelers found in `the nature` of symbolical geographical or imaginary geostrategic position of the Balkan Peninsula which is, being on the `sacred` and `symbolically strong place`, preordained crisis area. Balkanization, as a rather negative image, proved itself to be a syndrome, a political and cultural disease in general, and its symptoms have been diagnosed in full but the cause is yet unknown, so its spreading cannot be contained. Instead of being a place of dialogue as a base of imagination, the border has been treated as a place where all communication ceases and a place of hate between those who live on the border and

those who live behind it, as well as a place of conflict of the inner and the excluded or better yet of the inner and the outer.

The travelers, naturally, noticed armies on the land of perpetual wars. Their nature was, however, ambivalent. Although the `warrior` was infantile, uncivilized, even undefined, all those conflicts that followed one another in succession, ceaseless conquests and migration served the purpose of designing an image of a complex brutality seen as a remnant of Ottoman Empire heritage.

The romantic landscapes, parks, noisy rivers, sharp rocks, speak of the edge, a place that is easy to fall into the abyss from, of a liminal space where the civilization of Europe and intoxication and brutality of the Orient intertwine. Natural characteristics, the quiet flow of a river and horrifying landscape seem to be etched into the cultural patterns of the Balkan Peninsula which usher the communication on auto images and hetero images of the character features of the people inhabiting it, displaying the structural similarity between the images of the Occident on the Balkan Peninsula and the Balkan auto images.

Between the two world wars the source of the mythical political liminal strength was in bipolar perception of Serbia as a frontier land. This counterproductive stereotype gained in power by myth of St. Sava that places the Balkan Peninsula `above the East and the West`, but not in fairly positive sense which would mean the distance of a conflict between those two cultures and weakening binary oppositions which share the world, but in magnifying history at the expense of geography. This stereotype that in modern Serbia, equally as in the period between the two world wars, drains its strength from the rhetoric of St. Sava myth and claims that the people living on the Balkan Peninsula have settled on some kind of a volcano, inhabited the blade of a sword, built a home on a trigger of a bomb so the neighbors continuously crave to tear it apart and divide amongst themselves. In accordance with that rhetoric, the Balkan Peninsula has the features of the places inhabited, which is particularly obvious in the case of Serbia and its people. Since they have settled on a knot, volcano, sword or a bomb, they incorporated the features of being `complex`, `explosive`, `destructive`. This spurred the rhetoric on living marked by conflicts, destined for the counties with `too much history`. This `too much history` issue followed by a `lack of geography`, which was in English

and American travelogues explained as a `lack` or primitive heritage of those who do not have written history.

In travelogues written between the two world wars the liminal state is not recognized as a narrative form only, which provides a description of Serbia, nor as a tale of the people of the Balkan Peninsula, for the western travelers, which explains their identity. It is derived from the interaction between self explaining and the effect of the ideological projects of the Occident.

### Izvori

- Bates, Jean Victor, *Our Allies and Enemies in the Near East*, Richard Clay and Sons, New York. 1920
- Burr, Malcome, *The Sloach Hat*, George Allen & Urwin, London, 1935.
- Beamish, Richard, Francis March, *An Authentic Narrative of World's Greatest War*, New York.1919.
- Durham, Mary Edith, *Twenty Years of Balkan Tangle*, The Project Gutenberg. 2007.
- Durham Edith Mary, *The Burden of The Balkans*, London, 1905.
- Durham Mary Edith, *High Albania*, Virago Press, London, 1985.
- Edwards, Lovett Fielding, *A Wayfarer in Yugoslavia*, Robert McBride and Co. London, 1939.
- Edwards, Lovett Fielding, *Danube Stream*, National Geographic, New York, 1940.
- Edwards, Lovett Fielding, *Profane Pilgrimage*, Duckwort, London, 1938.
- Footman, David *Balkan Holiday*, William Heineman, Toronto - London, 1935.
- Footman David, *Half Way East*, William Heineman, Toronto - London, 1935.
- Footman David , *Pig And Peper*, William Heineman, London, 1936.\*
- Heatcote, Duddley, *My Wanderings in the Balkans*, Hutchinson & Co. London, 1925.
- Hoppe, Emille Otto, *In Gipsy Camp and Royal Place: My Wanderings in Rumania*, Charles Scribners Sons, London, 1924.
- Hornby, Lester George, *Balkan Sketches: an artists wanderings in Kingdom of Serbs*, Laurie and Whittle, London, New York, 1927.
- Jackson, Tomas Graham, *Memories of Travel*, Cambridge University Press, Cambridge - London. 1923.
- Jovicic, Lenka, *From here and there in Serbia*, State Printing Works, Belgrade, London. 1926.
- Lane Rose Wilder, *The Peaks of Shala*, AN &DODD. LTD. London, 1926.
- Parker Philmore, *The Laughing Prince*, Harcourt Brace and World INC. New York, 1921.\*
- Powell, Alexander, *The new Frontiers of Freedom*, Charles Scribners Sons, New York.1920.

Saki, *The Toys of Peace*, Lane Duff, New York, 1919.\*

Spender, Harold, *The Cauldron of Europe*, H. F. & G. Whiterby, London. 1925.

West, Rebecca, *Crno jagnje i sivi soko*, Mono i Manana, Beograd, 2004.

Wilson Francesca, *Portraits and Sketches of Serbia*, Swarthmore Press LTD. London, 1920.

Fyfe, Hamilton (1919): *A Serbian Supper-Party War Reports*, Daily Mirror. 1919. New York.

## Literatura

- Allock John and Young Anthonia, *Black Lambs and Grey Falcons*, Berghahn Books, New York, Oxford, 2000.
- Antonijević Dragana, *Karađorđe i Miloš: mit i politika*, Etnološka biblioteka, Beograd, 2007.
- Antonijević Dragana, *Karađorđe i Miloš: između istorije i predanja*, Etnološka biblioteka, Beograd, 2008.
- Antonić Zdravko, ur. *Istorija Beograda*, Draganić, Beograd, 1995.
- Arendt Hannah, *Imperialism: The Origins of Totalitarianism*, A Harvest Book, New York, 1968.
- Baba Homi, *Smeštanje kulture*, Beogradski krug, Beograd, 2004.
- Balandije Žorž, *Politička antropologija, XX vek*, Beograd, 1997.
- Bakić-Hayden Milica, *Varijacije na temu Balkan*, Filip Višnjić, Beograd, 2006.
- Bakić-Hayden Milica i Robert Hayden, „Orientalist Variations on Theme Balkans Symbolic Geography in recent Yugoslav Cultural Politics, *Slavic Review*, 51. Spring, 1992.
- Bakić Jovo i Pudar Gazela, „Ratovi za jugoslovensko nasleđe i rat za simboličku Hegemoniju“, u: *Intima javnosti*, ur. Gordana Đerić, Reč, Beograd, 2008.
- Balandije Žorž, *Politička antropologija, XX vek*, Beograd, 1997.
- Bart Frederik, ed. *Ethnic Groups and Boundaries, The Social Organisation of Culture Difference*, George Allen & Urwin, London, 1970.
- Bahtin Mihail, *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd, 1980.
- Bahtin Mihail, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, Bratstvo-Jedinstvo, Novi Sad, 1991.
- and Sons, New York, 1922.
- Bilažić Mirko, *Severna Irska između rata i mira*, Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
- Biger, Gotfrid August, *Baron Minhauzen*, Magneta, Beograd, 1997.
- Bigz Ejza, *Društvena istorija Engleske*, Svetovi, Novi Sad, 2001.
- Bela Robert, *Pogažen zavet, XX vek*, Beograd, 2003.
- Belančić Milorad, *Razlozi za dekonstrukciju*, Beogradski krug, Beograd, 2005.

- Berlin Isiah, *The Roots of Romanticism*, ed. by Henry Hardy, Pimico, 2000.
- Bewell Alan, *Romanticism and Colonial Disease*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1999.
- Bettelheim, Bruno, *Ljubav nije dovoljna*, Naprijed, Zagreb, 1983.
- Biderman Hans, *Rečnik simbola*, Plato, Beograd, 2004.
- Bilefeld Ulrich, *Stranci, prijatelji ili neprijatelji*, XX vek, Beograd, 1998.
- Boa Frazer, *Mari Luiz fon Franc o jungovskom tumačenju snova*, As-Sovex, Beograd, 2004.
- Božović Branislav, *Beograd između dva svetska rata*, Istorijski arhiv Beograda, 1995.
- Brajović Tihomir, *Identično različito*, Geopoetika, Beograd, 2007.
- Braudel Fernand, *Dinamika kapitalizma*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1989.
- Bužaroska Eleni, „Termini za srodstvo vo balkanskite jazici“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.
- Byford Jovan, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2005.
- Cassirer Ernst, *Filozofija prosvetiteljstva*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2003.
- Christie Agatha, *Ubistvo u Orijent ekspresu*. Narodna knjiga, Beograd, 1997.
- Christie Agata, *The Secret of Chimneys*, New York, 1925.
- Chevalier J.Gheerbrant A. *Rječnik simbola*, Nakladni zavod, Zagreb, 1983.
- Civrić Zorica, *Život u Srbiji uoči elektrifikacije*, Muzej nauke i tehnike SANU, Beograd, 2008.
- Cramb, J.A. *Germany and England*, John Murray, London, 1914.
- Cvijić Jovan, *Balkansko poluostrvo*, Beograd.
- Čalić Mari Žanin, *Društvena istorija Srbije 1815-1945*. Clio, Beograd, 2004.
- Čolović Ivan, *Politika simbola*, Samizdat, Beograd, 1997.
- Čolović Ivan, *Bordel ratnika*, XX vek, Beograd, 2000.
- Dan Marijana, *Fantastika u rumunskoj književnosti*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 1997.
- Daglas Meri, *Čisto i opasno*, XX vek, Beograd, 2001.
- Daković Nenad, *Ogled o sablasnom*, Svetovi, Novi Sad, 1993.



- Derida Žak, „Struktura, znak i igra u diskursu humanističkih nauka“, u *Strukturalistička kontroverza*, ur. Eudjenio Donati i Ričard Meksi, Prosveta, Beograd, 1988.
- Derida Žak, *Odmetničke države*, Beogradski krug, Beograd, 2007.
- Durbaba Olivera, „Odrednice o srpskom jeziku u nekim nemačkim bedekerima“, *Sa bedekerom po jugoistočnoj Evropi*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 2005.
- Dvorniković Vladimir, *Karakterologija Jugoslovena*, Prosveta, Beograd-Niš, 1990.
- Domenak Žan Mari, *Evropa-kulturni izazov, XX vek*, Beograd, 1991.
- Dimić Ljubodrag, „The Village and the City of the Kingdom of Yugoslavia“, u: *Between The Archives and the Field*. Eds. Miroslav Jovanović, Karl Kaser, Slobodan Naumović, Udruženje za društvenu istoriju, Belgrad-Graz, 1990.
- Dženkins Ričard, *Etnicitet u novom ključu, XX vek*, Beograd, 2001.
- Đerić Gordana, „Među javom i med snom: o neuspehu konstruktivizma u Srbiji, pogled iz prošlosti“, *Filozofija i društvo*, IFDT, XXXI Beograd, 2006.
- Đerić Gordana, *Pr(a)vo lice množine*, IFDT, Beograd, 2007.
- Đordano Kristijan, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji, XX vek*, Beograd, 2001.
- Đurić Ivana i Zorić Vladimir, *Isključivanje Drugih, priprema rata*, ur. Gordana Đerić, *Intima javnosti*, Reč, Beograd, 2008.
- Evans Ričard, *U odbranu istorije*, Srpska književna zadruga, Beograd, 2007.
- Espozito Džon, *Oksfordska istorija islama*, Clio, Beograd, 2002.
- From Erih, *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb, 1984.
- Frank Manfred, *Conditio Moderna*, Svetovi, Novi Sad, 1995.
- Fon Kroko Kristijan, *O nemačkim mitovima*, Svetovi, Novi Sad, 2001.
- Fuko Mišel, *Arheologija znanja*, Plato, Beograd, 1998.
- Fuko Mišel, *Istorija ludila u doba klasicizma*, Nolit, Beograd, 1980.
- Fuko Mišel, *Nadzirati i kažnjavati*, Prosveta, Beograd, 2007.
- Fuko Mišel, *Poredak diskursa*, Karpos, Loznica, 2007.
- Gay Peter, *The Cultivation of Hatred*, Norton and Co. New York, London, 1972.
- Golubović Zagorka, „Multiculturalism and Minorities, Rights in The Balkans“, *Democracy and Multiculturalism in South East Europe*, *Ethnicity Research Center*, Etnos, Beograd, 2003.
- Goldsvorti Vesna, *Izmišljanje Ruritanije, imperijalizam mašte*, Geopoetika, Beograd, 2005.

- Goody Jack, *The East in The West*, Cambridge University Press, 1996.
- Gorgieva Marija, „Slikata za stranecot/Slikata na stranecot“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.
- Gudac Žarko i Miroslav Đorđević, *Savremena politička istorija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1996.
- Gurčinov Milan, „Drugosta vo bahtinska perspektiva“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.
- Habermas Jürgen, *Teorija i praksa*, BIGZ, Beograd, 1980.
- Harrison J.F.C. *Early Victorian Britain: 1832-1851*. Harper Collins Publishers, Glasgow, 1988.
- Houghton Walter, *The Victorian Frame of Mind:1830-1870*. Yale University Press, New Haven and London, 1958.
- Hoglund Johan A. *Mobilising the Novel:The Literature of Imperialism and the First World War*, Upsala, 1997.
- Humphries Sydney, *Imperialism, Patriotism and the European Crisis*, Adam and Charles Black, London, 1914.
- Ignjačević Svetozar, *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu:moderni britanski pisci i jugoslovenska tematika*, Znamen, Beograd, 1994.
- Ignjačević Svetozar, *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu (ponovo)* Srpska književna zadruga, Filološki fakultet, Beograd, 2000.
- Jansen Stef, *Antinacionalizam, XX vek*, Beograd, 2005.
- Jansen Stef, „Victims, Underdogs and Rebels:Discursive Practices of Resistance in Serbian Protest“, *Critique of Anthropology*, University of Hull.
- Jezernik Božidar, *Divlja Evropa, XX vek*, Beograd, 2007.
- Jezernik Božidar, „Europeanisation of the Balkans as the Cause of its Balkanisation“, *Europe and its Other*, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2007.
- Jenkins Geraint, *The Foundations of Modern Wales:1642-1780*. Oxford University Press, Oxford-New York, 1993.
- Josić Zoran, *Irsko pitanje*, Prometej, Novi Sad, 1999.
- Jovanović Goran, „Jugoslovenski rat na karikaturama“, *Susedi u ratu*, prir. Džoe Halpern i Dejvid Kajdikel, Samizdat, Beograd, 2002.
- Jovanović Bojan, *Karakter kao sudbina, Povelja*, Kraljevo, 2002.

- Kamings Endru, *Sve o simbolima*, Alfa, Beograd, 2004.
- Kant Imanuel, Fuko Mišel, Habermas Jirgen, *O prosvećenosti*, Zavod za kulturu Vojvodine, Novi Sad, 2004.
- Kiznije Žan, *Etnologija Evrope, XX vek*, Beograd. 1996.
- Kecmanović Dušan, *Masovna psihologija nacionalizma*, Vreme knjige, Beograd, 1995.
- Kleinlogel Carl, „Exotic-Erotic: zur Geschichte des Turkenbildes in der Fruhen Neuzeit (1453-1800) *Bochumer Schrift zur Deutschen Literatur 8*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 1989.
- Kon Igor Semjonovič, *Dete i kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1991.
- Kozomara Mladen, *Subjektivnost i moć*, Plato, Beograd, 2001.
- Kono Barbara, *Defining the British National Character: Narrations in British Culture of The Last Two Centuries*, University of Massachusetts, Amherst, 1999.
- Kostić Đorđe, *Dobro došli u Srbiju*, Evoluta, Beograd, 2006.
- Kapuševska Drakulevska Lidija, „Vo potraga za romantičarskiot mit za Balkanot“, *Balkanska slika na svetot*, 2006. Skopje, 2006.
- Kuran-Bučoglu Nerdet, „Slikata za Turčinot vo Evropa vo minatoto vreme i denes“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.
- Kulavkova Kata, „Balkanskiot model na svet“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.
- Kuncevič Pjotr, *Legenda Evrope*, Beograd, Clio, 2007.
- Kristeva Julia, *Strangers to Ourselves*, Columbia University Press, 1994.
- Krizman B. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*. Zagreb, 2005.
- Lafazanovski Ermis, „Granici“, *Balkanska slika na svetot*, Skopje, 2006.
- Lakićević Dragan, *Filozofski izvor političkog mesijanstva*, Svetovi, Novi Sad, 1994.
- Lampić Mario, *Mali rečnik tradicionalnih simbola*, Libretto, Beograd, 2000.
- Lampard E. „Istorijski apsekti urbanizacije“, *Kultura*, br. 39. Beograd, 1977.
- Le Bon Gustav, *Psihologija gomile*, Algoritam, Beograd, 2005.
- Losev, Aleksej, *Dijalektika mita*, Zepter Book World, Beograd, 2007.
- Magris Klaudio, *Dunav*, Otkrovenje, Beograd, 2007.

- Marković Predrag, „Društvo međuratnog Beograda: grad prelaznih“, *Automobil u Beogradu*, ur. Prpa B. Petković B. Istorijski arhiv Beograda, 2002.
- Malović Ilija, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-tih godina XX veka. *Sociologija Vol. L. NI*. Beograd, 2008.
- Mamford L. *Grad u historiji*, Naprijed, Zagreb, 1988.
- Mantran Robert, prir. *Istorija Osmanskog carstva*, Clio, Beograd, 2002.
- Maletić Mihailo, ur. *Vojvodina*, Književne novine, Beograd, 1968.
- Mandler Peter, *The English National Character: The History of An Idea from Edmund Burke to Tony Blair*, New Haven, Yale University Press, 2006.
- Marković Slobodan G. *British Perception of Serbia and The Balkans: 1903-1906*. Dialogue, Paris, 2001.
- Tasić Nikola, ur. *Istorija Beograda*, Draganić, Beograd, 1995.
- Tasić Đorđe, „Smisao i zadaci demokratije“, *Srbi i demokratija*, Vidici, 1992.
- Mejel Beri, „Deca na delu u porodici i školi“, *Sociologija detinjstva*, ur. Smiljka Tomanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004.
- McFarland Thomas, *Romanticism and the Heritage of Rousseau*, Clarendon Press, Oxford, 1995.
- Milosavljević Olivera, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca u XX veku*, Helsinški odbor za ljudska prava Beograd, 2002.
- Mishkova Diana, „In Quest of Balkan Occidentalism“, *Tokovi istorije 1-2*. Udruženje za društvenu istoriju, 2006.
- Mitterauer Michael, „A History of Childhood: Research and Teaching in South Eastern Europe“, (eds.) S. Naumović, M. Jovanović, Udruženje za društenu istoriju, Ideje 2. Beograd-Graz. 15.
- Milašinović Radomir, *Renesansa imperijalizma*, Jugoart, Zagreb, 1987.
- Milutinović Nikola, *Širom naše otadžbine, Pančevo*, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1922.
- Mojsova Čepiševska Vesna, „Balkanot kako mažestven diskurs“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.
- Nado Moris, *Istorija nadrealizma, XX vek*, Beograd, 1980.
- Nedeljković Saša, „Mit, religija i nacionalni identitet: mitologizacija u Srbiji u periodu nacionalne krize“, *Etnoantropološki problemi*, 9. I sv. Beograd, 2006.

- Niče Fridrih, *O koristi i šteti istorije za život*, Svetovi, Novi Sad, 2001.
- Noris Dejvid, *Balkanski mit*, Geopoetika, Beograd.
- O'Morgan Keneth, *Rebirth of Nation: Wales 1880-1980*. Oxford University Press and University of Wales Press, Oxford, 1981.
- Paunović Marinko, *Beograd: večiti grad*, NU Svetozar Marković, Beograd, 1968.
- Pavlović Stevan, *Istorija Balkana, 1804-1945*. Clio, Beograd, 2004.
- Pijaže Žan, *Epistemologija nauka o čoveku*, Sazvežđa, Beograd, 1979.
- Popov Čedomir, „Evropske sile i srpsko pitanje 1878-1914.“, *Evropa i Istočno pitanje: političke i civilizacijske promene*, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001.
- Popović Miodrag, *Vidovdan i časni krst*, Beograd, 2007.
- Popović Mihailo, *Nacionalna katastrofa i političko otrežnjenje*, Plato, Beograd., 2002.
- Prout A. i Džems A. „Nova paradigma za sociologiju detinjstva“, *Sociologija detinjstva*, prir. Smiljka Tomanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004.
- Prošić Dvornić Mirjana, „Srbija – priča iznutra“, *Susedi u ratu*, prir. Džoel Halpern i Dejvid Kajdikel, Samizdat, Beograd, 2002.
- Pulakos Dimitros, „Neki parametri Istočnog pitanja“, u: *Evropa i Istočno pitanje: političke i civilizacijske promene*, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001.
- Pušić Ljubinko, „Urbani život kao svakodnevica“, *Susret kultura*, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 2006.
- Pušić Ljubinko, *Pisanje grada: urbana svakodnevica*, Prometej, Novi Sad, 2007.
- Pušić Ljubinko, *Čitanje grada: između duha i materije*, Prometej, Novi Sad, 1995.
- Playne Caroline, *The Pre-War Minding Britain: An Historical Review*, George Allen & Urwin, London, 1928.
- Pristley J. B. *The Edwardians*, London, 1970.
- Prat Mary Louise, *Imperial Eyes*, Routledge, London, New York, 1992.
- Raković Aleksandar, *Jugoslovenska javnost i irska revolucija 1916-1923*.  
Magistarski rad, mentor Ljubodrag Dimić, Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2007.
- Ristić Ljubodrag, „Shvatanja i tumačenja Istočnog pitanja u engleskim putopisima o srpskim prostorima“ (XIX vek) u: *Evropa i Istočno pitanje: političke i civilizacijske promene*, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001.

- Saradnici Balkanskog instituta (bez imena autora) *Balkan i Balkanci*, Štamparija Beletra, Beograd, 1937.
- Rot Klaus, *Slike u glavama*, XX vek, Beograd, 2000.
- Said Edvard, *Orijentalizam*, XX vek, Beograd, 2008.-Savić Mile, *Izazov marginalnog*, Filip Višnjić, Beograd, 1996..
- Stanovčić Vojislav, „Demokratije i manjine u jugoistočnoj Evropi“, u: *Perspektive Multikulturalizma u državama zapadnog Balkana*. Etnos, Beograd, 2004. 2002.
- Sladojević Lj, *Domaće gazdinstvo*, Izdanje dvorske knjižare Mite Stajića, Beograd, 1927.
- Stojanović Dubravka, *Kaldrma i asfalt: između urbanizacije i evropeizacije*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2008.
- Sulima Roh, *Antropologija svakodnevice*, XX vek, Beograd, 2005.
- Taswell T.P.- Langmead V. *English Constitutional History: From Teutonic Conquest to The Present Time*, ed. C. Phillipson, Sweet and Maxwell, London, 1919.
- Tensdaun Gerison, „Dečija prava“, *Sociologija detinjstva*, prir. Smiljka Tomanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd, 2004.
- Tju Filip, *Savremeni britanski roman*, Svetovi, Novi Sad, 2006.
- Tod Emanuel, *Posle imperije*, Paideia, Beograd, 2006.
- Toševa Snežana, prir. *Srbija i Britanija: kulturni dodiri početkom XX veka*, Muzej nauke i tehnike SANU, Beograd, 2007.
- Tomašević Katarina, *Na raskršću Istoka i Zapada*, Matica srpska, Novi Sad, Beograd, 2009.
- Todorov Cvetan, *Mi i Drugi*, XX vek, Beograd, 1994.
- Todorova Marija, *Imaginarni Balkan*, XX vek, Beograd, 1999.
- Turner Victor, *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1974.
- Šiljaković Bogoljub, *A Critique of Balkanistic Discourse: A Contribution to The Phenomenology of Balkan Otherness*, Serbian Literary Company, Toronto, 2004.
- Ugrešić Dubravka, *Balkans, My Balkans*, Dalkey Archive Press, University of

- Illinois, Urban Campaign. [www.dalkeyarchive.com/article/show/233/](http://www.dalkeyarchive.com/article/show/233/)
- Van Genep Arnold, *Obredi prelaza: sistematsko izučavaje rituala*, Srpska književna zadruga, Beograd, 2007.
- Vatimo Đani, *Kraj moderne*, Svetovi, Novi Sad, 1991.
- Vest Rebeka, *Crno jagnje i sivi soko*, Mono i Manana, Beograd, 2004.
- Vesić Dragiša, „Da li su Srbi ratnički narod“, *Srbi i demokratija*, Vidici, 1992.
- Velkovska Snežana, „Statusot na leksičkite balkanizmi vo makedonskiot jazik“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.
- Velimirović Nikolaj, *Između Istoka i Zapada*, Prosveta, Novi Sad, 1994.
- Velimirović Nikolaj, *Nacionalizam svetog Save*, Ljubstinja, Trstenik, 1998.
- Velimirović Nikolaj, *Kroz tamnički prozor*, Pravoslavna crkvena opština LINC, 2000.
- Velmar Janković Vladimir, *Pogled s Kalemegdana*, Beograd, 1991.
- Veler Hans Ulrich, *Nacionalizam: istorija-forme-posledice*, Novi Sad, 2002.
- Wohl S. Anthony, *Racism and Anti-Irish Prejudice in Victorian England*, London, 2000.
- Zanini Pjero, *Značenja granice*, Clio, Beograd, 2001.
- Živković Marko, „Nešto između: simbolička geografija Srbije“, *Društvo i filozofija*, XVIII Beograd.
- Žirarde Raul, *Politički mitovi i mitologije*, XX vek, Beograd, 2000.
- Željinski Boguslav, „Balkanot od aspekt na kolinijalnata i postkolonijalnata kritika“, *Balkanska slika na svetot*, MANU, Skopje, 2006.
- Šnale Wolfgang, *Istorija evropske ideje*, Clio, Beograd, 2003.

#### Novinski članci

- The Guardian, United Kingdom, Wensday, July, 23. 2008.
- [www.guardian.co.uk/politics/2004.jan/21/wales.scotland/](http://www.guardian.co.uk/politics/2004.jan/21/wales.scotland/)





## S a d r Ź a j

Predgovor .....	1
Uvod.....	6
Imagologija i balkanistički diskurs:	
orijentalizacija, okcidentalizacija i balkanizacija.....	9
Pojmovno-teorijski aparat: narativi, predrasude stereotipi.....	15
Traženje paradigme.....	17
II. Putopisi između dva svetska rata .....	19
Međuratna engleska i američka putopisna literatura.....	21
Engleski i američki putnici u Srbiji.....	22
III. Međuratna kriza i dinamika odnosa	
između Istoka i Zapada: rubni interval .....	28
Istorijski kontekst.....	27
Velika Britanija i Sjedinjene američke države pred novim političkim izazovima.....	31
Pozicija Srbije i njeni unutrašnji problemi.....	34
IV. Konstruisanje deteta: geosimbolička infantilizacija	
Srbije u putopisnom diskursu .....	39
Civilizacijski zamor i putovanje na Balkan.....	41
Dete i statusna neodređenost.....	44
Detinjstvo i poluvarvarstvo.....	47
Kvazisuperiornost primitivnog.....	52
Buntovnički karakter Beograda.....	54
Degeneracija i regeneracija: Evropa i Orijent.....	56
Internalizacija predstave o infantilnosti.....	63
V. Diskursi o tradiciji i modernosti .....	61
Institucija kafane.....	66
Interakcija reda i nereda: kolaps saobraćaja i ulični nemiri.....	75
Orijent i šarenilo beogradskih ulica.....	78

Gradska nečistoća i paradoksi urbanizacije.....	81
Okcidentalizacija ili kvarenje sela.....	85
Temperament grada.....	90
<b>VI. Etnička heterogenost i balkanistički diskurs .....</b>	<b>98</b>
Jugoslavija:paradigma skrivenih manjina.....	100
Vojvodina:čudni putevi integracije.....	103
Turci i otomansko „nasleđe“.....	107
Mađari: druga imperija.....	111
Ruske izbeglice na beogradskim ulicama.....	117
Nemci u Srbiji.....	122
Imaginarni Irci i unutrašnji Drugi.....	131
Internalizacija predstave o balkanizaciji.....	140
<b>VII. Evolucionističko nasleđe i rasa.....</b>	<b>143</b>
Rasizam u Srbiji.....	148
<b>VIII. Mešanje jezika: kako zvuči Srbija? .....</b>	<b>152</b>
<b>IX. Diskurs o ratniku .....</b>	<b>161</b>
Reaktivno ratništvo.....	166
Geni ratnika.....	175
Internalizovani diskurs o ratništvu.....	178
<b>X. Svirepi orijentalci ili 'žrtve pogrešne politike': međuratna recepcija ubistva kraljevskog para .....</b>	<b>182</b>
Mizoginija i primitivizam.....	188
<b>XI. Romantična Srbija .....</b>	<b>195</b>
Romantični Kalemegdan.....	205
Poslednje selo na rubu Evrope.....	207
<b>XII. Paganski narod i paganski običaji: pravoslavlje kao Istok na Zapadu i Zapad na Istoku.....</b>	<b>211</b>
Srbi kao paganski narod.....	216
Pravoslavlje kao unutrašnje hrišćanstvo.....	218
<b>XIII. Internalizacija predstava o „nama“ i „drugima“ .....</b>	<b>221</b>
Samoopredeljenje i mitovi zemalja iz kojih putnici dolaze.....	225

„Mi“ o „nama“: reciprocitet ili internalizacija	
karakteroloških predstava.....	228
Antizapadne ideje sa Zapada.....	230
Orijentalizacija i autoreprezentacija.....	241
<b>XIV. Graničnost Balkana: simbolički aspekti .....</b>	<b>247</b>
Mapiranje između Istoka i Zapada.....	253
<b>XV. Završna razmatranja .....</b>	<b>260</b>